

İçindekiler

Önsöz	vii
Kısaltmalar	xi
Edebî Eserler Kısaltmaları.....	xi
Diğer Kısaltmalar.....	xvii
Şemalar.....	xix
0. Giriş	
0.1. Gramer Kategorisi Olarak “Çatı”.....	1
0.1.1. Türk ve Moğol Gramerciliğinde “Çatı”.....	3
0.1.1.1. Orta ve Yenim Dönem Türk ve Moğol Gramerciliğinde “Çatı”.....	12
0.1.1.1.1. Orta ve Yenim Türk Gramerciliğinde “Çatı”.....	12
0.1.1.1.2. Orta ve Yenim Dönem Moğol Gramerciliğinde “Çatı”.....	24
0.2. Fiilin Aktiflik-Pasifliği.....	25
0.3. Fiilin Geçişlilik-Geçişsizliği.....	32
0.4. Fiilin Aktiflik-Pasiflik Kategorisinin Geçişlilik-Geçişsizlik Kategorisiyle Olan İlişkisi.....	43
0.5. Aktiflik-Pasifliğin Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi.....	47
0.6. Çatı Kurma Yöntemleri.....	52
0.6.1. Biçimsel.....	52
0.6.2. Çözümlemeli.....	54
0.6.3. Sözcüksel.....	58

1. Bölüm Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik ve Oldurganlık

1.1. Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgen ve Oldurgan Yapılar.....	60
1.2. Kuruluşu Bakımından Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik ve Oldurganlık....	63
1.2.1. Sözcüksel Kuruluş.....	64
1.2.1.1. Sözcüksel Oldurganlık.....	64
1.2.2. Çözümlemeli Kuruluş.....	69
1.2.2.1. Çözümlemeli Ettirgenlik.....	69
1.2.2.1.1. Tü. <i>Sağlamak</i> Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik.....	71
1.2.2.1.3. Tü. <i>Sebep (Neden) Olmak / Yol Açmak</i> Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik.....	74
1.2.2.1.4. Tü. <i>İzin Vermek / Müsaade Etmek</i> = Mo. <i>Dzövşööröh</i> Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik.....	75
1.2.2.2. Çözümlemeli Oldurganlık.....	76
1.2.2.2.1. Tü. <i>Sağlamak</i> Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Oldurganlık.....	77
1.2.2.2.2. Tü. <i>Sebep (Neden) Olmak / Yol Açmak</i> = Mo. <i>Şaltgaan Boloh</i> Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Oldurganlık.....	78
1.2.3. Biçimsel Kuruluş.....	79
1.2.3.1. Biçimsel Ettirgenlik.....	79
1.2.3.1.1. Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Karşılıdığı Ettirgenlik Anlamları.....	87
1.2.3.1.1.1. “Sağlamak” Anlamı.....	89
1.2.3.1.1.1.1. “Zorlamak” Anlamı.....	93
1.2.3.1.1.1.2. “Söylemek / Rica Etmek / Buyurmak” Anlamı.....	95
1.2.3.1.1.2. “Sebep Olmak” Anlamı.....	98
1.2.3.1.1.3. İzin Vermek / Müsaade Etmek Anlamı.....	102
1.2.3.2. Biçimsel Oldurganlık.....	105
1.2.3.2.1. Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Karşılıdığı Oldurganlık Anlamları.....	109
1.2.3.2.1.1. “Sağlamak” Anlamı.....	110

1.2.3.2.1.2. “Sebepe Olmak” Anlamı.....	114
1.3. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicileri.....	117
1.3.1. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Kökeni.....	117
1.3.2. Türk Dilinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Gelişimi.....	122
1.3.2.1. $-(X)r-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	123
1.3.2.2. $-(X)t-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	127
1.3.2.3. $-(X)z-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	131
1.3.2.4. $-tXr-$ / $-dXr-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	133
1.3.2.5. $-gUr-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	136
1.3.2.6. $-tIz-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	138
1.3.2.7. $-gUz-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	139
1.3.2.8. $-gXt-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	140
1.3.2.9. $-zXr-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	140
1.3.3. Moğol Dilinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Gelişimi.....	142
1.3.3.1. $-ga-$ / $-ge-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	143
1.3.3.2. $-l-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	144
1.3.3.3. $-gul-$ / $-gül-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	144
1.3.3.4. $-lga-$ / $-lge-$ Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi.....	145
1.3.4. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi Meselesi.....	146
1.4. Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik-Oldurganlık Hiyerarşisi.....	151

2. Bölüm Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik

2.1. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenleşme Süreci.....	154
2.2. Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Edilgenliğin Türleri.....	172
2.2.1. Kendiliğinden Meydana Gelen Oluş.....	174
2.2.2. Durumu Bildiren Edilgen Yapı.....	183

2.2.3. Arkaik Gerçek Edilgen Yapı.....	190
2.2.4. Yeni Gerçek Edilgen Yapı.....	198
2.2.4.1. Faili Belirtilmiş Alt Türü.....	199
2.2.4.1.1. Failin “Tarafından” Sözcüğünü Alarak Cümlede Belirtilmesi.....	199
2.2.4.1.2. Failin -ca / -ce Ekini Alarak Belirtilmesi.....	200
2.2.4.2. Faili Belirtilmemiş Alt Türü.....	201
2.2.5. Şahıssız Edilgen Yapı.....	202
2.2.5.1. Gereklilik Bildiren Alt Türü.....	212
2.2.5.2. Mümkünlük Bildiren Alt Türü.....	213
2.2.5.3. Uygunluk Bildiren Alt Türü.....	216
2.2.5.4. Değerlik Bildiren Alt Türü.....	218
2.2.5.5. Alışılmışlığı Bildiren Alt Türü.....	220
2.2.5.6. Failin Olmayışını Bildiren Alt Türü.....	222
2.3. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Eklerinin Kökeni.....	224
2.4. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Türlerinin Gelişimi.....	229
2.4.1. Türkçede Edilgenlik Türlerinin Gelişimi.....	229
2.4.2. Moğolcada Edilgenlik Türlerinin Gelişimi.....	245
2.5. Edilgenlik Hiyerarşisi.....	247

3. Bölüm Dönüşlü Çatı

3.1. Dönüşlü Çatı.....	249
3.2. Türkiye Türkçesinde Dönüşlü Çatı ve Karşıladığı Anlamlar.....	250
3.2.1. Kendini Etkilemek, Kendi Üzerinde Etki Yapmak Anlamı.....	255
3.2.2. Kendi İçin, Kendi Yararına Eylem Yapmak Anlamı.....	257
3.2.3. Kendine Kendine Söylemek, Ses Çıkarmak Anlamı.....	259

3.2.4. Pekiştirme Fonksiyonu.....	259
3.3. Biçimsel Dönüşlülük İşaretleyicilerinin Kökeni.....	261
3.4. Türkçede Dönüşlülüğün Gelişimi.....	266
3.5. Türkçede Dönüşlülük Hiyerarşisi.....	272

4. Bölüm İşteş Çatı

4.1. İşteş Çatı.....	273
4.2. Türkiye Türkçesinde İşteş Çatı ve Karşıladığı Anlamlar.....	275
4.2.1. Müşterek Yapılma Anlamı.....	276
4.2.2. Karşılıklı Yapılma Anlamı.....	281
4.3. Halha Moğolcasında İşteş Çatı ve Karşıladığı Anlamlar.....	288
4.3.1. -ldu- / -ldü- Ekinin Karşıladığı Anlamlar.....	288
4.3.1.1. Karşılıklı Yapılma Anlamı.....	288
4.3.1.2. Müşterek Yapılma Anlamı.....	289
4.3.1.3. Tekerrür Ve Devamlılık Anlamı.....	290
4.3.2. -lça- / -lçe- Ekinin Karşıladığı Anlamlar.....	291
4.3.2.1. Karşılıklı Yapılma Anlamı.....	291
4.3.2.2. Müşterek Yapılma Anlamı.....	292
4.3.2.3. İşe Katılma, Yardım Etme Anlamı.....	292
4.4 Türk ve Moğol Dillerinde İşteşlik Eklerinin Kökeni.....	294
4.5. Türk ve Moğol Dillerinde İşteşliğin Gelişimi.....	296
4.5.1. Türkçede İşteşliğin Gelişimi.....	296
4.5.2. Moğolcada İşteşliğin Gelişimi.....	305
4.5.2.1. -ldu- / -ldü- Eki.....	305
4.5.2.2. -lça- / -lçe- Eki.....	309

5. Bölüm Etken Çatı

5.1. Türk ve Moğol Dillerinde Etken Çatı.....	311
5.2. Türk ve Moğol Dillerinde Etken Çatının Gelişimi.....	315

6. Bölüm Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Biçimsel Çatı

İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi	316
Sonuç	321
Terimler Sözlüğü	327
Kaynaklar.....	336
Özet.....	345
Abstract.....	347

Ön Söz

Türk ve Moğol dillerindeki çatı konusu yabancı, yani Hint-Avrupa ve Hami-Sami dilleri için geliştirilen modellere ve kalıplara uydurularak yabancı dil bilimsel pencerelerinden bakılarak araştırılmıştır. Aynı dil bilgisel olay farklı dillerde farklı biçimlerde ifade edilebildiğinden, bir dilde çatı kabul edilen bir yapı diğer dilde çatı olarak sayılmayabilir veya tersi olarak bir dilde çatı sayılmayan bir yapı başka bir dilde çatı da olabilir. Bu sebepten eklemeli olan Türk ve Moğol dillerinde çatı sayılan ettirgenlik, dönüşlülük ve işteşlik bükümlü olan Batı dillerinde çatı sayılmamakta, sadece etken çatı içinde irdelenen yapılar olarak kabul edilmektedir. Bazı araştırmacılar nesnenin çatı sistemi içindeki önemini vurgulasa da, bize göre çatıda en önemli iki öge özne ve fiildir. “Çatı”nın kolay anlaşılır ve kısa tanımını vermek gerekirse, özne ile fiil arasında bulunan çeşitli ilişkiler ve durumların her biri bir çatıyı temsil etmektedir diyebiliriz. Özne ile fiil arasındaki ilişkide meydana gelen değişiklikler özel işaretleyiciler sayesinde tespit edilmektedir. Böylece, etken (active) ve edilgen (passive) olmak üzere sadece iki çatının araştırıldığı Batı dil biliminde fiilin aldığı edilgen biçimi özne ile fiil arasında yeni bir ilişkiyi kurmaktadır: özne artık işi yapan değil, işten etkilenen konumuna geçmektedir. Fiilin aldığı edilgen biçimi bir işaretleyici olarak düşünülebilir.

Eklemeli olan Türk ve Moğol dillerinde fiile getirilen ettirgenlik, işteşlik ve dönüşlülük ekleri özne ile fiil arasında yeni ilişkileri kurmaktadır. Söz konusu çatı ekleri, bilindiği gibi, çözümlemeli yöntemle birer müstakil sözcükle de karşılanabilir. Nitekim ettirgen, işteş ve dönüşlü fiiller Batı dillerine biri fiil olmak şartıyla birden çok kelime ile tercüme edilir. Batı dillerinde, örneğin İngilizce ve Rusçada ettirgen cümle / yapıdaki fiil yalın biçimde bulunduğu ve “çatı” sadece özne ile fiil

arasındaki ilişkiyi bildirdiğinden, bu ettirgen yapı / cümle (causative construction) etken çatıda araştırılmaktadır. Gördüğümüz gibi, aynı bir yapı ifade edildiği biçimlere göre bir dilde bir çatıda sayılırken, öbüründe başka bir çatı içinde de araştırılabilir.

Bunun yanı sıra birçok parçacıklardan oluşan bir evrensel dil bilgisel olay farklı dillerde farklı yönlerden yorumlanabildiğinden, aynı bir terim birçok dilde aynı dil bilgisel olayın farklı yönlerini ifade ederek farklı biçimlerde anlaşılabilir. Örneğin, kimileri tarafından “sebeplemeli”, kimileri tarafından “ettirgen” veya “oldurgan” olarak tanımlanan yapılar, Batı dil biliminde tek bir “causative” (sebeplemeli) yapı içinde araştırılırken, sebeplemeli / oldurgan / ettirgen fiilleri kuran ettirgenlik ekleri Batı dillerine sebeplemeli fiillerle (causative verbs) karşılanmaktadır. Sebeplemeli fiiller şunlardır: *sağlamak* (to make), *izin vermek* (to permit), *sebep olmak* (to cause), *söylemek / emretmek* (to say / to order), *istemek* (to ask for) v.s. Hâlbuki ettirgenlik ekleri kendilerine has özelliğinden dolayı bu anlamların sadece ilk üçünü (*sağlamak*, *izin vermek*, *sebep olmak*) karşılamaktadır. Görüldüğü gibi, Türk ve Moğol dillerindeki çatı meselesinin araştırılmasında çatının semantik yönünün daha da derin irdelenmesi gerekmektedir.

Bizim Türk ve Moğol dillerindeki çatı kategorisini mukayeseli olarak araştırdığımız bu çalışmada yeni denilebilecek bazı yaklaşımlar önerilmiştir. Çatı araştırmalarında kullanılan geleneksel yaklaşımlar ve teorilerden istifade edilerek, tarihsel ve modern Türk ve Moğol dillerinden toplanan malzemeler değerlendirilerek özellikle ettirgen, oldurgan ve edilgen yapıların özellikleri yeniden tespit edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu dillerdeki çatıların karşıladıkları anlamlar alt bölümler hâlinde incelenmiştir.

Tarihsel Türkçenin incelenmesinde Orhun ve Yenisey yazıtları için T. Tekin, İ.N. Şerşavidze, Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheizt çevrelerine ait metinleri için G. Clauson, M. Erdal, *DLT*, *KB* gibi Karahanlı alanından İslâmi çevrenin erken tarihli eserleri için R. Dankoff, J. Kelly, B. Atalay, Harezmi Türkçesi metinleri için J. Eckmann, N. Yüce, Batı Türkçesi eserleri için F. Timurtaş, G. Gülsevin'in eserlerinin yanı sıra *Tanıklarıyla Türkçe Sözlüğü* ve *Büyük Türk Klasikleri* eserlerine başvurulmuştur. Tezde kullanılan tarihsel örneklerin bulunduğu eserlerin kısaltmaları ve yerleri bu bilim adamlarının eserlerinde olduğu gibi verilmiştir. Modern Türkçe örneklerin toplanması için toplam beş bin sayfalık yirmi dört eser (roman, hikâye) toplanmıştır. Tarihsel Moğolcanın örnekleri N. Poppe, Yo. Jançiv ve Ş. Çoymaa'nın eserlerinden alınmıştır. Modern Moğolca için örnekler modern Moğol edebiyatının usta yazarlarının kaleme aldıkları roman, hikâyelerden titizlikle toplanmıştır.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı adlı bu tezin asıl amacı modern Türk ve Moğol dillerindeki çatının durumunu incelemek olsa da, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çatının tarihsel dönemlerdeki durumuna bakılmaya gerek duyulmuştur. Çünkü çatının daha doyurucu tespiti, kanaatimizce, ancak tarihseli de dikkate alan bir çalışma ile olabilir. Bu bakımdan bizim tezimiz karşılaştırmalı tarihsel bir çalışma olarak da düşünülebilir.

Bu tezde Türk ve Moğol dillerindeki çatıların özelliği, çatı işaretleyicilerinin fonksiyonları ve çatıların hangi fiillerden oluştuğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bilindiği gibi, Mongolistikte edilgen çatıyı meydana getiren süreç ve edilgen çatının özelliği ile ilgili meseleler üzerinde henüz durulmuş değildir. Türkolojide de bu konuya gerekli ilgi gösterilmiş değildir. Dil bilimciler daha çok, edilgenlik ekinin getirildiği fiil tabanının geçişlilik-geçişsizlik özelliğine, fiile getirilen edilgenlik

eklerinin sayısına, edilgen cümlede öznenin olup olmamasına bakarak edilgen yapıların çeşitliliğini tespit etmek, sınıflandırmak ve adlandırmakla meşgul olurken, edilgenlik türlerinin çeşitliliğini meydana getiren süreç ile ilgili önemli sorun onların ilgi alanı dışında kalmıştır denilebilir. Bu tezde, Türk ve Moğol dillerindeki edilgenliğin türleri tasnif edilerek, yapılar tasvir edilmiştir. Söz konusu dillerdeki edilgenleş(tir)me (passivization) sürecinin özelliği de izah edilmeye çalışılmıştır.

Tezde, bazı terimler “sınırlandırılırken”, bazıları ise yeniden adlandırılmıştır. Örneğin, “pasiflik” ile “aktiflik” kavramı belli bir sınıra sokulmaya çalışılmış, Rus Türkologların kullandıkları “mediopassiv” terimi “kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren tür / yapı” olarak adlandırılmıştır.

Beni bu çalışmayı yapmaya teşvik eden ve çalışmam sırasında benden yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder’e teşekkürü bir borç bilirim.

Baasanjav Terbish

Ankara 2006

Kısaltmalar

Edebî Eserler Kısaltmaları

Modern Türkçe

- A: R.N. Güntekin, (2000), **Acımak**, İstanbul: İnkılâp.
- AN: R.N. Güntekin, (2000), **Anadolu Notları I-II**, İstanbul: İnkılâp.
- B: R.N. Güntekin, (2000), “Boyunduruk”, **Harabelerin Çiçeği**, İstanbul, İnkılâp, s. 123-183.
- BAK: O. Pamuk, (1998), **Benim Adım Kırmızı**, İstanbul: İletişim.
- BDBB: Y. Kemal, (1976), **Bu Diyar Baştan Başa**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- BK: O. Pamuk, (1997), **Beyaz Kale**, İstanbul: İletişim.
- BÖB: R.H. Karay, (1990), **Bir Ömür Boyunca**, İstanbul: İletişim.
- CBO: O. Pamuk, (1998), **Cevdet Bey ve Oğulları**, İstanbul: İletişim.
- Ç: R.N. Güntekin, (2000), **Çalıkuşu**, İstanbul: İnkılâp.
- Da: R.N. Güntekin, (2000), **Damga**, İstanbul: İnkılâp.
- D: T. Buğra, (1987), **Dönemeçte**, İstanbul: Ötüken.
- DK: Y. Kemal, (1978), **Deniz Küstü**, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- EA: R.N. Güntekin, (2000), “Eski Ahbap”, **Harabelerin Çiçeği**, İstanbul: İnkılâp, s. 105-120.

GHYADV: R.H. Karay., (2000), **Gurbet Hikâyeleri ve Yer Altında Dünya Var**, İstanbul: İnkılâp.

HÇ: R.N. Güntekin, (2000), **Harabelerin Çiçeği**, İstanbul: İnkılâp.

KK: Y.K. Karaosmanoğlu, (1974), **Kıralık Konak**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

LM: R. N. Güntekin, (1969), **Leyla ile Mecnun**, İstanbul: İnkılâp.

O: T. Buğra, (1997), **Osmancık, Cihan Devletini Kuran İrâde, Şuûr ve Karakter**, İstanbul: Ötüken.

SAE: A.H. Tanpınar, (2004), **Saatleri Ayarlama Enstitüsü**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SE: O. Pamuk, (2001), **Sessiz Ev**, İstanbul: İletişim.

T: Y. Kemal, (1981), **Teneke**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Y: Y.K. Karaosmanoğlu, (1997), **Yaban**, İstanbul.

YDGB: Y. Kemal, (1976), **Yer Demir Gök Bakır**, İstanbul: Cem Yayınevi.

YH: O. Pamuk, (1994), **Yeni Hayat**, İstanbul: İletişim.

Modern Moğolca:

BG: Ts. Damdinsüren, (1956), “Buh Gombo”, **Tüüver Dzohiol**, Ulaanbaatar, s. 257-271.

BMH: S. Daşdoorov, (1995), “Buuc Mordoh Horvoo”, **Suvdan**

Helhee, Ulaanbaatar, s. 287-308.

BNUAO: L. Tüdev, (1981), **Bügd Nayramdah Ulsın Anhdugaar On**,

Ulaanbaatar.

E: Ts. Damdinsüren, (1956), “Emgen”, **Tüüver**

Dzohiol, Ulaanbaatar, s. 239.

Ga: Rinçen, (1995), ”Gar”, **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 66-78.

Gü: B. Rinçen (1995), ”Günc”, **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar,

s. 78-102.

GH: Ts. Damdinsüren, (1956), ”Gologdson Hühnen”, **Tüüver**

Dzohiol, Ulaanbaatar s. 159-188.

Ç: Ts. Damdinsüren, (1995),”Çötgör”, **Suvdan Helhee**,

Ulaanbaatar, s. 38-53.

ÇY: Ts. Damdinsüren, (1959), **Çamdaantay Yüm**, Ulaanbaatar.

HALH: Ts. Damdinsüren, (1956), “Hyatad Acilçin Lyu Hövüün”,

Tüüver Dzohiol, Ulaanbaatar, s. 188-194.

H DUH: O. Tsend, (1995), “Husan Deer Urgasan Huş”, **Suvdan**

Helhee, Ulaanbaatar, 351-378.

HGHG: Ts. Damdinsüren, (1956), “Heldeg Gurav Hiydeg Gants”,

Tüüver Dzohiol, Ulaanbaatar, s. 271-279.

- HÇU: D. Namdag, (1995), "Högşin Çono Ulisan ni", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 177-218.
- HH: Ts. Damdinsüren, (1995), "Haçin Hurim", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 11-23.
- HHBT: D. Maam, (1995), "Hoyor Har Buurnı Tuuri", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 308-351.
- HNN: Ç. Lodoydamba, (1995), "Hugaraagüy Noyon Nuruu", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 121-155.
- HTÜ: D. Natsagdorj, (1995), "Hödöö Talın Üdzesgelen", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 3-6.
- LN: D. Natsagdorc, (1995), "Lambaguayn Nulims", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 6-11.
- LR: Ts. Damdinsüren, (1956), "Lamin Raşaan", Tüüver Dzohiool, Ulaanbaatar, s. 230-237.
- NT: S. Erdene, (1995), "Naran Togoruu", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 271-278.
- NDzDz: B. Rinçen, (1995), "Nuutsıg Dzadruulsan Dzahia", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 53-66.
- ÖŞ: S. Erdene, (1995), "Övgön Şuvuu", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 264-271.
- S: Ç. Lodoydamba, (1995), "Solongo", **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 155-177.

- SS: Ts. Damdinsüren, (1956), “Soliyg Solison ni”, **Tüüver Dzohiol**, Ulaanbaatar, s. 206-216.
- ŞS: D. Natsagdorj, (1995), ”Şuvuun Saaral”, **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 1-3.
- ÜT: B. Rinçen, (1971), **Üüriyn Tuya**, Ulaanbaatar.
- YDTs: S. Dorcpalam, (1995), ”Yarguy Delgereh Tsagaar”, **Suvdan Helhee**, Ulaanbaatar, s. 218-252.

Tarihsel Türk Dili İçin Malzeme:

- Bud Eski Uygur Buddhist Metinleri. Bkz. Clauson, G., (1972), **An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford; Erdal, M., (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, Vol.I-II, Wiesbaden.
- BK Bilge Kağan Yazıtı. Bkz. Tekin, T., (1995), **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul, Simurg Yay.
- BTK 2 Büyük Türk Klasikleri, (1985), Cilt 2, İstanbul, Ötüken & Söğüt Yayınevi.
- DLT Divanü Lûgati't-Türk Bkz. Atalay, B., (1939-1986), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi**, C.1-4, Ankara.
- KB Kutadgu Bilig. Bkz. Arat, R.R., (1979), **Kutadgu Bilig**, Ankara, TDK Yayınları. 458.
- KB-Ercilasun Bkz. Ercilasun, A.B., (1984), **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayın. No: 33.

- Kİ Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk. Bkz. Ermers, R., (1999), **Arabic Grammar of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abu Hayyam al-Adlusî's Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, Leiden.
- KK El-Kavânînül- Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye. Bkz. Toparlı, R., (1999), **El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye**, Türk Dil Kurumu Yay: 728.
- KT Kül Tegin Yazıtı. Bkz. Tekin, T., (1995), **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul, Simurg Yay.
- Man Eski Türk dilinin Maniheist çevreye ait metinleri. Bkz. Clauson, G., (1972), **An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford; Erdal, M., (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, Vol.I-II, Wiesbaden.
- ME Mukaddimetü'l-Edeb. Bkz. Yüce, N., (1993), **Mukaddimetü'l-Edeb**, Türk Dil Kurumu Yay.: 535, Ankara.
- Ton Tonyukuk Yazıtı. Bkz. Tekin, T., (1995), **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul, Simurg Yay.

Tarihsel Moğol Dili İçin Malzeme:

- AT Altan Tobçi. Bkz. Çoymaa, S., (2002), **Mongolin Nuuts Tovçoon Luvsandanzan Altan Tovç, Ehiyn Haritsuulsan Sudalgaa**, Ulanbaatar.
- Hpags Phags-pa yazısıyla yazılmış eserler. Bkz. Jançiv,Yo., (2002), **Dörvölcin Üsgiyn Mongol Dursgal**, Ulaanbaatar.

Hpags-K	Kubilay Han'ın Emri. Bkz. Jançiv, Yo., (2002), Dörvölcin Üsgiyn Mongol Dursgal , Ulaanbaatar.
Hpags-P	Moğolca-Farsça-Çince P'ai-tzu. Bkz. Poppe, N., (1957), The Mongolian Monuments in Hp'ags-pa Script , Wiesbaden.
Hpags-Tog	Togoon Tömör Han'ın emri. Bkz. Jançiv, Yo., (2002), Dörvölcin Üsgiyn Mongol Dursgal , Ulaanbaatar.
MGT	Moğolların Gizli Tarihi. Bkz. Çoymaa, S., (2002), Mongolin Nuuts Tovçoon Luvsandanzanı Altan Tovç, Ehiyn Haritsuulsan Sudalgaa , Ulanbaatar.
ME-Mo	Mukaddimetü'l-Edeb. Bkz. Poppe, N., (1938), Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-Adab , Moskva-Leningrad.

Diğer Kısaltmalar

AKT	Aktif fiil
BEL	Belirtme hâli eki
ÇOK	Çokluk eki
Çuv.	Çuvaşça
Dan	Danimarkaca
DT	Dolaylı tümleş
ED	Edilgenlik eki
ETü.	Eski Türkçe
ETTİR	Ettirgenlik eki
F	Fiil
GEÇ	Geçmiş zaman eki
GEN	Geniş zaman eki

GLİ	Geçişli fiil
GSİZ	Geçişsiz fiil
HMo.	Halha Moğolcası
İng.	İngilizce
Kaz.	Kazak Türkçesi
Mo.	Moğolca
N	Nesne
OMo.	Orta Moğolca
Otü.	Orta Türkçe
Ö	Özne
PAS	Pasif fiil
Rus.	Rusça
SıfF	Sıfat fiil
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTü.	Türkiye Türkçesi
Tü.	Türkçe
YAL	Yalın hâl
YÖN	Yönelme hâli eki
YÖN-BUL	Yönelme-bulunma hâli eki
ZarF	Zarf fiil

Şemalar

Şema 1. Fiilin aktiflik-pasifliğinin, kontrol ve canlı-cansız kavramlarıyla olan ilişkisi.....	28
Şema 2. Fiilin aktiflik-pasifliğinin geçişlilik–geçişsizliğiyle olan ilişkisi	44
Şema 3. Fiilin aktiflik-pasifliğinin çatı kategorisiyle olan ilişkisi.....	51
Şema 4. Ettirgen ve oldurgan yapıların özelliği.....	62
Şema 5. Ettirgen ve oldurgan yapıların ifade edilebildiği yöntemler.....	64
Şema 6. Türk ve Moğol dillerinde ettirgen ve oldurgan yapılar.....	64
Şema 7. (ünlü) + ek Yapılışındaki Ettirgenlik Eklerinin Tarihsel ve Modern Türk Dilindeki Durumu.....	141
Şema 8. ek + ek Yapılı Birleşik Ettirgenlik Eklerinin Tarihsel ve Modern Türk Dilindeki Durumu.....	142
Şema 9. Tarihsel ve modern Türk ve Moğol dillerindeki edilgen yapılar.....	247
Şema 10. Dönüştürücü çatının belirttiği anlamlar ve kullanılan ekler.....	265
Şema 11. Türkiye Türkçesinde fiil içinde çatı eklerinin üst üste gelmesi.....	317
Şema 12. Halha Moğolcasında fiil içinde çatı eklerinin üst üste gelmesi.....	317

Giriş

0.1. Gramer Kategorisi Olarak Çatı

Çatı kategorisi ile ilgili sorunlar dil bilimi literatüründe görüş ayrılığına sebep olan en zor ve problematik meselelerden biri olarak dikkati çeker. Dil bilimciler arasındaki bu görüş ayrılığı, tam olarak araştırılmış dillerde bile görülmektedir.

Örneğin Rusçada, çatının özelliği birbirinden farklı biçimlerde yorumlanarak çatıların sayısı hakkında bir görüş birliğine varılmış değildir.

Çeşitli dillerde, çatının ifade edildiği gramer biçimleri herhâlde uzun bir gelişme yolunu izleyerek, anlamlarına yeni yeni tabakalar ekleyerek bugünlere dek gelmiştir. Bu da çatı kategorisinin çeşitli biçimlerde yorumlanmasının bir sebebi olmalıdır.

Dil bilimi tarihinde çatı ile ilgili ilk çalışma, Panini'nin Sanskritçe gramerine (MÖ 500) kadar götürülebilir. Çatı tahlili, geleneksel betimleyici gramerde en eski konulardan biri sayılmaktadır.

Çatı kategorisini ve onun tarihçesini inceleyen Klaiman (1991), bu konuya bugünkü yaklaşımın, eski gramer okulu geleneklerini yansıttığını ve bunlardan en dikkate değer olanlardan eski Yunanca ve Latince başta olmak üzere eski Avrupa

dillerini araştırma geleneği olduğunu bildirmektedir. Bu geleneksel dil araştırmasına göre çatı zaman, görünüş, kip / çekim gibi fiil kategorilerinden sayılmakla birlikte, etken (active), edilgen (passive), orta (middle) olmak üzere üç çatı türü tespit edilmiştir. Geleneksel sonrası (post traditional) dil biliminde, geleneksel dil biliminde etken ile edilgen çatıların, “eylemi yapan” veya “eylemden etkilenen”in bakış açısından tanımlandığı yaklaşımdan genel olarak vazgeçilmiştir. Hem etken, hem edilgen çatıların özelliklerini taşıyan orta çatıdan (middle voice) da vazgeçilmiştir.

Orta çatıda, eylem, anlatılan durumda en dinamik olan (eyleyiciye benzeyen) katılımcının açısından sunulduğundan, bu çatıda görüş açısı (view point) etken iken, aynı katılımcının eylemin etkisine uğraması bakımından edilgen özelliğini taşımaktadır (Klaiman, 1991: 3). Birçok işlevi olan orta çatı (middle voice) “özneye ait eylemin özneyi etkilediğini” belirtmesi bakımından Türkçe dönüşlü çatıya benzemektedir, diyebiliriz.

Çatı ile ilgili geleneksel sonrası görüş, fiilin, işaretlenmemiş olan esas öğelerle girdiği ilişkinin tasvir edildiği biçimin, temel yapısal biçimi olarak kabul edilmesine dayandırılmıştır.

Çatı kavramını araştıran Smith-Stark (1987) da temel olmayan, işaretlenmiş yapısal biçimlerin, işte bu esas ilişkideki değişikliklerden meydana geldiğini ve çatı işaretinin fonksiyonunun bu değişiklikleri bildirdiğini ileri sürmektedir (Klaiman, 1991: 2-9). Başka bir deyişle, batı dil biliminde etken çatı, diğer biçimlerin, yani edilgen yapıların meydana geldiği temel biçim olarak kabul edilmektedir.

Batı dil biliminde edilgen çatı, etken çatı dikkate alınmadan incelenmemektedir. Edilgen çatının özelliğinin anlaşılması için etken çatıya başvurulmaktadır. Edilgenleşme, bir dönüşüm süreci olarak kabul edilirken, bu süreç genelde şöyle izah edilmektedir: nesnesi ve öznesi olan geçişli etken cümledeki nesne, yeni kurulan yapıda özne konumuna geçer, asıl öznenin düzeyi düşerek geriler, fiil edilgen biçimini alır (Siewierska, 1984: 2-3). Bunun yanı sıra, modern batı dil biliminde, geçişsiz, yani nesnesiz etken cümlelerin de edilgenleştiğine dair tespitler bulunmakla birlikte, edilgenleşme sürecinden geçen bu cümlelerin failsiz edilgen çatıda (impersonal passive) olduğu ileri sürülmektedir.

Bu bakımdan **çatı**, mantıksal özne, fiil ve, eğer varsa, nesnenin aralarında bulunan aynı ilişkiye dair farklı görüşleri yansıtan, birbirinin karşıtı olan morfo-sentaktik biçimlerini belirten bir terim olarak kullanılmaktadır. Çatı, müstakil bir gramer kategorisi olarak fiilin bütünü, onun bütün mikro sistemlerini kapsadığı için, çatısız herhangi bir fiil bulunmamaktadır (Russkaya Grammatika, 1980: 613-614). Çatı kategorisi, hem fiili belli bir çatı biçimine sokmakta, hem cümlenin o çatıya özgü olan spesifik modelini yaratmaktadır. Bu suretle çatı kategorisi, fiilin morfolojik ve sentaktik özelliklerini etkilemektedir.

0.1.1. Türk ve Moğol Gramerciliğinde “Çatı”

Türk ve Moğol dilleri incelenirken bu dillerin yapıları başlangıçta doğu (Türkçe için Arap, Moğolca için Tibet, Sanskrit) sonradan batı (Türkçe için özellikle Fransız, Moğolca için Rus) yöntemleriyle ele alınıp, bu konuya yabancı gözüyle bakılmış, söz konusu dillerdeki kavramlar yabancı kalıplara uydurularak araştırılmıştır. Türk ve Moğol dillerindeki çatı konusu da aynı akıbete uğrayıp

özellikle edilgen çatı, batı dil biliminde iyi araştırılmış *passive voice* penceresinden bakıldığı ve söz konusu dillerdeki edilgen çatının Hint-Avrupa dillerindekinin aynısı olmadığı için, bu çatı ile ilgili pek çok sorun ortada kalmıştır. İşte, Moğol dilindeki çatıyı araştıran Sanceyev, Moğolcada edilgen çatının oldukça nadir kullanıldığına işaret ederek, hangi durumlarda bu çatının kurulacağını tespit eden bir “kural” çıkartmanın mümkün olmadığından yakınmaktadır (Sanceyev, 1963: 40-45). Demircan, İngilizce passive / edilgenin Türkçeye göre çok dar kaldığını, *ikil edilgen* (< double passive), *kişisiz edilgen* (< impersonal passive), *geçişsiz edilgen* (< intransitive passive) gibi adlandırmaların İngilizce-yakıştırmalı çeviriler olduğunu ve bunun Türkçe incelemeler için bir açıklık sağlamayacağını ifade etmektedir (Demircan, 2003: 88).

Geleneksel sonrası batı dil biliminde etken ile edilgen başta olmak üzere bu iki çatının araştırılmasına karşın, Türk ve Moğol dillerinde ikiden fazla çatı türü (genel kabule göre, Türkçede etken, edilgen, işteş, ettirgen, dönüşlü; Moğolcada etken, edilgen, işteş, ettirgen çatılar) araştırılmaktadır.

Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında ve çeşitli makalelerde çatı ve çatı eklerinin tanımları şu şekilde verilmiştir.

Dény, *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi* eserinde çatıyı tanımlarken çatı ekleri yerine *özgelemeçler* terimini kullanmış, Türkçede etken (malûmluk), edilgen (meçhullük), orta (ortacılık), ettirgen (sebepleme) çatıların yanı sıra olumsuzluk ve iktidarı da çatı olarak saymış ve şu bilgileri vermiştir:

Özgelemeçler fiilin mânâsını ve daha ziyade fiilin bildirdiği hadesin yapılmasında eli olan failin ortak bulunduğu hâl ve şartları değiştirip başkalaştırır. Bu başkalaşma (özgeleşme)ler

Fransızcada (malûmluk, meçhullük, ortaclık) voix dedikleri binaya kısmen muadil olur. Bu tabiri Türkçeye tatbik etmek için ona daha geniş bir kavrayış vermek yani, bu tabir içinde sebepleme (causatif), menfi (negatif) ve menfi iktidar (impossible) fiillerini de var saymak gerekir (Dény, 1941: 343).

Lewis, *Türkçe Grameri*'nde çatı terimini hiç kullanmadan dönüşlü fiil (reflexive verb), işteş fiil (reciprocal verb), ettirgen fiil (causative verb), edilgen fiil (passive verb) başlıkları altında çatı konusunu ele alırken, Türkçede edilgen fiillerin İngilizceye göre daha az kullanıldığını belirtip ettirgenlik ve oldurganlığı terim olarak birbirinden ayırt etmeyerek ikisini “ettirgen fiiller” olarak tanımladıktan sonra ettirgenlik ekinin geçişli fiillere getirildiğinde “birine bir işi yaptırma ya da birinin bir iş yapmasına izin verme” anlamlarının söz konusu olduğunu, geçişsiz fiillere getirildiğinde ise sadece geçişli fiillerin türetildiğini ifade etmiştir (Lewis, 1967: 144-151).

Banguoğlu (2000: 411), fiil çatısının çeşitli görünüşten (aspect) meydana geldiğini ileri sürmüştür, Türkçede yalın, edilen, dönüşlü, karşılıklı ve ettiren görünüşler olduğunu belirterek, Dény gibi, olumsuzluğu da çatı konusu içinde ele alıp çatıyı şu biçimde değerlendirmiştir:

Kimse söz içinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler olarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir:

Bekçi döv-dü Bekçi döv-ül-dü Bekçi döv-me-di

Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüşten meydana gelir:

1. Yalın görünüş *döv-mek*
2. Olumsuz görünüş *döv-me-mek*
3. Edilen görünüş *döv-ül-mek*
4. Dönüslü görünüş *döv-ün-mek*
5. Karşılıklı görünüş *döv-üş-mek*
6. Ettiren görünüş *döv-dür-mek*

Ediskun, çatıyı öznenin fiil ile ilgisi şeklinde görmekte ve şu bilgiyi vermektedir:

Fiilin gösterdiği iş: a) ya belli bir yapıcı (özne) ister, veya istemez; b) ya kendi hareketinden doğrudan doğruya etkilenen bir varlık (nesne) ister, veya istemez; c) bazen yapıcı (özne) ile etkilenicinin (nesne) aynı varlık olduklarını kendi yapısında birleştirmek ister; d) bazen de kendi hareketini birden fazla yapıcının birlikte, karşılıklı veya ortaklaşa meydana getirdiklerini belirtmek ister. Bir fiilin belli bir yapıcı veya belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmede, kendi hareketinin birden fazla yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök veya gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök veya gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir (Ediskun, 1992: 218-219).

Lübimov, Türkçede çatı kategorisinin “bir fiilin hususî eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemi” olduğunu ve bu kategorinin “özne olan şahsın veya şeyin yüklem ile olan ilgisini ve eylemin şahıs veya şey ile ilgisini gösterdiğini” ileri sürmektedir (Lübimov, 1963: 151).

Gencan, “eylemlerin nesnelere, öznelerine göre özelliklerine çatı” demektedir (Gencan, 1979: 329).

Demircan, edilgen, işteş, dönüslü çatı terimlerini kullanmayarak onları tek bir *gizil* çatıda birleştirip, Türkçede çatıyı düz, ettirgen, gizil olarak incelemek

gerektiğini ileri sürerek çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: “Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye ÇATI denir” (Demircan, 2003: 11).

XIX. yüzyılın başlangıcından bugüne kadar yazılmış Moğolca gramer kitaplarında Moğolcada çatı kategorisinin var olduğu belirtilip, belirli birkaç ekin çatı ekleri olarak gösterildiğini saymazsak, Mongolistikte çatı konusunun çok az araştırıldığı söylenebilir. Sanceyev, Moğolcadaki çatıyı “fiilin özneye göre durumu” olarak tanımladıktan sonra (Sanceyev, 1963: 63) bu görüş sonraki nesil Sovyet ve Moğol Mongolistler tarafından aynen benimsenip tekrarlanmıştır.

Böylece, söz konusu dillerdeki çatı konusunu araştırmış, buna eserlerinde değinmiş bilim adamlarının çatı ile ilgili tanımlarını özetlersek, Türkoloji ve Mongolistik literatüründe çatının “fiilin özne ve nesneye göre durumu” ya da “fiilin özneye göre durumu” şeklinde iki ayrı biçimde tanımlandığı söylenebilir.

Bu çelişen durumlar çatının sınıflandırılması, eklerin fonksiyonları, sayıları ile ilgili olarak gramerlerde ve bazı yazılarda da görülmektedir. Çatı konusu ile ilgili bu karışıklığın önlenmesi için her şeyden önce çatının hususiyetinin doğru belirlenmesi ve çatı tanımının verilmesi gerekmektedir.

Etken ve edilgen çatılarda öznenin olaydaki işlevi (eylemi yapan mı, yoksa eylemden etkilenen mi olduğu) üzerinde duruluyorsa, işteş çatıda fiilin karşıladığı eylemi yapanların (öznenin) sayısı ve onların kendileriyle ve birbiriyle olan etkileşimi üzerinde durulurken, dönüşlü çatıda öznenin yaptığı işin kendisine dönmesi, ettirgen çatıda ise öznenin bir eylemi yaptıran konumunda olduğu

anlatılmaktadır. Çatı, fiilin özne ile olan çeşitli ilişkilerini ve durumlarını bildirmektedir. Cümlede özne, yükleme eklenen kişi ve sayı ekleriyle belirlendiği gibi (Demircan, 2003: 17), özneye ilgili bilgiler yüklemde kaydedilmektedir. Bir eylemin doğal katılanları ile yüklem arasındaki ilişki, öznel uyum dışında, yükleme bir ek getirilerek belirtilmez. Yani, özne, yalnızca yüklem ile girdiği kişi ve sayı uyumu eklerini alabildiği bakımından öteki katılanlardan ayrılır (Demircan, 2003: 10-27). Cümlede öznenin çeşitli biçimleri (iş yapan / yaptıran / iş karşılıklı ya da müşterek yapan / işten etkilenen görünümdeki biçimleri), yükleme getirilen çatı ekleri sayesinde belirlenmektedir, diyebiliriz. Çatı eklerini almış fiiller perspektifinden bakıldığında, söz konusu çatılarda bulunan öznel, eyleme göre “yapan”, “yaptıran”, ya da “etkilenen”in biri olabilmektedir.

Böylece, yalın, edilgen, işteş, dönüşlü, ettirgen çatılarda “özne ile fiil ilişkisi” söz konusu olmakla beraber, öznenin fiil ile olan bir takım ilişkileri fiilin aldığı çatı ekleri ile belirtildiği için, biz çatı kavramını tanımlanırken fiilin özneye göre durumunu esas olarak alınması gerektiğine dair görüşü destekleyip “çatı”yı şöyle tanımlıyoruz: **Öznenin çeşitli görünümdeki (yapan / yaptıran / müşterek ya da karşılıklı yapan / etkilenen) biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, özel eklerle vücuda getirilen biçimlenmeye çatı denir.**

Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe gidilmeden özel eklerle genişletilerek özne ile olan ilişkisinde uğradığı durum değişikliğidir de denilebilir. Bu bakımdan çatı hem şekil bilgisi, hem söz dizimi alanına girdiği için morfo-sentaktik bir düzlemde araştırılmalıdır.

Türk ve Moğol dillerinde çatı ekleri çok fonksiyonludur. Şekilce fiilden fiil türeten ekler olan ettirgen, edilgen, dönüşlü, işteş çatı ekleri (Tenişev, 1988; Önörbayan, 2000), çoğu zaman, dil bilimsel kaynaklarda tarif edilen, kendilerine has çatıları kurarken aynı zamanda bu çatılarla ilintili yeni leksikal birimleri de kurmaktadır: TTü. *bildirmek* < *bilmek* (raporu bildirdim), *görüştük* < *görmek* (müdürle görüştü), *dilenmek* < *dilemek* (para dilendi); HMo. *barilda*- “güreşmek” (< *bari*- “tutmak”), *sonsgo*- “duyurmak” (< *son*- “duymak”). Bazen çatı ekleri, çatı ile ilgisi olmayan, sırf yapım eki fonksiyonunu da üstlenmektedir: TTü. *gelişmek*, *darılmak*, *barışmak*; HMo. *dutagd*- “ihtiyaç duyulmak” < *duta*- “eksik olmak”; *bayld*- “savaşmak” < *bay*-“bulunmak”.

Çatı eklerinin bu çift tabiatı (yani, hem çatıyı, hem yeni fiilleri türetme yeteneği) tarihsel Türk ve Moğol eserlerinde de tespit edilmiştir: ETü. *tiril*- (BK D 31) “dirilmek” < *tir-il*-, *tir*- “yaşamak, hayatta olmak” (KT G 10: Tekin, 2000: 95), *itin*- “sürünmek” < *it-in*-, *it*- “itmek” (DLT II, 139; Hacıeminoğlu, 1996: 138); OMo. *seregde*- “sakınmak, çok dikkat etmek” (Hpags-P) < *sere-gde*-, *sere*- “kalkmak, uyanık olmak”; *barilduba gal* “ateş tutuştu” (ME-Mo 677) cümlesinde *barildu*- “tutuşmak” < *bari-ldu*-, *bari*- “tutmak”.

Tarihsel ve modern Türk ve Moğol dilinde sıkça rastlanan bu ve buna benzeyen bir çok örnek, söz konusu eklerin eklendikleri fiil kök ve gövdelerine yeni sözlük anlamı katarak yeni fiiller türetme fonksiyonunun asıl fonksiyonlarından biri olduğunu göstermektedir. Bu sebepten dolayı, çatı kategorisi modern Türk ve Moğol dillerinde her ne kadar oldukça gramatize olmuş bir kategori olsa da, bu kategoriye

incelerken çatı eklerinin yapım eki özelliğini hesaba katmadan, ayrı araştırmak imkânsızdır.

Türk ve Moğol dillerinde her çatı sadece bir anlamı belirtmemektedir. Özellikle işteş, ettirgen, edilgen çatıların her biri anlam ve işlev bakımından birbirinden farklı birkaç alt türden ibarettir: -ş- eki Türkiye Türkçesinde eylemin karşılıklı ya da müşterek yapıldığını gösterirken *Divanü Lûgati't-Türk*'te bu ek Moğolcada da görüldüğü gibi, eylemin yardımlaşarak ya da yarışarak yapıldığını da göstermektedir; ettirgen çatı söz konusu dillerde a) sağlayarak, b) sebep olarak, c) izin vererek işi yaptırmak gibi birkaç anlamca çeşitlemeden ibarettir. Edilgen çatı da gerçek edilgen yapı, dolaylı edilgen yapı, şahıssız edilgen yapı gibi birkaç yapının genel adlandırması olarak düşünülebilir.

Türkçede bulunan, fakat Moğolcada tespit edilmeyen dönüşlü çatı içerik bakımından diğer çatılara göre daha az çeşitlilik gösteriyorsa da tek anlamlı değildir. *Yıkanmak* (kendini yıkamak), *atılmak* (kendini atmak), *dilenmek* (kendi için dilemek), *söylenmek* (kendi içinde, kendi kendine söylemek) gibi fiillerde bu anlam farklılıkları açıkça görülmektedir.

Bazı gramer kitaplarında (Dény, 1941; Banguoğlu, 2000) -mA ekiyle kurulan menfi ya da “olumsuz çatı”ya yer verilmiş olduğu görülmektedir. Fiil ile özne arasında olan ilişkide herhangi yeni bir durum değişikliği yaratmayan, sadece eklendiği fiile bir olumsuzluk anlamı kazandıran bu ek, diğer çatı eklerinden farklı, ayrı bir yerde bulunmaktadır. Ettirgen çatıda olan *Ahmet çocuğa kitap okuttu*, edilgen çatıda olan *Hırsız yakalandı*, işteş çatıda olan *Horozlar dövüştü* cümlelerindeki *okuttu*, *yakalandı*, *dövüştü* fiillerine -mA eki getirildiğinde bu cümlelerin çatısı

değişmemekte, sadece olumsuz bir anlam kazanmaktadır: *Ahmet çocuğa kitap okutmadı, Hırsız yakalanmadı, Horozlar dövüşmedi*. Bu sebepten söz konusu ekin çatı eklerinden sayılmaması gerekmektedir.

Bazı araştırmacılar, ister kök olsun ister çatı ekiyle genişletilmiş fiil tabanı olsun her fiilin sözlüksel anlamında bulunan “geçişlilik” ve “geçişsizlik” özelliğini, çatı türleri olarak kabul etmektedirler. Bununla birlikte, herhangi bir çatıyı belirlemede veya adlandırmada sadece geçişliliği ya da geçişsizliği tek ölçü kabul etmek, yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin, Gencan 1979’da, geçişli fiiller “geçişli çatılı fiiller” olarak adlandırılıp, “geçişli hale sokulmuş” oldurgan fiiller, “geçiş kertelleri artırılmış” ettirgen fiiller diye tarif edilen fiiller geçişli çatının alt türleri olarak sunulmaktadır. Aynı zamanda *yazmak, kırmak* gibi fiiller hem “geçişli çatı” hem de “etken çatı” içinde gösterilmektedir. Ediskun, eserinde örnek olarak verdiği *oku-, kır-, yaz-* gibi fiil köklerini *ağlat-, anlatabil-* gibi çatı ekini almış tabanlarla aynı görüp hepsini “daima bir nesne aldığı için” geçişli çatılı fiiller olarak kabul etmektedir (Ediskun, 1992: 219).

Ediskun 1992 ve Gencan 1979’da, ettirgen, oldurgan ve kök hâlinde olan geçişli fiiller tek bir “geçişli çatı” başlığı altında toplanırken bu çatı için ölçü, nesneyi alması olarak kabul edilmektedir. Aynı ölçüye (fiilin nesne alıp almamasına) dayandırılarak “geçişli çatı”nın karşıtı olarak “geçişsiz çatı”ya da yer verilmektedir. Eserlerde *uçmak, koşmak* (Gencan, 1979: 330), *yürümek, dönmek* (Ediskun, 1992: 220) gibi aktif, *patlamak, susamak* (Gencan, 1979: 330), *uyumak, uyanmak* (Ediskun, 1992: 220) gibi pasif fiiller, nesne almadıkları için geçişsiz çatıya dâhil edilmektedir.

Fiilin geçişlilik-geçişsizliği veyahut başka bir deyişle nesneyi alıp almama kabiliyeti, fiilin çatı özelliği değildir, bazı araştırmacıların ileri sürmesine rağmen çatıyı da kurmamaktadır. Geçişlilik-geçişsizlik, ister kök olsun, ister çatı ekiyle genişletilmiş olsun fiillerin sözlüksel-sözdizimsel özelliğidir. Çatı ise fiilin morfolojik özelliğinden biri olup eylem ile özne arasındaki çeşitli ilişkileri bildirmektedir (Sevortyan, 1962: 454).

Farklı kategorilere ait fiilleri aynı çatı altında toplayıp çatıyı fiilin olumsuz şekline bakarak adlandırmak ne kadar yanıltıcı ise, çatıyı fiilin nesneye göre durumuna bakarak adlandırmak da o kadar sakıncalıdır. “Geçişli”, “geçişsiz” çatılardan değil, sadece geçişli ya da geçişsiz fiillerden bahsedilmelidir. Bkz. aşağı, 0.3. Fiilin Geçişlilik-Geçişsizliği.

0.1.1.1. Orta ve Yeni Dönem Türk ve Moğol Gramerciliğinde

“Çatı”

0.1.1.1.1. Orta ve Yeni Dönem Türk Gramerciliğinde “Çatı”

Orta dönemde, Türk dili Arap ve Yunan / Latin başta olmak üzere birbirinden farklı iki betimleyici model esas alınarak araştırılmıştır. Birincisi Avrupalı gramercilerin yazdıkları çeşitli Osmanlıca gramerleri, ikincisi Arap lengüistik geleneğine bağlı olarak yetişen gramercilerin yazdıkları gramer-sözlük niteliğindeki eserler olarak gösterilebilir. Arap modelinin esas alınarak betimlendiği orta dönem Türk diline ait eserlerin, kapsadığı konu, lehçeler, hacim ve sayı bakımından Batılıların yazdığı eserlere nazaran daha çok olup yazıldığı tarih bakımından da daha eski olduğu gözden kaçmamaktadır. Ermers’e göre, XI. yüzyılda yazılan *Divanü Lûgati’t-Türk*’ü saymazsak bu eserlerin çoğu XIV. yüzyılda yazılmıştır (Ermers,

1999: 6). Bu “gramer yoğunluğuna” XIX. yüzyılda da rastlanmaktadır. XIX. yüzyılda Türk âlimlerce ele alınan çeşitli Osmanlıca gramerleri de bunlara eklemek mümkündür.

XI-XIV. yüzyıllarda kaleme alınan sözlüklerin bazılarında gramer kısmı yer alırken, bazılarında bulunmamaktadır. Gramer kısmının bulunduğu eserlerin bazılarında çatı ekleri ve bu eklerden teşkil edilen fiillerin karşıladığı anlamlar işlenirken, bazılarında ise incelenmediği görülmektedir. Çatı ekleri işlenirken de bu ekler Arapça ile mukayese edilmiştir. Örneğin, Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati't-Türk*'te Türkçede *-l-* edilgenlik ekinin geçişsiz fiillere getirilebildiğini belirtirken bunun Arap dili kuralına aykırı olduğunu hemen yanında bildirmiştir (DLT II, 138-139). Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bunlara tezin doğrudan ilgili bölümlerinde işaret edilecektir.

Arap okulunun yetiştirdiği âlimlerin, Arap dil modelini Türkçedeki çatıya nasıl uyguladığını anlamak için, önce, Arap dil biliminde çok önemli sayılan “Geçişlilik” ve onunla ilintili “Nesne” kavramına bakmak gerekmektedir. Ermers’e göre, Arap gramercilerin bu konuya yaklaşımı semantik kriterlerden çok biçimsel-sentaktik kriterlere dayalıdır. Arapçada fiil geçişliliğinin nesne ile olan ilişkisi şöyle açıklanabilir:

Arapçada, cümlede özne (fâ'il) nominatif hâlde (raf') bulunurken nesne akuzatif hâlde (nasb) bulunarak *a'yı* almaktadır. Arap gramerinde, bilindiği gibi, akuzatif hâli sonlaması *a* ile belirtilen pekçok tür nesne bulunmaktadır: direkt nesne (maf'ul bihi), sebebi bildiren nesne (maf'ul lahu) v.s. Arapçada, üstelik, geçişli fiillerin yanı sıra geçişsiz fiiller de nesne alabilmektedir.

Ebu Hayyan'ın "geçişlilik" (li-t-ta'diya) anlayışına göre, Arapçada bu kavram direkt nesneyi alabilen geçişli fiillerin yanı sıra, geçişlilik unsurunu alarak geçişliye dönüşen geçişsiz kökenli fiilleri de kapsamaktadır. Ebu Hayyan, normalde geçişlilik unsuru *li*'yi almayan bazı fiillerin aslında söz konusu unsuru aldığını ileri sürer, ancak bu unsur silinmeye (hadd) uğradığı için dışsal görünüşten kaybolup içsel düzeyde muhafaza edildiğini bildirir. Ebu Hayyan, bu fiillerin, geçişlilik unsuru silindiğinden sonra da direkt nesneyi almaya devam ettiklerini bildirmiştir. Arapçada, geçişlilik unsuru sadece geçişsiz ('af'al lāzima) değil, geçişli fiillere ('af'al muta'addiya) de gelebilmektedir. Geçişli fiile getirildiğinde fiil iki, hatta üç kat geçişli olabilmektedir, yani iki, üç nesneyi alabilmektedir (Ermers, 1999: 237-244).

Arap gramerciliğinin biçimsel-sentaktik kriterlere dayalı "geçişlilik" anlayışı, Türkçenin işleyişinde aynen uygulanmıştır. Türkçedeki geçişlilik-geçişsizlik olayı etken, edilgen ve ettirgen çatılar ile ilgili olarak araştırılırken, direkt nesnenin göstergesi (alāma al-maf'ūl bihi) (KK), bir, iki, üç nesneli fiil (KK), iki yönden lâzım fiil (DLT) gibi adlandırmaların kullanılarak, bu çatıların daha çok biçimsel-sentaktik yönden araştırıldığı görülmektedir. Eserlerde, umumiyetle, ettirgenlik ile ilgili açıklamaların oldukça kısa tutulduğu görülmektedir. Türkçe ettirgenlik ekleri, Arapça geçişlilik unsuru ile aynı görüldüğü için *-t-*, *-Dır-*, *-(I)r-* eklerine "geçişlilik eki" (harf at-ta'diya) (KK) denmiştir. Arap lengüistik kuramına göre, Arapçada isimden fiilin kurulması mümkün olmadığına bakılarak, isimden geçişli fiil türeten Türkçe *+lA-* ekine fonksiyonel bakımdan yaklaşılarak, bu ek için de aynı terimin kullanıldığı görülmektedir. *-l-*, *-n-* ekleriyle kurulan edilgen çatı da meçhul, yani faili bilinmeyen olarak tarif edilen bir yapı olarak izah edilerek, bu çatının semantik derinliğine inilmemiştir. Durum genel itibarıyla böyle olmakla beraber, Kâşgarlı

Mahmut'un, *-k-*, *-sIk-* ekleriyle kurulan, öznenin isteğine uymayan tür eylemleri bildiren ve öznenin bu eylemlere maruz kaldığı anlamını belirten bir “meçhul” yapıdan bahsetmesi oldukça ilgi çekicidir (DLT II, 165). DLT’te, çeşitli çatı eklerini almış fiillerin semantiğiyle ilgili pekçok değerli bilgilerin bulunması; örneğin, geçişli fiillerle ilgili olarak Arap gramerlerinde iki, üç nesneden bahsedilirken, *DLT*’te emreden ve işi yapan iki öznenen bahsedilmesi (DLT II, 173), bu eserin yazarının bir Türk olup kendi ana dilini çok iyi derecede bildiği ile ilişkilendirilip izah edilebilmektedir.

Şimdi *Divanü Lûgati’t-Türk, Kitâbü’l-İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk, El-Kavânînül-Küllîye li-Zabtî’l-Lûgati’t-Türkiyye* gibi eserlerde çatıların işleniş durumuna bakalım.

Edilgenliğin İşleyişi

Kâşgarlı Mahmut’un XI. asırda (1072-1077) yazdığı *Divanü Lûgati’t-Türk*, Türkçenin şimdiye kadar bulunan en eski ve en meşhur sözlüğüdür. Bu eserde Türkçedeki çatılar ince ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

Arap beşerî bilimlerinde derin bilgilere sahip soylu bir Müslüman Türk olan Mahmut hem yerel gelenekleri, hem İslâm saray geleneklerini iyi bilen birisiydi. Onun amacı, Türk geleneklerini ve dilini İslâm bilimleri açısından yorumlamaktı (Dankoff, 1982, 1: 4). *Divanü Lûgati’t-Türk*’ün düzeni de, Kâşgarlı Mahmut’un kendisinin yazdığı gibi al-Halîl’in *Kitâb al-‘Ayn* eserine benzemektedir (DLT I, 6-7).

Bu eserde, Türkçede edilgenlik *-l-* ile *-n-* eklerinin üç fonksiyonundan bahsedilmektedir: birincisi, bu ek geçişli fiillere getirilerek meçhul belgesi işlevini görüyordu (*ya kuruldı* “yay kuruldu”); ikincisi, ek geçişsiz fiillere getirilerek meçhul fiil yapıyordu (*yerge barıldı* “yere varıldı”); üçüncüsü, edilgenlik ekiyle genişletilmiş

fiil “başı başına bir fiil oluyordu” (*ölü dirildi* “ölü dirildi”). Eserde, meçhulluk ya da edilgenlik, “fiilin karşıladığı işin, tanınmayan bir fail tarafından yapılmış olması” olarak izah edilmektedir (DLT III, 112).

DLT’te edilgenlik eklerinden *-k-* ekinden de bahsedilmektedir. Bu ek, fiillere getirilirken şu anlamı kazandırıyor:

işleyen işe dileği olmaksızın alt olması, o işin tesiri altında kalması anlamını verdirir. “Adam düşmana basıldı, düşman eline geçti” anlamına olan *er yagıka basıktı* gibi (DLT II, 165).

Sadece spesifik bir anlatımda kurulan, failin cümlede belirtildiği edilgen yapının (daha ayrıntılı bilgi için 2.2.3. ve 2.4.1.’e bkz.), *DLT*’te meçhul olarak adlandırılan yapıdan, belirttiği anlam itibariyle farklı olduğu görülmektedir. Kâşgarlı Mahmut da bu farkı görerek geçişli fiillere *-k-*, *-sIk-* eklerini getirmek suretiyle kurulan cümlelerin *-n-* ve *-l-* ekleriyle kurulan edilgen cümlelerden belirttiği anlam itibariyle farklı olduğunu belirtmiştir.

Eserde, geçişli fiile üst üste edilgenlik eklerinin getirilebilmesinden bahsedilirken türetilen fiilin iki yönden geçişsiz olduğu bildirilmektedir:

Müteaddi bir fiile ◌ getirildiği zaman fiil, lâzım olur; bu, arapçaya uygundur... Fiile ◌ getirilerek *tügün yazıldı* denir, “düğüm çözüldü” demektir. ◌, ◌ getirilirse kelime *yazıldı* olur, “kendi kendine çözüldü” demektir... bu fiil iki yönden lâzım idi: Birincisi, fiil, tanınmayan bir fail tarafından işin yapılmış olması idi. Bu şekilde fiil, lâzım fiil yerinde bulunuyordu. ◌ harfinin yanına ◌ getirmekle başkasının tesiri olmaksızın fiilin lâzım olmuş bulunmasıdır (DLT III, 111-113).

Böylece, DLT’te fiile getirilen ikinci edilgenlik ekinin, 2.2.1.’de daha geniş olarak üzerinde duracağımız “meydana gelen oluş” türünü edilgen çatıdan ayırt etme fonksiyonunda kullanıldığını görüyoruz.

Kahire’de yaşamış ve çalışmış olan ünlü Arap filolog Ebu Hayyan (1256-1345), *Kitāp al-İdrak* eserinin gramer kısmında *-n-* ile *-l-* eklerinin, getirildiği fiilin edilgen biçimini (binā’al-fi’l li-l-ma’ful) kurduğunu bildirmiştir: *yidi* > *yindi*, *sınadı* > *sınandı*. Eserde, söz konusu eklerin, hem geçişli, hem geçişsiz fiillere getirildiği örnekler verilmiştir: *yindi* (< *yidi*), *barıldı* (< *bardı*). *El-Kavânînü’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye* adlı eserde ise, edilgenliğe söz dizimsel açıdan bakarak cümlede sözde öznenin (naib-i fail), fiil kökü ile zaman ekinin arasına bir *-l-* getirilerek elde edildiği bildirilmiştir (Toparlı, 1999: 36).

İşteşliğin İşleyişi

Kâşgarlı Mahmut, *DLT*’te işteşlik ekinin, iki veya ikiden fazla kişi arasında bir işin yapıldığını göstermek için kullanıldığını bildirmiştir. İşteşlik ekiyle genişletilmiş fiiller müşterek, yardımlaşarak ya da yarışarak yapılan eylemleri bildirmektedir (DLT I, 20; II, 323). Yardımlaşma ile yarış anlamlarının birbirinden ayırt edilişi hakkında Kâşgarlı Mahmut şu bilgileri vermiştir:

Söz arasında “bana” anlamında olan *manğa* sözü gelirse yardımlaşma, “benimle” anlamında olan *meninğ birle* sözü gelirse yarış manasınadır (DLT II, 114).

Ebu Hayyan, *Kİ*’te gramer kısmında işteşliği *muşāraka* olarak adlandırmış ve örnek olarak *uruşdı*, *sanğıştı* gibi karşılıklı yapılan eylemleri göstermiştir. *Kİ*’in sözlük kısmında yapım eki fonksiyonunda kullanılmış *-ş-* ekinden teşkil edilmiş *kiriş-* fiiline de rastlanmaktadır. *KK*’nin gramer kısmında işteşlik eki ve onun

karşıladığı anlam ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakta, sadece *sövleş-*, *uruş-*, *çekiş-* fiillerinin geçmiş ile gelecek zaman ekleriyle genişletilmiş biçimlerinin master biçimleriyle beraber örnek olarak verildiği görülmektedir (Toparlı, 1999: 86).

Ettirgenliğin İşleyişi

DLT’te *-t-*, *-r-*, *-Dlr-* eklerinin fonksiyonunun fiilleri geçişli yapmak olduğu belirtilmiştir. Kâşgarlı Mahmut, bu eklerin, geçişli fiillere getirildiğinde, türetilen fiilin bünyesinde iki özneye ait eylemin bulunduğunu ve bu öznelere birinin emreden, diğersinin ise işi yapan kimse olduğunu bildirmiştir:

Bir fiili müteaddi kılmak için getirilir (*DLT I*, 19-20). Bir fiil, aslında ت olmaksızın müteaddi olursa ona bir ت getirilir. Böylelikle fiil iki failden bir fiile geçer. Failin birisi buyurur, ikincisi yapar (*DLT II*, 173).

Ebu Hayyan, eserinin gramer kısmında ettirgenlik eklerinden *-dur-*, *-tur-*, *-t-*, *-ur-*, *-ar-*, *-guz-*, *-kuz-*, *-zur-* eklerini fiil içindeki örneklerle göstererek bu ekleri *harf an-naql wa-t-ta’diya* olarak adlandırmıştır. Ona göre bu eklerin fonksiyonu, geçişliliği belirtmektir. (Erners, 1999: 316-317). *Kİ*’in sözlük kısmındaki fiil malzemesinde, gramer kısmında geçmeyen *-kır-* / *-kir-* ekli fiiller de görülmektedir (Özyetgin, 2001:237).

Ebu Hayyan, fiillerin geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki gruba ayrıldığını, geçişli fiillerin ise bir nesneli geçişli, iki nesneli geçişli, üç nesneli geçişli olduğunu belirtip Arapça örnekleriyle mukayese ederek izah etmiştir. Örneğin, Arapçada iki nesneli geçişli fiilin birinci nesnesi Türkçede *-m* ekini, ikinci nesnesi ise *-ğa* ya da *-ka* ekini aldığını belirterek şu örneği vermiştir: *sançargâ tunı birdüm* “Sançar’a saat

verdim”(Erners, 1999: 357). Kİ’te başka bir örnekte, *bil-* gibi fiile geçişlilik ekinin (‘adāt an-naql) getirilebildiği ve teşkil edilen fiilin üç nesneli geçişli olduğu ileri sürülmektedir (Erners, 1999: 343).

Kİ’de, ettirgenlik ekleriyle kurulan fillerin bir kısmı ettirgen (*dapalat-* “öldürtmek”, *uqıt-* “okutmak”), bir kısmı oldurgandır (*öldür-* “öldürmek”, *tamdur-* “damlatmak”).

KK’de de Türkçede fiilleri geçişli kılan geçişlilik eklerinden bahsedilmekte ve bu eklerin *-DXr-*, *-r-* olduğu ifade edilmektedir:

Ünsüz ile sona eren bir fiil geçişli yapılmak istenildiğinde *-dır-* / *-dir-* eklenir. Bu ek, fiilde yuvarlak ünlü bulunduğu *-dur-* / *-dür-* olur, d bazen t’ye, bazen de k’ya dönüşür... Bazı fiiller yalnızca *-r-* ile geçişli yapılmış ve ondan önceki harf atılmıştır (Toparlı, 1999: 85).

Kavanin, çok az sayıda kelimenin, anlatılan kuralların dışına çıktığını belirtip şu örnekleri vermiştir: *körgüz-*, *turguz-*, *tamzur-*, *emzir-*.

Dönüşlülüğün İşleyişi

Kâşgarlı Mahmut, *DLT*’te *-n-* dönüşlülük ekinin şu fonksiyonlarından bahsetmiştir: 1) yapmadığı hâlde yapar gibi görünmeyi bildirir (*ol ewge barındı* “o, eve gerçekten gitmediği hâlde gider gibi göründü”), 2) failin bir işi, başkalarının yardımı olmadan, tek başına yaptığını bildirir (*er alımın alındı* “adam alacağını kendi başına aldı”), 3) “başlı başına bir kelime olduğunu” bildirir (*tengrike tapındı* “tanrıya tapındı”). Eserde, “iş tek başına yapmak” anlamının “iş kendisi için yapmak” anlamıyla eşit tutulduğu görülmektedir. “İşin tek başına kendisi için yapıldığı” anlatımında cümlede *öz* / *özinge* sözcüğünün kullanıldığı ve bu sözcüğün, cümlelerin anlamını netleştirdiği bildirilmektedir (*DLT* II, 158-159).

Ebu Hayyan, *Kİ*'te dönüşlülüğü *ittihād* olarak adlandırmış ve bu biçimin *-n*-ekinden teşkil edildiğini belirtmiştir. Eserde, dönüşlülük hakkında şu bilgiler verilmektedir: “O, onu yastığa attı” (wassadahu) için *yastadı* denir. “O, onu yastık olarak kullandı” (tawassadahu), meselâ “yastık olarak aldı” (ittahadahu wisādatan” için *yastandı* denir. Konuşmacı “o, örttü” (gattā) demek istiyorsa *örtti* der, “o, örtündü” (tagattā) demek istiyorsa *örtündi* der (Ermers, 1999: 317). İttihaz sigası teşkil etmek, ittihaza yarar her şey hakkında caizdir: Ms. *ton* “eldise”, “elbise edindi” karşılığında *tonandı* kullanılır (Özyetgin, 2001: 229).

Etken Çatının İşleyişi

DLT, *Kİ*, *KK* gibi eserlerde, söz konusu çatı geçişlilik konusu ile ilgili olarak ele alınmıştır. Bu kaynaklarda fiiller nesne alıp almadığına göre geçişli ve geçişsiz olarak iki grupta sınıflandırırken, geçişli fiillerin istediği nesnenin *-ni* ekini aldığı bildirilmektedir. Bu ek söz konusu kaynaklarda nesnelük göstergesi (alāma al-maf'ūliyya) (*Kİ*), direkt nesnenin göstergesi (alāma al-maf'ūl bihi) (*KK*), olarak adlandırılmaktadır.

XI-XV. yüzyıllara ait bu eserlerde çatı ile ilgili olarak kullanılan terimlerin Osmanlı Türkçesi gramerlerinde kullanılan terimlerle aşağı yukarı aynı olduğu görülmektedir:

Geçişlilik eki - harf at-ta'diya (*KK*), harf an-naql wa-t-ta'diya (*Kİ*).

İşteşlik eki - harf al-muşaraka wa-l-mufā'ala (*KK*).

İşteşlik - müşāraka, bab al-mufa'ala (*Kİ*).

“Yarış” ve “yardımlaşma” anlamları- mufa'ala (*DLT*).

Edilgen sıfat-fiili - ism al-maf'ul (KK), ism al-maf'ul (KI).

Edigenlik - majhul (DLT).

“Kendiliğinden oluş” türü - infi'al (bu terim Arapçada orta çatıyı karşılamaktadır) (Dankoff, 1985: 319).

“Yapar gibi görünmek” anlamı - tafa'ul (DLT).

Dönüslü biçim - ittiḥād (Kİ).

Bergamalı Kadri tarafından 1530'da yazılan ve Osmanlı Türkçesinin ilk grameri olarak bilinen *Müeyyessiretü'l-Ulûm*'da fiiller etken (malûm) ve edilgen (meçhul) olmak üzere iki çatıda işlenmiştir. Yazar, etken çatıda fiilin karşıladığı eylemi yapan kimse belli olduğundan, bu yapı için Arapçada “bilinen” anlamındaki *malûm* terimini kullanmıştır. Edilgen çatıda ise işi yapan zikredilmediği ve bilinmediği için, bu yapıyı *mechul*, yani “bilinmeyen” olarak adlandırmıştır. Bergamalı Kadri bu konuyu şöyle anlatıyor:

Ma'lûm dimegün ma'nâsı bilinmiş dimekdir. Ma'lûma, ma'lûm anuñ-içün dirler ki fi'li işleyen zikr olunmuşdur. Fi'li işleyen zikr olunmağla bilinmiş oldı. Mechûl dimegün ma'nâsı bilinmemiş dimekdir. Mechûle mechûl anuñ-içün dirler ki fi'li işleyen zikr olunmamışdur, belki yalnızcağ işlenen zikr olunmuşdur; pes fi'li işleyen bilinmemiş oldı. Pes bu sebebdan mechûle mechûl didiler (Karabacak, 2002: 9).

Müeyyessiretü'l-Ulûm'da ettirgenlik, dönüslülük ve işteşlik ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, edilgen (pasif), etken (aktif) ve orta (middle) çatıların işlendiği geleneksel batı dil biliminde işteş ve ettirgen fiiller etken çatı

içinde araştırıldığı için, Batılıların yazdığı Türkçe gramerlerinde işteşlik ve ettirgenlik, birer çatı türü olarak kabul edilmemekle beraber, sadece işteş ve ettirgen anlamlı fiillerden bahsedilmektedir. Orta çatı, özneye ait eylemin özneyi etkilediğini göstermesi bakımından dönüşlü çatıya benzediği için, dönüşlü çatıda bulunan fiiller genellikle *middle*, *neutre* olarak adlandırılarak araştırılmıştır.

XVI-XIX. yüzyıllarda İtalyan, Fransız ve İngiliz başta olmak üzere Batılıların yazdıkları gramerlerde, fiillerin, çatı (voice, voix) kavramı ile ilgili olarak araştırılmayıp, sadece belirttiği anlamlara göre adlandırılarak incelendiği görülmektedir. Bu adlandırmalar da eserden esere farklılıklar arz etmektedir. (Harsany, 1672; Vaughan, 1709; Carbognano, 1794; Davids, 1836).

Batılı âlimlerin kaleme aldığı ilk Osmanlıca gramerler XVI. yüzyıla aittir. Bu ilk eserlerin içerik bakımından oldukça basit olduğu bilinmektedir. Örneğin, F.Argenti'nin 1533'te yazdığı eser konuşma cümleleri, isim ve fiil listelerinden oluşan basit bir kitap niteliğindedir (Bombacı, 1938).

Carbognano'nun *Primi Princip Della Gramatika Turca*'da (1794) etken (Attifi), edilgen (Passifi), orta (Neutri), işteş (Cooperativi), ettirgen (Transitivi) ve "Deponenti" diye adlandırılan fiillerden bahsedilmektedir. Carbognano, etken (Attifi) fiilleri geçişli fiillerle aynı tutup edilgen (Passifi) fiillerin etken fiillere *tarafımdan*, *tarafından*, *tarafımızdan*, *tarafınızdan*, *tarafından* sözcüklerini getirerek elde edildiğini yazmaktadır. Eserde geçişsiz fiilden teşkil edilmiş *olunmak* gibi edilgen fiil de bulunmaktadır (1794: 527-537).

Eserde, geçişsiz fiillerin, ister pasif (*olurum, ölürüm, uyurum, küserim*) ister aktif (*gezerim, yaşarım, giderim*) olsun fark edilmeyerek orta (Neutre) olarak adlandırıldığı dikkat çekmektedir (1794: 538-542).

Eserde, işteş (Cooperativi) fiil ettirgen (Transitivi) fiil ile aynı bir bölümde çok kısa işlenirken, ettirgen fiilin, etken fiilden teşkil edildiğine dair bilgi sunularak örnek olarak *ben seni doğdürürüm* cümlesi verilmektedir (1794: 547-548).

Carbognano, -n- ile -l- eklerini bünyesinde bulundurduğu hâlde “Passifi” olmayan fiillere “Deponenti” demektedir. Bu fiillerin bir kısmı dönüşlü (*soyunurum, giyinirim, doğünürüm*), bir kısmı insanın ruh hâlini bildiren pasif (*iğrenirim, beğenirim, darılırım*), diğerleri ise sadece -n- ile -l- ile biten fiil tabanlarıdır (*kullanırım, düşünürüm, beğenirim*). Görüldüğü gibi, Carbognano’nun sınıflandırması biçimsel kriterleri esas alarak yapılmış bir sınıflandırmadır (1794: 543-547).

İzmir’de senelerce yaşamış İngiliz tüccar Thomas Vaughan’ın *A Grammar of the Turkish Language* (1709) eserinde -(I)l-, -(I)n- ekleri “passive”, -Dır-, -T- ekleri “transitive”, -(I)ş- eki ise “reciprocative” olarak adlandırılmıştır (Gilson, 1987: 81-83). Gramerde, dönüşlü fiilleri türeten dönüşlülük eki, edilgenlik eklerinden ayırt edilmemiştir. Hâlbuki eserde *gâinmec* (= *giyinmek*) “giyinmek / to dress ones self”, *gherinmec* (= *gerinmek*) “gerinmek / to stretch ones self” gibi dönüşlü örneklerle rastlanmak mümkündür (Gilson, 1987: 81).

M. Viguier’in kaleme aldığı *Elemens De La Langue Turque* (1790) eserinde fiiller etken (Aktif) *tanemaq* (= *tanımak*), edilgen (Passif) *tanelmaq* (= *tanılmak*), dönüşlü (Réciproque) *seuylenmek* (= *söylenmek*), işteş (Coopératif) *baqechmaq* (=

bakışmak), ettirgen, oldurgan (Productif) *baqdermaq* (= *baktırmak*), *pichirmek* (= *pişirmek*) olarak sınıflandırılmıştır (1790: 232-250).

Arthur Lumley Davids'in *Grammaire Turke* (1836) eserinde fiiller etken (Aktif) (*sevmek*), ettirgen (Causatif) (*sevdurmek*), edilgen (Passif) (*sevilme*), işteş (Réciproque) (*sevişmek*), dönüşlü (Personnel) (*sevinmek*) olarak sınıflandırılmıştır. (1836: 35).

James W. Redhouse'nun *Grammaire Raisonnee De La Langue Ottomane* (1846) eserinde ise sadece etken (Actif), edilgen (Passif), orta (Neutre) fiillerden bahsedilmektedir.

0.1.1.1.2. Orta ve Yeni Dönem Moğol Gramerciliğinde “Çatı”

Şimdiye kadar bulunan en eski Moğolca metin Orta Moğolcayı temsil eden “Cengiz Taşı” olarak bilinen yazıt (Rachewiltz, 1976; Klyukin, 1927) ile bir tarih eseri olan *Moğolların Gizli Tarihi* (Yüan-ch'ao-bi-shi)dir (Haenish, 1937; Ligeti, 1971). Moğolcanın söz varlığı, cümle yapısının yabancı âlimler tarafından kaydedildiği ilk eserler Cengiz Han'ın XIII. yüzyılda başlattığı hareketle Moğolların dünya sahnesine çıktığı dönemlere denk gelmektedir. Bu hareketin sonucu, doğal olarak, Batı ve Doğu ülkelerinde Moğollar ve onların tarihi, kültürü, yaşayış tarzı ve diline yönelik bir ilgi uyandırmıştır.

Şimdiye kadar bulunan, Arap yazısıyla yazılmış, Moğolcanın işlendiği çeşitli eserler sözlük niteliğindedir, diyebiliriz. Örneğin, Mongolistikte “Muhanna Sözlüğü” olarak bilinen *Kitāb Hilya-insan wa-Halaba al-Lisān*'daki Moğolca kısmında çatı ve çatı ekleriyle ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu eserin Moğolca kısmı sadece sözlükten ibarettir (Melioranskiy, 1900) Aynı hüküm “Leiden Sözlüğü”

olarak bilinen *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* için de geçerlidir (Houtsma, 1894; Poppe, 1927) Bu eserin Arapça-Türkçe sözlük kısmında da Türkçedeki çatı ekleri ve çatı konusu da ele alınmamakta, çatı ekleri ve bu eklerin niteliklerini açıklayan terimler de bulunmamaktadır (Erners, 1999: 61-63). *Mukkadimetü'l-Edeb*, Zirni sözlüğü (Farsça-Moğolca sözlük), Nur ed-Din'in yazısı gibi eserlerde de çatı konusu işlenmemiştir (Poppe, 1938; İwamura, 1961; Temir, 1959).

Çin yazısıyla yazılmış, şimdiye kadar bulunan eserlerin hepsi Çince-Moğolca sözlüklerdir. Ming döneminde yazılmış *Ta-tan Kouan-İ-İu* ve Yuan döneminde yazılmış *Ji-Yüan İ-İu* sözlükleri incelenmiş değildir. 1389'da yazılmış *Houa-İ İ-İu* sözlüğünü A.Mostaert, Haenisch, M.Lewicki gibi bilim adamları araştırmışlardır. Bu sözlükte çatı ekleri ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır (Haenisch, 1956).

Yabancı âlimlerin yanı sıra Moğolların da kendi ana dili olan Moğolca'yı işledikleri bilinmektedir. Bu eserler arasında Ayuş Güüş'ün 1587'de Uygur Moğol yazısının transkripsiyonunu oluşturmaya yönelik yazdığı eser, Ravcamba Dandzandagva'nın XVIII. yüzyılda kaleme aldığı *Jirühen Tolitu-yin Taylburi Ogtarguy-yin Mani*, Dzaya Bandid'in 1648'de yazdığı *Üsüg-un Nayrlaga*, Agvaan Dorc'ın 1907'de ele aldığı *Monggol Üsüg Terigüten Orşibay* gibi çalışmaları sayabiliriz. Hepsi Lama, yani Lamaist rahipler olan bilginler tarafından XVI-XX. yüzyıllar arasında ele alınan bu çalışmaların niteliği, daha çok yeni yazıyı oluşturmak ya da Moğol yazısını iyileştirerek konuşma diline yaklaştırmaya yönelik olduğu için gramer kısımları oldukça kısa tutulmuştur, çatı konusu ve çatı ekleri işlenmemiştir.

0.2. Fiilin Aktiflik-Pasifliği

Fiilin aktiflik-pasiflik kategorisi çatı ile sıkı bir ilişki içinde bulunmaktadır. Çatı kategorisini daha iyi anlayabilmek için fiilin aktiflik-pasifliğinin ne olduğunu tespit etmek icap eder.

Aktif ile pasif fiillerin izahı ve tasnifini Sanceyev (1963), Thalberg (1987), Rasulov (1986), Klaiman (1991) gibi çeşitli bilim adamları muhtelif yazılarında ve eserlerinde ele alıp araştırmış olmakla beraber, bu araştırmaların sonuçları, aktif ve pasif fiillerin tanımı, aktif ve pasif fiillerin çeşitleri ile ilgili en genel sorunlardan başlayarak tek bir fiilin pasif ya da aktif kabul edilip edilememesine kadar uzanan bir çok sorun açısından birbirinden farklıdır. Örneğın, Thalberg, *gölmek* fiilini pasif kabul edip *ürpermek*, *kusmak*, *hapşırmaq* gibi fiillerle beraber kontrol edilemeyen “tepki fiilleri” grubuna dâhil ederken (Klaiman, 1991: 122), Sanceyev ise “gölmenin başlangıcı çoğu zaman irade dışı bir eylem olsa da, fakat bunun durdurulmasının tamamen gölen kişinin iradesi ile ilgili bir şey olduğu için”, *gölmek* fiilini aktif saymaktadır (Sanceyev, 1963: 13). Rasulov, pasif fiilleri durum ve oluşu bildiren fiiller olarak izah ettikten sonra *Siyah bulutlar göğü kapladı*, *Bey atını sakladı*, *İskandaro onu kıskandı* cümlelerindeki *kapladı*, *sakladı*, *kıskandı* gibi geçişli fiilleri pasif olarak kabul etmektedir (Rasulov, 1986: 68-77). Buna karşın, Sanceyev bütün geçişli fiillerin daima aktif olduğunu ileri sürmektedir (Sanceyev, 1963: 15).

Sanceyev, aktif ve pasif fiillerin tasnifi ile ilgili meseleye değinirken fiilin aktiflik-pasifliğinin, yine aynı fiilin karşıladığı eylemin kontrol edilip edilememesiyle doğrudan ilintili olduğunu ileri sürerek eylemin, faili tarafından kontrol edilebildiğı hâlde fiilin aktif, kontrol edilemediğinde ise pasif sayılması

gerektiğini belirtip buna göre bütün fiilleri iki gruba ayırmaktadır (Sanceyev, 1963: 13-16).

Aslında, kontrol ile ilgili mesele daha çok felsefe ve psikoloji gibi bilim dallarının yakından ilgilendiği karmaşık bir mesele olmakla beraber, her şeyden önce, eylemin failinin canlı olup olmamasıyla doğrudan ilişkilidir: eğer cansız bir varlık söz konusu ise, cansızlar herhangi bir eylemi yapma potansiyeline sahip olmadığına göre, bu durumda hareket kontrolünden söz etmek mümkün olmadığı gibi, kontrol kavramı mantiken sadece canlı varlıklarla ilgili olarak ele alınıp işlenebilmektedir.

Klaiman, kontrol meselesini canlı-cansız kavramıyla ele alarak incelerken bütün fiilleri üç gruba ayırmaktadır:

- 1) öznesi cansız olan / maksadı olmayan fiiller “inanimate/nonintentional predicates”
- 2) öznesi canlı olan / maksadı olan kontrol edilemeyen fiiller “animate/intentional noncontrol predicates”
- 3) öznesi canlı olan / maksadı olan kontrol edilebilen fiiller” (Klaiman, 1991: 123).

Bu sınıflandırmada görüyoruz ki, birinci ve ikinci gruptaki fiiller kontrol edilemeyen eylemleri, üçüncü gruptakiler ise kontrol edilebilen eylemleri karşılamaktadır. Birinci gruptaki öznesi cansız varlığı karşılayan fiiller kontrol edilemeyen ya da kontrol kavramı ile ilgisi olmayan oluş veya durumu bildiren **pasif** fiillerdir. İkinci ve üçüncü gruptaki öznesi canlı varlığı karşılayan fiiller ise kontrol edilip edilemediğine göre ya **aktif** ya da **pasiftir**, diyebiliriz. Fiilin aktiflik-

pasifliğinin, kontrol ve canlı-cansız kavramıyla olan ilişkisini şöyle bir şemayla gösterebiliriz.

Şema 1. Fiilin aktiflik-pasifliğinin, kontrol ve canlı-cansız kavramlarıyla olan ilişkisi

Canlı varlık		Cansız varlık
1) Kontrol edilebilen eylem	2) Kontrol edilemeyen eylem, süreç, durum	3) Kontrol edilemeyen süreç, durum
Aktif fiil	Pasif fiil	

Şema 1.'de görüldüğü gibi, öznesi canlı varlığı karşılayan fiiller, eğer fiilin karşıladığı eylem failce kontrol edilebiliyorsa aktif (*koşmak, zıplamak, konuşmak*), eğer kontrol edilemiyorsa pasiftir (*uyumak, düşmek, yanmak*).

Öznesi cansız bir varlık olan fiiller, sadece öznenin bünyesinde ya da dış görünümünde meydana gelen değişiklikleri, öznenin içinde bulunduğu durumları bildirmektedir: *Ateş söndü, Karlar eridi, Ev yandı*.

Öznesi canlı varlığı karşılayan pasif fiilleri, buna ilaveten insan psikolojisi ve biyolojisi ile ilgili pek çok süreç, oluş, durumları karşılayan fiiller olarak tanımlayabiliriz. Pasif fiiller, öznenin iradesi ve isteğine bağlı olmayan, bazen de farkında olmadığı veya algılayamadığı türden *yaşlanmak, morarmak, şişmek* gibi süreçleri de karşılamaktadır.

Şimdi, fiilin aktiflik-pasifliğinin hem canlı-cansız kavramı, hem de öznenin statik ve dinamik hâli ile olan ilişkisini örneklerle inceleyelim.

Bazı fiiller, öznesi canlı ya da cansız varlığın hangisini karşıladığına göre kimi anlamda aktif, kimi anlamda pasif olabilir. Örneğin, *Kuş uçu* gibi öznesi canlı varlığı karşılayan cümlede *uçmak* fiili kuş tarafından kontrol edilebilen bir eylemi bildiren aktif bir fiildir. Fakat *(Asker kılıçla düşmanın kolunu uçurdu) kol uçu* cümlesinde, kol, kendi kendine uçamaz kopmuş bir organ olduğu için, burada *uçmak* fiili durumu bildiren pasif fiil niteliğindedir. Nitekim, çoğu kez, fiiller canlı ya da cansız öznenin hangisine ait olduğuna göre farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

(1)

*Osman sokağa **bakıyor**.*

(2)

*Bizim mutfağımızın penceresi sokağa **bakıyor**.*

(1)'de aktif olan **bakıyor** fiili “bir şeyi seyretmek, izlemek” anlamında kullanılıyorsa, (2)'de aynı fiil pasif olup “pencerenin bir sokak manzarası olduğu” durumunu bildirmektedir.

Durum kavramı, varlığın statik hâlini, eylem/hareket kavramı ise dinamik hâlini bildirmektedir, diyebiliriz. Bazı fiiller bu iki hâlin hangisini bildirdiğine göre ya pasif ya da aktif olabiliyor.

(3)

*Akşam havaalanında karşılayacağın adam sarı palto, beyaz şapka **giyiyor**.*

(4)

*Adam satın aldığı şapkayı hemen **giydi**.*

Giymek fiili (3)'de durumu bildiren pasif, (4)'te ise eylemi ve hareketi bildiren aktif fiildir.

Bazı fiillerin, yukarıda sayılan nedenlerden dolayı birden çok anlamları olabildiği için, fiilin aktiflik-pasifliği sözcük düzeyinde değil de cümle içinde, bağlamda araştırılması icap eden bir meseledir.

Şimdi, *gitmek*, *yatmak*, *açmak* fiillerinin aktif ve pasif biçimlerini hem öznenin canlı-cansız varlığın hangisini karşıladığı ile, hem statik-dinamik hâli ile ilişkilendirip inceleyelim:

(5)

Aktif fiil	Pasif fiil
<i>Adam evine gidiyor</i> (özne canlı varlık, fiil hareketi bildiriyor)	<i>Bu yol nereye gidiyor?</i> (özne cansız, fiil “ulaşmak, varmak” anlamında kullanılmaktadır) <i>Paralar nereye gitti?</i> (özne cansız, fiil “harcanmak” anlamında kullanılıyor) <i>Bu pantolon sana iyi gidiyor</i> (özne cansız, fiil uygunluğu bildiriyor) <i>Çalışmalar iyi gidiyor</i> (özne kavramdır, fiil durumu bildiriyor)
<i>Çocuk yere eğilip yattı</i> (özne canlı, fiil hareketi bildiriyor)	<i>Paralarım bu bankada yatıyor</i> (özne cansız, fiil “bulunmak” anlamında kullanılmaktadır) <i>Gemi yana yattı</i> (özne cansız, fiil durumu bildiriyor)
<i>Ali kapıyı açtı</i> (özne canlı varlık, fiil eylemi bildiriyor)	<i>Güller açtı</i> (özne iradesi olmayan bir varlık, fiil durumu bildiriyor)

Pasif fiiller, doğa olaylarının akıbeti, varlıkların mekân ve zaman içindeki konumu, insanın fizyolojik, biyolojik, psikolojik durumu v.s. gibi canlı ve cansız varlıklarla ilgili birçok süreç ve durumları bildiren fiillerdir. Biz, pasif fiillerin karşıladığı anlamları sınıflandırıp şu tasnifi önermekteyiz:

Pasif fiiller

- 1) ruh hâlini bildiren pasif fiiller: *bıkmak, azmak, ürmek, korkmak, kızmak, coşmak,*
- 2) duyguyu bildiren pasif fiiller: *üşümek, acıkmak, susamak, doymak,*
- 3) gözlemi anlatan, uygun olup olmadığını bildiren fiiller: *uymak* (mont uydu), *yakışmak, gitmek* (bu şapka sana iyi gidiyor),
- 4) biyolojik durumunu bildiren pasif fiiller:
 - a) tepki fiilleri: *kusmak, geçirmek, hapşırarak, ürpermek, öksürmek,*
 - b) biyolojik süreci veya sonucu bildiren pasif fiiller: *kanamak, yaşlanmak, büyümek, ölmek, doğmak,*
- 5) fizyolojik durumunu anlatan fiiller: *uyumak, bayılmak, uyanmak,*
- 6) renk, boy, şekil, sayı gibi dışsal görünümde meydana gelen değişiklikleri, durumu bildiren pasif fiiller: *kızarmak, morarmak, yeşermek, kararmak, parlamak, pırıldamak, küçülmek, şişmek, büyümek, daralmak, artmak, çoğalmak, azalmak,*
- 7) iç bünyesinde meydana gelen değişiklikleri, durumu bildiren fiiller: *donmak, çürümek, erimek, pişmek, kokmak, kurumak, yanmak, ısınmak, soğumak, değişmek, gelişmek,*

8) eylemin sonucu olan durumu bildiren pasif fiiller: *bitmek* (yağmur bitti), *varmak, ulaşmak* (torpil hedefe ulaştı), *girmek, durmak* (kalp durdu), *dinmek*,

9) eylemin gidişattaki, gelişmedeki durumunu bildiren pasif fiiller: *hızlanmak* (kalp atışı hızlandı), *yavaşlanmak, gecikmek*,

10) mekândaki değişmeyi bildiren pasif fiiller: *düşmek, yükselmek, batmak, kaymak*,

11) devamlığı bildiren pasif fiiller: *durmak* (köşede bir masa duruyor), *bulunmak, sarmak*,

12) ses taklidi fiiller (cansız varlıklar hakkında): *şırıldamak, gıcırdamak, hışırdamak, guruldamak*.

Aktif fiillerin karşıladığı eylemlerin başlangıcı, devamı ve bu eylemlerin durdurulması tamamen failinin istek ve iradesine bağlı, onun kontrolü altındaki bir olay olduğu için (Sanceyev, 1963: 13-16), biz, bu görüşten hareketle, fiilin aktif ya da pasif olduğunu tespit etmek için aşağıdaki testi önerebiliriz: eğer fiil {**durdurmak**} testini geçebiliyorsa aktiftir, geçemiyorsa pasiftir.

{**durdurmak**}- yaptığı eylem ya da içinde bulunduğu süreç, durumu kendi iradesi ile (ek bir eylem gerektirmeksizin) durdurmak anlamına geliyor.

Koşuyor + {**durdurmak**}>koşmuyor (aktif: eylem durdu)

Yazıyor + {**durdurmak**}>yazmıyor (aktif: eylem durdu)

Düşüyor + {**durdurmak**}>düşüyor (pasif: süreç devam ediyor)

Yanıyor + {**durdurmak**}>yanıyor (pasif: süreç devam ediyor)

Şişiyor + {**durdurmak**}>şişiyor (pasif: süreç devam ediyor)

0.3. Fiilin Geçişlilik-Geçişsizliği

Çatı kategorisi, onun tabiatını daha da karmaşık kılan fiilin geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle sıkı, hatta ayrılmaz bir münasebet içinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi, çatı ekleri çoğu zaman getirildiği fiillerin geçişlilik-geçişsizliğini etkilemektedir. Fiilin geçişlilik-geçişsizliğinin her değişmesinde fiilin anlamında az ya da çok bir değişme meydana gelmektedir.

Etken ve edilgen çatıların araştırıldığı batı dil biliminde, geçişlilik (transitivity) daha çok edilgen çatı ile ilgili ele alınıp irdelenirken, iki önemli sorun çerçevesinde bu kavramlar arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. Birinci sorun, geçişli geçişsiz etken cümlelerin hangisinin edilgenleşme sürecinden geçebildiğine dair sorundur. Bilindiği gibi, batı dil bilimcileri arasında sadece geçişli cümlelerin edilgenleşebildiğine dair görüş yaygın olmasına rağmen, bazı Hint-Avrupa dillerinde geçişsiz etken cümlelerin de edilgenleşme sürecinden geçtiği tespit edilmiştir. İkinci sorun, edilgen çatıda bulunan cümlelerin geçişli mi yoksa geçişsiz mi olduğu ile ilgili sorundur. Batı dil biliminde, edilgen çatıda bulunan cümlelerin geçişsiz olduğu, pek yakın bir geçmişe kadar tartışılmaz bir gerçek olarak kabul edilirken, son zamanlarda dil bilimsel tipoloji üzerinde yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçların, bu görüşe şüphe düşürecek nitelikte olduğu görülmüştür (Siewierska, 1984: 8). Orta Türkçe ve Moğolca da dâhil olmak üzere birçok dildeki edilgen cümlelerin geçişli de olabildiği tespit edilmiştir. Bu sorunların çözümlemesinde geçişlilik kavramının ne olduğunu tespit etmesinin son derece önemli olduğu açıktır.

Geçişlilik, her ne kadar eskiden beri çeşitli dillerin araştırıldığı ve tasvir edildiği çeşitli dil bilimsel eserlerde kullanılagelen evrensel bir kavram ise de, bunun net ve doyurucu bir tanımı şimdiye kadar yapılmış değildir. Yapılan tanımların, gelenekten geleneğe, âlimden âlime göre değiştiği görülmektedir. Bazı fiillerin, bir dilde geçişli sayılırken diğerinde geçişsiz olarak kabul edilmesinin bir sebebi de budur, denilebilir. Arap dil biliminde “geçişlilik” kavramı, daha önce de belirttiğimiz gibi, nesne konumundaki ismin aldığı *a* belirtme hâli sonlamasına (accusative case ending) bakılarak biçimsel-sentaktik kriterlere dayalı ise (Erners, 1999: 238)¹, batı dil biliminde buna ilâveten semantik kriterlere de başvurulmaktadır (Siewierska, 1986).

Batı dil bilimi literatüründeki tanımların çoğunda, direkt nesneyi (direct object) alabilen fiillerin geçişli, alamayanların ise geçişsiz olduğu belirtilirken, direkt nesnenin (direct object) ne olduğu sorusuna muhtemelen “geçişli fiillerin nesnesidir” cevabı verilmektedir (Siewierska, 1986: 9). Fiilin geçişli olup olmamasının tespitinde fiilin karşıladığı eylemin nesneye geçip geçmemesi ve onu (yani, nesneyi) etkileyip etkilememesi, başvuru bir semantik kriter olarak dikkati çekmektedir. Buna benzer tespitleri Türkoloji ve Mongolistik literatüründe de görebiliriz:

Örneğin, Banguoğlu, fiilin geçişlilik-geçişsizliği hakkında şu bilgiyi vermektedir:

¹ Erners bunun için şu Arapça örneği vermiştir:
daraba ‘*amr-un zayd-an*
 vur/GEÇMİŞ/3tkli ‘Amr-YALINZayd-BELİRTME
 “‘Amr Zeydi vurdu” (1999, 238)

a) Söz içinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere geçişli fiiller deriz. Etkilenen varlığın adı söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazen de kime hallerinde bulunur ve cümlede nesne adını alır:

Ali motoru getirdi. Birlikte çorba içeceğiz. Çok paraya kıymışsınız. gibi.

b) Birtakım fiillerin ise söz içinde herhangi bir varlık üzerinde etkisi görülmez. Bunlara da geçişsiz fiil adını veririz. Etkiledikleri bir şey olmadığı için geçişsiz fiiller söz içinde nesne almazlar:

Arkadaşım Konya'dan geldi. Yarın evde oturalım. Biz Üsküdar'a geçeceğiz. gibi.
(Banguoğlu, 2000: 409).

Gencan, geçişli fiillerin nesne istediğini, geçişsizlerin ise istemediğini belirtip nesneyi “öznenin eyleminden etkilenen” olarak tanımlamaktadır (Gencan, 1979: 64).

Ergin, fiil kök ve gövdelerinin karşıladığı hareketlerin iki çeşit olduğunu, bunlardan birinin yönü dışarıya doğru olup tesir edeceği nesnenin, bağlı olduğu şahsın dışında olduğunu, ve bu tür hareketleri karşılayan fiillerin geçişli sayıldığını yazmaktadır (Ergin, 1984: 282).

Önörbayan, etkileyeceği nesneye yönelik olan eylemleri karşılayan fiillere geçişli demektedir. Belirtme hâli ekini almış nesnesi olmayan fiilleri geçişsiz olarak tarif etmektedir (Önörbayan, 1987: 16-17).

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı gibi, eylemin bir varlık üzerinde etkisinin olup olmaması, fiilin geçişlilik-geçişsizliğinin şekillenmesinde esas ölçüt olarak kabul edilmektedir.

Fiilin geçişlilik-geçişsizliğiyle doğrudan ilintili “etki”nin ne olduğunu anlayabilmek için ilk önce aşağıdaki cümleleri inceleyelim:

(6)

- a. *Ali evi temizledi.*
- b. *Kapıcı ağacı kesti.*
- c. *Ayşe İstanbul'u seviyor.*
- d. *Çocuk babasını özlüyor.*
- e. *Çoban oynaşan kuzuları izliyor.*

(6a) ve (6b)'de sırasıyla özne **Ali** ve **Kapıcı**'nın yaptığı eylemden doğrudan doğruya etkilenen, **ev** ve **ağaç** olsa da, (6c), (6d) ve (6e) cümlelerindeki fiiller geçişli olmasına rağmen **İstanbul**, **baba** ve **kuzuların** eylemden etkilendiğini iddia etmek güçtür.

Şimdi, yukarıdaki nesnelere (ev, ağaç, İstanbul, baba, kuzular) bir başka yönden bakalım.

Palmer 1991, *Dilbilgisel Roller ve İlişkiler* eserinde dilbilgisel rolleri dilbilgisel ilişkilerden ayırt etmek gerektiğini belirtip *dilbilgisel roller* teriminin anlambilimi ile, *dilbilgisel ilişkiler* teriminin ise söz dizimi ile ilgili olduğunu yazmaktadır.

Yukarıdaki cümleleri bu bakımdan incelersek, (6a) ve (6b)'de **Ali** ile **kapıcı** hem özne, hem eyleyici, **ev** ve **ağaç** ise hem nesne, hem etkilenendir. Burada *nesne* ve *özne* terimleri dilbilgisel ilişkileri, *etkilenen* ve *eyleyici* terimleri dilbilgisel rolleri karşılamaktadır.

(6a) ve (6b) cümlelerinde nesne olan **ev** ve **ağaç**, (7a) ile (7b)'de özne konumuna geçtiyse de, etkilenen olmaya devam etmektedir:

- (7)
- a. *Ev temizlendi.*
- b. *Ağaç kesildi.*

Palmer, cümle edilgenleşme sürecinden geçerken üyelerin dilbilgisel ilişkisinin değiştiğini, fakat dilbilgisel rolünün sabit kaldığını bildirmektedir (Palmer, 1991: 19).

Bazı durumlarda eyleyici “deneyen”, etkilenen ise “zihinsel olarak denenen” olabilir. Üyeleri deneyen (experiencer) ve zihinsel olarak denenen (experienced) olarak tarif edilebilen (Palmer, 1991: 26-27) duyguyu bildiren *sevmek*, *arzulamak*, *istemek*, *özlemek* gibi fiiller diğer geçişli fiillerden ayrı, daha özel bir konumda bulunmaktadır. Duygu sadece [+ canlı] nitelikli varlıklara has bir şey olduğu için, deneyen rolündeki varlık genelde insanı karşılamakla beraber, zihinsel olarak denenen rolündeki varlık “deneyenin belli bir zihinsel duruma girmesinin” sebebi olarak görülmektedir. (8) ve (9)’da zihinsel olarak denenen **İstanbul** ve **babanın** var oluşu, deneyen olan Ali ve çocuğun, onları sevmesine ve özlemesine neden olmaktadır. Burada iki üye arasında “zihinsel” bir bağ söz konusudur.

Sevmek, *arzulamak*, *istemek*, *unutmak* gibi duygusal eylemler ve durumların insan iradesi ile bağlı olup olmadığı meselesi tartışılabilir, fakat zihinsel faaliyetleri karşılayan eylemlerin, eyleyicinin isteğine ve onun kontrolü altında gerçekleştiği söylenebilir.

(8)

- a. Öğrenci problemi **düşünüyor**.
- b. Gezgin seyahatini **plânlıyor**.
- c. Çoban koyunlarını **sayıyor**.
- d. Çocuk kitap **okuyor**.

(8a) **düşünüyor**, (8b) **plânlıyor**, (8c) **sayıyor**, (8d) **okuyor** fiillerinin hepsi kontrol edilebilen eylemleri karşılıyorsa da, **saymak** ile **okumak** eylemleri,

düşünmek ile **plânlamak** eylemlerine nazaran hem zihinsel, hem de görsel faaliyetleri bildirmektedir.

Hisleri ve duyuları karşılayan *görmek*, *duymak*, *hissetmek* fiilleri de iki üye istemektedir: algılayıcı ve algılanan. Başka bir deyişle, eyleyici kimse “algılayıcı”, etkilenen ise “algılanan” olabilir.

(9)

- a. *Çocuk gökte bir uçak gördü.*
- b. *Ayşe bir çığlık duydu.*
- c. *Ali sırtında ılık bir şey hissetti.*

(9a) **çocuk**, (9b) **Ayşe** ve (9c) **Ali**, algılayıcıdır; (9a) **gemi**, (9b) **çığlık** ve (9c) **ılık bir şey** algılanandır. Bu örneklerde, algılanan’ın meydana gelmesi, algılayıcı’nın onları “algılamasına” sebep olarak görüldüğü için, algılayıcı’yı “bir şeyden etkilenen” olarak da tarif edebiliriz. Burada iki üyenin arasında daha somut, duyu organlarınca desteklenen bir bağ, bağlantı söz konusudur.

Aslında, *izlemek* fiili, *görmek* fiili ile “gözle yapılan eylem olması” açısından aynı ise de, bu iki fiil şu bakımdan farklıdır: eğer *görmek* fiilinde bir “etkilenmişlik” söz konusu ise, *izlemek* fiili (6e)’de görüldüğü gibi, öznenin isteğine bağlı ve onun kontrolü altında gerçekleşen amaçlı ve plânlı bir eylemi kastetmektedir. Aynı şey *duymak* ve *dinlemek* fiilleri için de söylenebilir: *duymak* fiili bir spontane eylemi bildiriyorsa, *dinlemek* fiili amaçlı eylemi kastetmektedir.

(10)

- Ayşe çocuğu dikkatle dinledi.*

Böylece, geçişli fiilleri, iki üye (eyleyici ile etkilenen) arasındaki çeşitli bağları bildiren fiiller olarak tanımlayabiliriz. Bu bağ bize göre üç çeşittir:

1) **Fiziksel bağ:** Söz konusu bağ, fiziksel temastan daha geniş bir şekilde anlaşılmalıdır. Burada, “etkiyi” doğuran, iki üye arasındaki temas hem maddî (*yazmak, vurmak, içmek*), hem manevî olabilir (*öğretmek, söylemek, yönlendirmek*).

2) **Zihinsel bağ:** Burada bir üyenin zihninde diğer üyeye yönelik tasavvur edilen bağ söz konusudur (*düşünmek, kıskanmak, istemek*). Zihinsel olarak deneyenin, başka iki veyahut birkaç varlık arasındaki ilişkiye dair düşüncesi de söz konusu bağı oluşturmaktadır (*Bana göre Ahmet'in giysisi uzay adamlarınınkini andırıyor*).

3) **Duyusal bağ:** Burada bir üyenin duyu organlarınca diğer üyenin varlığının algılanması söz konusudur (*duymak, hissetmek, görmek*).

Fiilin geçişlilik-geçişsizliği tanımlanırken kullanılan “etki” kavramı, nispî bir şekilde iki yönlü olarak anlaşılmalıdır: geçişli fiillerin karşıladığı eylemlerin etkisinin sadece nesneye değil, bazen de duyusal bağları bildiren fiillerde görüldüğü gibi (*duymak, görmek*), özneye yönelik de olabildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Fiillerin çoğu ya geçişli ya geçişsiz iken, bazı fiillerin geçişlilik-geçişsizliği duruma göre değişebilir. Bir nesne ile ilgisinin olup olmadığına göre ya geçişli ya da geçişsiz, yani kimi anlamlarıyla geçişli, kimi anlamlarıyla geçişsiz olan fiiller mevcuttur. Örneğin,

(11)

a. Ayşe tarih kitabını **okuyor**.

b. *Mehmet İstanbul’u **gezdi**.*

c. *Ali kapıyı **açtı**.*

(12)

a. *Ayşe üniversitede **okuyor**.*

b. *Mehmet İstanbul’da **gezdi**.*

c. *Bağlarda çiçek **açtı**.*

Okuyor, **gezdi** ile **açtı** fiilleri (11a), (11b) ve (11c)’de geçişli iken, (12a), (12b) ve (11c)’de geçişsizdir. (11a)’da Ayşe’nin yaptığı okuma işinin yönü kitaba doğru ise, (12a)’da **okuyor** fiilinin nesnesi yoktur, fiil burada “öğrenim görmek, eğitim almak” anlamında kullanılmaktadır. (11b) **gezdi** fiilinin yönü İstanbul ise, (12b) **gezdi** fiilinin yönü yoktur ve bu cümlede sadece eylemin gerçekleştiği mekân bellidir: İstanbul. *Okumak* ile *gezmek* hem geçişli, hem geçişsiz olan aktif fiiller sayılmaktadır. Fakat (11c) **açtı** fiili aktif geçişli ise, aynı fiil (12c)’de pasif (dolayısıyla geçişsiz) bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi, etki kavramı gibi nispî bir kavramdır. Türkçe fiilleri Moğolca fiillerle mukayese ettiğimizde, Moğolcada geçişli olan bazı fiillerin Türkçede geçişsiz, ya da tersine, Moğolcada geçişsiz olan fiillerin Türkçede geçişli olduğunu görebiliriz. Örneğin, Türkiye Türkçesinde çıkma hâli ekli tamlayıcı ile kullanılan *bahsetmek* fiilinin Moğolca karşılığı olan *yari-* fiili belirtme hâli ekli tamlayıcı almaktadır.

Şimdi, Mo. *üezen yadah* “nefret etmek” fiilini yukarıda anlattığımız varsayımlarla ilgili olarak irdeleyelim. Hem Moğolcada hem Türkçede geçişli olan

Mo. *hayrlah*, Tü. *sevmek* fiilinin karşıt anlamlısı Mo. *üezen yadah*, Tü. *nefret etmek* fiili, bilindiği gibi Moğolcada geçişli, Türkçede geçişsiz sayılmaktadır.

(13)

HMo. *Bold*, *aaldznuud^{ıg} üezen yaddag*.

TTü. *Bold*, *örümceklerden nefret eder*.

HMo. (13)'de nesne olan *aaldznuud* “örümcekler” dilbilgisel rolü bakımından “zihinsel olarak denenendir”. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu tür durumda zihinsel olarak deneneni, deneyen'in ona karşı belli bir duygu beslemesinin sebebi olarak algılandığı için, Moğolcada deneyen rolündekinin bakış açısından bakılarak *aaldznuud* “örümcekler” belirtme hâli eki *-ıg* ile işaretlenirken, Türkçede ise zihinsel deneneni'nin bakış açısından bakılıp, örümceğin deneyen için bir nefret etme duygusunun kaynağı olduğu vurgulanarak ona (örümceğe) çıkma hâli eki *-den* eklenmiştir. Bilindiği gibi Türkçede *-Dan* hâl eki “sebebi” de göstermektedir. Bu cümlelerin Türkçe karşılığında *örümcekler* nesne değil, dolaylı tümleçtir.

Türkçe ve Moğolcada, cümlede fiilin geçişli olup olmadığı, hem bağlamdan, hem daha önce de belirttiğimiz gibi etkilenenin aldığı hâl ekinden anlaşılabilir. Türkiye Türkçesinde, etkilenenin, belirtme hâli ekinin yanı sıra bazı durumlarda yönelme hâli ekini de alabildiği, çeşitli gramerlerde belirtilmektedir.

Örneğin, Banguoğlu, konu ile ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:

Söz içinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere geçişli fiiller deriz. Etkilenen varlığın adı söz içinde çoğu zaman kimi, kim bazen de kime hallerinde bulunur ve cümlede nesne adını alır (Banguoğlu, 2000: 409).

Demircan da nesnenin yönelme hâli ekini alabildiğini belirtip şu açıklamalarda bulunmaktadır:

Nesne, öznenin yaptığı eylemin hedefi seçilip bu eylemden “etkilenen” ögedir. Eylemden doğrudan etkilenen ögeye nesne, dolaylı ya da ikincil etkilenen ögeye ise dolaylı tümleç denir: ”*Mehmet Ayşe-ye bir mektup gönderdi*” içinde “Ayşe” dolaylı tümleçtir. Nesne, tümceye *-(y)I*, *-(y)A* ekleriyle ya da, eksiz ise, yalın durumlu ikinci ad olarak girer. *-(y)A* genellikle “dolaylı tümleç”i bağlayan bir ektir ama, kimi eylemlere nesne *-(y)A* ekiyle bağlanır. “*Mehmet Efe-ye vurdu*” içinde “Efe” nesnedir, dolaylı tümleç değildir (Demircan, 2003: 13).

Şimdi, çatı eklerinin fiilin geçişlilik-geçişsizliği ile olan ilişkisi üzerine kısaca duralım. Çatı eklerinin, fiilin geçişlilik-geçişsizliğini etkileyebildiği bilinmektedir. Bazı dil bilgisi kitaplarında (Gencan, 1979, Ediskun, 1992, Sevortyan, 1962) ettirgenlik ekinin fonksiyonu fiilleri geçişli yapmak olduğu belirtilip, söz konusu ekin geçişsiz fiilleri geçişli kıldığı, geçişli fiillere getirildiğinde ise “geçişliliğini” artırdığı ileri sürülmektedir. Bu, daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Arap betimleyici modelinin esas alınarak Türkçe için geliştirilen geleneksel yaklaşımı yansıtan bir görüştür.

Bu görüşe göre, ettirgenlik eki gerçekten de geçişsiz fiilleri geçişli yapıyorsa da, fakat geçişli fiillerinin “geçişliliğini” etkilememektedir. Yani, geçişli fiil ettirgenlik ekini aldıktan sonra da geçişli olmaya devam etmektedir.

Edilgenlik eki, kabul görmüş genel görüşe rağmen, her zaman getirildiği fiili geçişsiz yapmaz. Örneğin, dolaylı edilgen yapıda edilgenlik eki geçişli fiillere getirildiği hâlde fiilin geçişliliğini değiştirmemekte, yani fiil hâlâ “nesneli” olmaya devam etmektedir (2.1. ile 2.4.’e bkz.). Eğer çatı eklerinin asıl fonksiyonu gerçekten

fiilin geçişlilik-geçişsizliğini değiştirmek olsaydı, edilgenlik eki bütün geçişli fiilleri geçişsiz yapardı ki, fakat böyle olmadığı, ilgili bölümlerde inceleyeceğimiz tarihsel Türkçe ve Moğolca örneklerde görülecektir. Diğer yandan, edilgenlik eki getirildiği geçişsiz fiili bir daha geçişsiz yapamadığı gibi ettirgenlik eki de geçişli fiili bir daha geçişli yapmamaktadır. Üst üste gelen edilgenlik ekleri, şahıssız edilgen yapının irdelendiği 2.2.4.’te göreceğimiz gibi, fiile iki ayrı bilgi yüklerken, art arda gelen ettirgenlik ekleri eyleme katılanların sayısını belirlemektedir. Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatı Hint-Avrupa ya da Hami-Sami dillerindekine benzememektedir. Batı dilbiliminde de analitik yöntemle ifade edilen ettirgen olayı (causative situation) fiilin geçişlilik-geçişsizliği ile ilgili olarak araştırılmamakta, semantik bakımından irdelenmektedir. Bilindiği gibi Türk ve Moğol dillerinde ettirgen olayı, Hint-Avrupa dillerindekine nazaran analitik değil, morfolojik yöntemle ifade edilmektedir.

Bize göre, Türk ve Moğol dillerinde çatı eklerinin asıl fonksiyonu, geçişli fiilleri geçişsiz, geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ya da geçişli fiillerin “geçişliliğini” artırmak değildir. Çatı eklerinin eklenmesi sırasında fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin değiştmesi, sadece bir sonuçtur.

0.4. Fiilin Aktiflik-Pasiflik Kategorisinin Geçişlilik-Geçişsizlik Kategorisiyle Olan İlişkisi

Fiilin aktiflik- pasiflik kategorisinin geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle olan ilişkisi ile ilgili meseleyi eserinde inceleyen Sanceyev, bütün pasif fiillerin geçişsiz, fakat aktif fiillerin bir kısmının geçişli, diğer kısmının geçişsiz olduğunu ileri

sürmüştür (Sanceyev, 1963: 15). Sanceyev'in görüşünü daha iyi anlayabilmek için aşağıdaki üç grup hâlinde verilen fiilleri inceleyelim:

(1)	(2)	(3)
<i>bulmak</i>	<i>zıplamak</i>	<i>kurumak</i>
<i>yemek</i>	<i>gitmek</i>	<i>yanmak</i>
<i>övmek</i>	<i>ağlamak</i>	<i>ölmek</i>
<i>taramak</i>	<i>bağürmak</i>	<i>erimek</i>
<i>görmek</i>	<i>gülmek</i>	<i>dolmak</i>

Birinci gruptaki fiiller geçişli, ikinci ve üçüncüdekiler ise geçişsizdir; birinci ve ikinci gruptakiler aktif, üçüncü gruptakiler pasiftir.

Sanceyev'in görüşünü bir şema vasıtasıyla gösterelim:

Şema 2. Fiilin aktiflik-pasifliğinin geçişlilik-geçişsizliğiyle olan ilişkisi

Aktif Fiiller		Pasif Fiiller
1. Grup	2. Grup	3. Grup
Geçişli Fiiller	Geçişsiz Fiiller	

Sanceyev'in görüşü, her ne kadar fiilin geçişlilik-geçişsizliğinin aktiflik-pasifliğiyle olan ilişkisini net bir şekilde tespit etmiş gibi görünse de, *Sıvı tehlikeli bir maddeyi içeriyor* gibi bir cümlede geçişli olan *içermek* fiilinin neden aktif değil de, pasif olduğunu izah edememektedir. Başka bir deyişle, neden durumu bildiren *içermek* fiilinin geçişsiz değil de geçişli olduğuna herhangi bir açıklama getirmemektedir.

Bu soruna netlik getirmek için fiilin aktiflik-pasifliğine bir daha göz atalım.

Daha önce belirttiğimiz gibi, fiiller kontrol edilip edilemediğine göre iki gruba ayrılmaktadır: pasif ve aktif.

Pasif fiiller oluşu ve durumu bildirmektedir. Oluşu bildiren fiiller herhangi bir varlığın bünyesinde ya da dış görünümünde meydana gelen değişiklikleri bildirdiği için daima geçişsizdir. Fakat durumu bildiren fiillerin bir kısmı, daha doğrusu bir kaç, insanın zihninde tasavvur edilen, nesneler arasındaki ilişkiyi belirttiği için geçişli de olabilmektedir. Önceki bölümde, insanın zihninde tasavvur edilen bağları ve ilişkileri bildiren fiillerin geçişli olduğunu belirtmiştik.

(14)

a. *Bu sıvı tehlikeli bir maddeyi **içeriyor**.*

b. *Tebliğ geniş bir konuyu **kapsıyor**.*

c. *Kırmızı güller aşkı **çağrıştırıyor**.*

(14a) **içeriyor**, (14b) **kapsıyor**, (14c) **çağrıştırıyor** fiilleri, anlatan kişinin zihninde iki varlık arasındaki ilişkiye dair düşüncesini bildirmektedir. Bu fiiller durumu bildirmesi bakımından pasif sayılırken, iki varlık arasındaki ilişkiyi bildirmesi bakımından da geçişlidir.

Birbiriyle sıkı bir ilişki içinde bulunan bu iki kategoriden geçişlilik-geçişsizlik nesneye, aktiflik-pasiflik ise özneye bağlıdır, diyebiliriz. Çatı “fiilin özneye göre durumu” olduğu için, çatı araştırılırken öncelikle fiilin aktiflik-pasifliğine bakılmalıdır ki, işte fiilin bu özelliği, çatıyı şekillendiren en önemli etkendir.

Fiilin geçişlilik-geçişsizliğinin çatı ile olan ilişkisi hakkında Demircan önemli bir tespitte bulunarak “Türkçede kavram düzeyinde kalan geçişli-geçişsiz ayırımının çatı işlemlerinde bir kısıtlayıcı olmadığını” belirtmektedir (Demircan, 2003: 13). Nitekim, ettirgen ile oldurgan fiiller, 1.2.3.1. ile 1.2.3.2.’de daha ayrıntılı bir biçimde inceleyeceğimiz gibi, ettirgenlik ekinin getirildiği fiil kökünün geçişli ya da geçişsiz oluşuna göre tespit edilemez, bu konu aktiflik-pasiflik açısından bakıldığında netleşir: *koşmak*, *okumak* gibi biri geçişsiz diğeri geçişli aktif fiillere ettirgenlik eki eklendiğinde ikisi de ettirgen olan *koşturmak*, *okutmak* fiilleri teşkil edilir. Buna karşın, oldurganın sadece pasif fiil köklerinden oluştuğunu görüyoruz: *akmak* > *akutmak*, *düşmek* > *düşürmek*. Başka bir deyişle ettirgen ve oldurganı şekillendiren faktörün, fiilin geçişlilik-geçişsizliği değil, aktiflik-pasifliği olduğu söylenebilir.

Edilgen çatının “şahıssız edilgen yapı” türü hariç, diğeri bütün türleri, işteş, dönüşlü, ettirgen çatıların hepsi umumiyetle aktif fiillerden oluşmaktadır. Fiilin geçişlilik-geçişsizliği, ettirgen çatıda işi asıl yapanın belirtme mi yoksa yönelme hâli eki mi aldığını, edilgen çatıda cümlede öznenin olup olmamasını, işteş çatıda ise eylemin karşılıklı mı yoksa müşterek mi yapıldığını kısmen belirlemektedir.

Aktif fiillerin bir kısmının geçişli, diğeri kısmının geçişsiz olduğu dikkate alınırsa, pasif (dolayısıyla geçişsiz) fiilleri aktif-geçişsiz fiillerle karıştırmamak için birincisinin “pasifliği” belirtilmelidir. Aksi hâlde sadece “geçişsiz” denildiğinde akla ya aktif (-geçişsiz) ya da pasif fiillerin biri gelip, bir kargaşa söz konusu olabilir.

Demircan, “aktif”, “pasif” terimleri yerine “etken” ve “edilgen” terimlerini kullanıp şu bilgiyi vermektedir:

Özneye göre yüklem ayrıca (active) “etken”, ve (passive) “edilgen” olarak ayrılıyor. Öznesi “yapan” işlevli bir yüklem “etken”, öznesi “etkilenen” işlevli bir yüklem ise “edilgen” sayılıyor... Örneğin “*Ayşe Mehmet’ten korktu, Çim susuzluktan kurudu*”... (*Bomba evi yıktı* >) “*Ev yıkıldı*” tümcesi, öznesi etkilenen olduğu için “edilgen” sayılıyor (Demircan, 2003: 13).

Görüldüğü gibi, Demircan öznenin bünyesinde meydana gelen oluş (*kurumak*), öznenin içinde bulunduğu durum (*korkmak*) ya da öznenin etkilenmişliğini bildiren, edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiillerin (*yıklmak*) hepsine “edilgen”, yani pasif demektedir. Kök ve taban hâlinde bulunan bu iki çeşit fiilin ikisi de nesne almamış olması bakımından geçişsiz sayılsa da, kök hâlinde bulunan *kurumak, yanmak, büyümek* fiilleri sadece öznenin bünyesinde meydana gelen oluşu veyahut öznenin içinde bulunduğu durumu bildirirken, edilgenlik ekiyle genişletilmiş *yıklmak, sokulmak, çözülmek* gibi fiil tabanları buna ilâveten bir “ek bilgi”, yani hem öznenin etkilenmişliğini, hem fiilin karşıladığı eylemin başkası tarafından yapıldığını belirttiği için, biz kök hâlinde bulunan fiilleri “pasif”, edilgenlik ekini almış fiilleri “edilgen fiil” diye adlandırarak birbirinden ayırt etmeyi uygun buluyoruz.

0.5. Aktiflik-Pasifliğin Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi

Fiilin aktiflik-pasifliği çatı kategorisinin genel özellikleri ile tamamen örtüşmeyip sadece belli noktada kesişmektedir, diyebiliriz. Bu noktalar da Batı dil biliminde *active voice* (etken çatı) olarak incelenen ve Türkçe ile Moğolcada etken, işteş, ettirgen ve dönüşlü çatılara tekabül eden çatılarda bulunmaktadır. Başka bir deyişle, fiilin aktiflik-pasifliği etken, işteş, ettirgen ve dönüşlü çatılar ile ilgili olarak ele alınıp araştırılabilir. Edilgen çatıda bulunan fiil “aktif” veya “pasif” olarak tarif edilemez.

Bilindiği gibi, Batı dil bilimsel geleneğinde etken (active) ve edilgen (passive) başta olmak üzere sadece iki çatı türü araştırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre fiiller de genel itibariyle iki çeşit olarak tarif edilmektedir: “etken çatılı fiiller” (verbs in active voice) ve “edilgen çatılı fiiller” (verbs in passive voice). Edilgen çatılı fiiller, aldığı edilgenlik biçimi sayesinde diğer fiillerden ayırt edilmektedir. Örneğin, İngilizcede edilgen çatılı fiillerin yapısı şudur: *to be + fiilin “Past Partisiple II” şekli*. Bu biçimde olmayan fiiller ise etken çatılı sayılmaktadır.

Bizim yukarıda “pasif” olarak tarif edip incelediğimiz *yanmak, kokmak, büyümek* gibi fiiller İngilizce karşılıklarında da yalın biçimde oldukları için, etken çatıda (active voice) araştırılmaktadır. Oluşu ve durumu bildiren bu fiiller için Batılı ve Rus bilim adamlarının çeşitli terimleri kullandıkları görülmektedir: “pasif fiil” (passivny glagol) (Sanceyev, 1963), “öznesi cansız/maksadı olmayan fiiller ve öznesi canlı/maksadı olan kontrol edilemeyen fiiller” (inanimate / nonintentional predicates, animate/intentional noncontrol predicates) (Klaiman, 1991). Sanceyev, etken çatıda bulunan pasif fiilleri edilgen çatıda araştırılan edilgen fiillerden ayırt etmek için edilgen çatıdakilere *edilgen fiil* (stradatel’niye glagolı) demektedir. Böylece anlam bakımından farklılık gösteren biri pasif olan *yanmak* (İng. *to burn*), diğeri edilgen olan *yakılmak* (İng. *to be burnt*) gibi fiiller Batı dil biliminde iki ayrı çatıda araştırılmaktadır. Biz de Türk ve Moğol dillerinde edilgenlik ekini almamış, durumu ve oluşu bildiren fiiller için “pasif fiil” terimini kullanmayı uygun buluyoruz. Edilgenlik ekini alıp edilgenlik anlamını ifade eden fiilleri ise “edilgen fiil” olarak adlandırmayı teklif ediyoruz. Bunu örneklerle açıklayalım:

(15)

a. *Ev çöktü.*

b. *Ambar yandı.*

(16)

a. *Ev yıkıldı (inşaatçılar tarafından).*

b. *Ambar yakıldı (çocuklar tarafından).*

(15a) **çöktü** ve (16a) **yıkıldı** fiilleri her ne kadar evin bozulmuş durumunu bildirmesi bakımından benziyorsa da **çöktü** fiili sadece evin içinde bulunduğu durumu belirtirken, **yıkıldı** fiili buna ilâveten söz konusu durumun / eylemin birileri tarafından yapıldığına dair bilgiyi de sunmaktadır. Bu sebepten dolayı (16a) cümlesi *inşaatçılar tarafından* kelime grubuyla genişletilebilirken, (15a) cümlesi için bu mümkün değildir. Aynı şey (15b) **yandı** ile (16b) **yakıldı** fiilleri için de söylenebilir: **yandı** fiili sadece ambarın bünyesinde meydana gelen oluş ve onun içinde bulunduğu durumu bildirirken, **yakıldı** fiili başkası tarafından yapılan bir eylemi ifade etmektedir. (15a) **çöktü** ve (15b) **yandı** fiilleri “pasif fiiller”, (16a) **yıkıldı** ile (16b) **yakıldı** fiilleri ise “edilgen fiiller”dir.

İngilizce, Rusça gibi bükümlü dillerde işteşlik, ettirgenlik ve dönüşlülük, çözümlemeli yöntemle (yani, biri fiil olmak şartıyla birkaç kelimeden ibaret “kelime grupları” ile) ifade edilirken, fiil edilgen şekilde biçimlenmediği için bu “kelime grupları” etken çatıda incelenmektedir. Görüldüğü gibi, “*active voice*”, “*passive voice*” biçimsel kriterlere dayalı ayrımı bildiren terimlerdir. Ettirgenlik, işteşlik ve dönüşlülüğün Batı dil biliminde etken çatıda araştırılmakta olması, bunların Türk ve Moğol dillerinde de aynen etken çatıda incelenmesi gerektiği anlamına gelmez. Eklemeli diller olan Türkçe ve Moğolcada işteşlik, ettirgenlik ve dönüşlülük morfolojik yöntemle, yani ekle ifade edilmekle birlikte, bunlar Türkoloji ve Mongolistikte birer çatı türü olarak kabul edilmektedir.

Bilindiği gibi, farklı dillerde aynı dil bilgisel olay farklı biçimlerle ifade edilebildiğinden, tarifi ve yaklaşımı da ona göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, Türkçeyi araştıran Batılı bilim adamları Türkçede altı hâl eki olduğunu ileri sürerken, Rus bilim adamları bu rakamı yediye çıkartmaktadır. Yedinci hâl ise *ile* sözcüğü ile ortaya çıkan vasıta hâlidir. Her ne kadar Türkçede *ile* bir hâl eki olmadığı için Rusların yaptığı tespitin “yanlış” olduğunu biri ileri sürebilirse de, bu tespitin Türkçeyi öğrenen, vasıta hâli konseptine alışık Rus öğrencilerin ihtiyaçlarına tam olarak uyduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Ermers, 1999: 2). Bilindiği gibi, hâl sisteminin araştırıldığı Rus geleneğinde vasıta hâli (roditel’nyı padej) *-om, -yem, -oy* sonlamaları (okonçaniye) sayesinde belirlenmektedir. Diğer yandan, Türkçenin araştırıldığı Batı dil bilimsel literatüründe *ile* sözcüğü sadece bir bağlaç ve son edat olarak tarif edilmektedir. Türk bilim adamlarının yazdıkları çeşitli Türkiye Türkçesi gramerlerinde de “vasıta hâli”ne yer verilmemektedir.

Halha Moğolcasında vasıta hâli (üyldehiyn tiyn yalgal), diğer hâllerde olduğu gibi kendine özgü *-aar / -eer / -oor / -öör* ekiyle ifade edildiği için, Moğolca gramerlerinde bu hâl mutlaka tarif edilerek incelenmektedir. Türkçeden farklı olarak Moğolcada eşitlik özel bir ekle ifade edilmediğinden, Moğolca gramerlerinde eşitlik hâline yer verilmemektedir.

Bilindiği gibi, İngilizce, Rusça gibi dillerde ettirgenlik, işteşlik ve dönüşlülüğü bildiren “kelime grupları”nda bulunan fiil tek başına bu ilişkileri bildiremeyen, sadece sıradan bir aktif veya pasif fiil niteliğindedir. Bu sebepten dolayı bu dillerde işteş (reciprocal), ettirgen (causative) ve dönüşlü (reflexive) fiillerden bahsedilmemekte, sadece söz konusu anlamları ifade eden cümlelerden söz

edilmektedir. Fakat Türkçe ve Moğolcada, bünyesinde bulundurduğu çatı eklerinden dolayı ettirgen, işteş ve (dönüslü) fiiller, bağlamdan bir “yardım” almaksızın yüklem ile özne arasındaki çeşitli ilişki ve durumları bildirirler. Bu bakımdan, böyle fiiller sadece “fiilin özneye ait olduğuna dair bilgiyi” sunan ve herhangi bir çatı ekiyle genişletilmemiş, yalın biçimde olan “aktif” fiillerden farklıdır. Durum her ne kadar böyle ise de işteş, dönüslü ve ettirgen fiiller “aktif” eylemi bildirdiği için genel sınıflandırma içinde *aktif fiiller* olarak kabul edilmektedir.

Çatının, özne ile yüklem arasındaki çeşitli ilişkileri belirleyen bir biçimlenme olduğuna dair tanım açısından bakılacak olunursa, *dövmek* (etken çatı), *dövdürmek* (ettirgen çatı), *dövüşmek* (işteş çatı), *dövünmek* (dönüslü çatı) fiillerinin, yüklem ile özne arasındaki çeşitli ilişkileri bildirdiği söylenebilir. Özneye ilgili bilgiler yüklemde kaydedildiğinden, cümlede öznenin çeşitli biçimleri (iş yaptıran/işi karşılıklı ya da müşterek yapan/ işi kendi için, kendi üzerine yapan biçimleri) yükleme getirilen ettirgenlik, işteşlik, dönüslülük ekleri sayesinde belirlenmektedir. Söz konusu eklerle genişletilmiş fiiller perspektifinden bakıldığında, cümlede öznel eyleme göre “yaptıran”, “kendi için yapan”, “müşterek ya da karşılıklı yapan”ın birisidir. Bu sebepten dolayı, işteş (reciprocal), ettirgen (causative) ve dönüslü (reflexive) cümlelerin etken çatıda araştırıldığı Batı dil bilimsel yaklaşımından farklı olarak, Türk ve Moğol gramerciliğinde söz konusu fiillerden ibaret cümleler farklı çatılarda incelenmeli ve bu çatı ilişkilerinin hiçbirini sunmayan etken çatıda bulunan cümlelerdeki fiiller de anlamlarına göre ya aktif ya pasif olarak işlenmelidir. Fiilin aktiflik-pasifliğinin çatı kategorisiyle olan ilişkisini şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

Şema 3. Fiilin aktiflik-pasifliğinin çatı kategorisiyle olan ilişkisi

Çatı	Etken		İşteş	Ettirgen	Dönüslü	Edilgen
Fiil	aktif	pasif	aktif, (işteş)	aktif, (ettirgen)	aktif, (dönüslü)	edilgen
Örnek	<i>dövdü</i>	<i>düştü</i>	<i>dövüştü</i>	<i>dövdürdü</i>	<i>dövündü</i>	<i>dövüldü</i>

Bilindiği gibi, ettirgenlik, işteşlik ve dönüslülük ekleri gramerlerde tarif edilen kendilerine özgü çatıları kurmanın yanı sıra bazen sırf yapım eki fonksiyonunda da kullanılmaktadır. Başka bir deyişle yeni sözlük anlamını kazanmış fiilleri türetmektedir. Örneğin: *gelmek* > *gelişmek* (ülke hızlı gelişti), *anlamak* > *anlatmak* (kitap Birinci Dünya Savaşını anlatıyor). Bu fiiller her ne kadar çatı ekleriyle genişletilmiş olsa da ekin öngördüğü çatı ilişkisini sunmadığı için, sadece fiilin sözlük anlamını değiştirerek etken çatıda kalmaktadır. Bu fiiller anlamlarına göre ya aktif ya da pasiftir (Bkz. 5. Etken Çatı).

0.6. Çatı Kurma Yöntemleri

Biz çatıyı “fiilin özneye göre durumu” şeklinde tanımlamıştık. Bu tanımlamaya göre çatı, fiilin özne ile olan çeşitli ilişkilerini ve durumlarını bildirir ve bu ilişkiler özel işaretleyiciler sayesinde sağlanır. Bu şöyle de ifade edilebilir: Özne ile fiil arasındaki ilişkide değişikliğin meydana geldiğini işaretleyiciler bildirir.

Çatının ifade edildiği gramer biçimleri çeşitli dillerde farklılık arz ettiğinden, bu çatı kategorisinin çeşitli biçimlerde yorumlanmasına yol açmaktadır. Önceki bölümde ettirgenlik (causative structure), işteşlik ve dönüslülüğün Batı dil biliminde birer çatı değil, sadece yapılar / cümleler olarak kabul edildiğini belirtmiştik. Bunlar

ister çatı, ister yapı/cümle olarak adlandırılsın, İngilizce ve Rusça gibi bükümlü dillerde de sonuçta fiil ile özne arasındaki çeşitli ilişkiler fiile getirilen ek özel sözcükler (= işaretleyiciler) sayesinde belirlenmektedir.

Bu işaretleyiciler, çeşitli dillerde ya biçimsel (morfolojik) ya da çözümlemeli (analitik) yöntemle ifade edilebilmektedir. Şimdi bu yöntemleri inceleyelim.

0.6.1. Biçimsel

Eklemeli olan Türk ve Moğol dillerinde, çatı işaretleyicileri bu dillerin tipolojisine uygun olarak daha çok biçimsel yöntemle, yani son eklerle ifade edilmektedir. Bu suretle özneye ilgili çeşitli bilgiler yüklemde çatı ekleri biçiminde kaydedilmiş bulunmaktadır. Yükleme bakılarak cümlede öznenin **işi yapan / yaptıran / işi karşılıklı ya da müşterek yapan / işten etkilenen** görünümdeki çeşitli biçimleri belirlenebilmektedir.

Türk ve Moğol dillerinde her çatı sadece bir anlamı belirtmeyip anlam ve işlev bakımından bir birinden farklı birkaç alt türden ibaret olduğundan, aynı biçimsel işaretleyicinin birden fazla işlevi olabilmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde işteş çatı eylemin karşılıklı ya da müşterek yapıldığını bildirmektedir. Biçimsel işteşlik işaretleyicisinin de buna göre iki işlevi vardır: 1) eylemin karşılıklı yapıldığını bildirmek, 2) eylemin müşterek yapıldığını göstermek. Halha Moğolcasında, biçimsel işteşlik işaretleyicisinin bu işlevlere ek olarak eylemin yardımlaşarak yapıldığını, eylemin sonradan birinin katılımıyla yapıldığını bildirme işlevleri de tespit edilmiştir.

Tipolojik bakımdan bir birine benzeyen söz konusu dillerde, ettirgen çatıda biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin de birkaç fonksiyonu bulunmaktadır: Fiil kök veya tabanının karşıladığı eylemin, işi yaptıran tarafından işi asıl yapana 1) sağlayarak, 2) izin vererek, 3) sebep olarak yaptırıldığını bildirmektir (Bkz. 1.2.3.1. Biçimsel Ettirgenlik).

Türkçede bulunan, fakat Moğolcada tespit edilmeyen dönüşlü çatıda biçimsel dönüşlülük işaretleyicisinin, öznenin fiil kök veya fiil tabanının karşıladığı eylemi 1) kendi için, 2) kendi üzerinde, 3) kendi içinde, kendi kendine yaptığını bildirme fonksiyonları vardır (Bkz. 4. “Dönüşlülük”).

Gerçek edilgen yapı, durumu bildiren edilgen yapı, şahıssız edilgen yapı gibi birkaç yapının genel adlandırılması olan edilgen çatıda da biçimsel edilgenlik işaretleyicisinin birden fazla fonksiyonları olduğu bilinmektedir. Bu konu üzerinde ilgili bölümlerde daha detaylı olarak durulacaktır.

Bilindiği gibi, Türk ve Moğol dillerinde biçimsel işaretleyiciler, dil bilimsel kaynaklarda tarif edilen çatıları kurarken, aynı zamanda bu çatılarla ilintili yeni leksikal birimleri de kurmakta ya da çatılarla ilgisi olmayan yeni fiilleri de teşkil edebilmektedir. Tarihsel bakımdan bakıldığında sırf yapım eki fonksiyonunu üstlenen söz konusu ekler, bu dillerde sonradan çatı işaretleyicisi niteliğini kazanırken, “eski” fonksiyonunu, yani yapım eki özelliğini de devam ettirmişlerdir.

Çatı işaretlemenin esas olarak biçimsel yöntemle yapıldığı Türk ve Moğol dillerinde çatı, çözümlemeli yöntemle de ifade edilebilmektedir. Zaten eklemeli olmayan İngilizce ve Rusça gibi dillerde de çatı işaretleme bu yöntemle ifade edilmektedir.

0.6.2. Çözümlemeli

Türk ve Moğol dillerinde biçimsel yöntemle ifade edilen çatı kategorisi çözümlemeli yöntemle, kısıtlı olsa da, ifade edilebilmektedir. Bu bakımdan çatı, fiilin (= yüklem), sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe gidilmeden özel çözümlemeli işaretleyiciler (= sözcükler / sözcük grupları) ile desteklenerek özne ile olan ilişkisinde uğradığı durum değişikliğidir diye tanımlanabilir. Bunu şöyle de gösterebiliriz (çatı işaretleyicisi yüklem önüne ya da arkasına getirilebilir):

Özne + yüklem + çözümlemeli işaretleyici (= sözcük / sözcük grubu)

Her çatı, kendine özgü spesifik cümle modeline sahiptir. Batı dil biliminde bu tür cümleler, fiil şeklinin değiştiği edilgenlik (passive voice) hariç, sadece yapı (construction) olarak adlandırılmakla beraber, bu yapıların (sebeplemeli “causative”, dönüşlü “reflexive”, işteş “reciprocal” yapıların) Türk ve Moğol dillerinde biçimsel yöntemle ifade edilen ettirgen, dönüşlü ve işteş çatıların tam çözümlemeli versiyonları olduğu da söylenemez. Örneğin, batı dil biliminde sebeplemeli yapı (causative constuction), SEBEP ile SONUÇ mikro durumlarından ibaret sebeplemeli makro durumu (causative situation) altında işlenirken, SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiren fiiller (causative verbs) arasında *istemek* (to want), *söylemek* (to ask for) gibi fiiller de gösterilmektedir. Halbuki Türk ve Moğol dillerinde *ettirmek* (et-**tir**-mek) fiilinden türetilen *ettirgen çatı* terimi, adından da anlaşılacağı gibi, söyleyiş sırasında gerçekleştiği var sayılan SONUÇ’u tasavvur ettiği için, bu çatının kurulması için kesin bir SONUÇ’un **sebebi**ni bildiren fiiller gerekmektedir (Bkz. 1.2.2.1. Çözümlemeli Ettirgenlik). Başka bir deyişle, Batı dil biliminde sebeplemeli yapı olan *Ben onun kitabı okumasını **istiyorum*** (I want her to

read the book) cümlesi ettirgen çatıda bulunan *Ben ona kitabı okutuyorum* (*oku-t-u-yor-u-m*) cümlesinin aynısı değildir. Bu soruna şimdi başka bir yönden bakalım: Örneğin, *Ahmet kitabı okuyor* cümlesinde Ahmet'in hedefi, nesne olan kitaptır. Etken olan bu cümle ettirgen yapıya dönüştürüldüğünde biz *Ahmet, Mehmet'e kitabı okutuyor* (*oku-t-u-yor*) cümlesini elde ederiz. Bu cümlede de Ahmet'in hedefi aynı kitaptır. Bu ettirgen cümlede ettirgen *okutuyor* fiilinin bünyesinde bulunan Mehmet'in **okuma işi**, yani **okuması** ile Ahmet'in bu eylemi Mehmet'te **gerçekleştirmesini sağlaması**, yani **okutması** arasında herhangi bir kopukluk olmayan eylemler, bir "bütünlük" olarak tasavvur edilmektedir. Bu iki eylem sebep → sonuç ilişkisi içinde Ettirgen makro durumu içinde incelenecek olursa (Bkz. 1.2.2.1. Çözümlemeli Ettirgenlik) SEBEP olan Ahmet'in eylemi ile SONUÇ olan Mehmet'in eylemi arasında daima bir olumlu bağ mevcuttur. Bu da bütün ettirgen yapıların ortak bir özelliğidir, diyebiliriz. Ettirgenliğin biçimsel yöntemle ifade edildiği bu cümle, çözümlemeli yapıya da dönüştürülebilir: *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını (söyleyerek) sağlıyor*.

Batı'da ve Eski SSCB'de yazılmış Türkçe ve Moğolcanın gramerlerinde, İngiliz ve Rus dillerindeki sebeplemeli yapıların özelliğine bakılarak Türkçe ve Moğolca ettirgenlik eklerinin *to ask for / prosit* "söylemek, istemek" fiiliyle karşılandığı görülmektedir. Halbuki, 1) *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını (söyleyerek) sağlıyor* (= *Ahmet, Mehmet'e kitabı okutuyor*) cümlesi, 2) *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını söylüyor/istiyor* cümlesinin aynısı değildir. Zira, ikinci cümlede Ahmet'in yaptığı eylemin hedefi kitap değil, Mehmet'in eylemidir. Buna göre Ahmet'in Mehmet'ten istediği eylem gerçekleşebilir ya da gerçekleşmeyebilir de. Nitekim *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını sağladı* (= *Ahmet, Mehmet'e kitabı*

okuttu) denildiğinde olayı dinleyen okuma işinin gerçekleştiğini kesin olarak bildiği için, onun aklına okuma işinin gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili herhangi bir soru gelmez. Hâlbuki *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını söyledi / istedi (Ahmet asked Mehmet to read a book)* denildiğinde bu yapı kesin bir SONUÇ'u içermediği için, olayı dinleyen merak edip okuma işinin gerçekleşip gerçekleşmediğini de sorabilir. Bu sebepten dolayı, Türk ve Moğol dillerindeki ettirgen çatı ister biçimsel ister çözümlemeli yöntemle ifade edilsin, Batı dil biliminde tasvir edilen sebeplemeli (causative) yapının tıpkı aynısı değildir. Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik çözümlemeli işaretleyicileri sadece şunlardır: 1) TTü. *sağlamak*, 2) TTü. *izin vermek* / HMo. *dzövşööröh*, 3) TTü. *sebep olmak* / HMo. *şaltgaan boloh* (daha geniş bilgi için 1.2.3.1. “Biçimsel Ettirgenlik” ile 1.2.2.1. “Çözümlemeli Ettirgenlik” bölümlerine bkz.). Dolayısıyla Batı dil biliminde *sebeplemeli durum* (causative situation) içinde SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiren zorlamak (*to force*), söylemek (*to ask for*), istemek (*to wish*), buyurmak (*to order*) gibi fiiller Türk ve Moğol dillerinde *Ettirgen durumu* içinde SEBEP mikro durumunun kriterlerini değil, fakat ettirgenlik işaretleyicili fiilin karşıladığı eylemin gerçekleştirilmesinde başvuru yolları yerine getirmektedirler. Örneğin, *Ahmet, Mehmet'in kitabı okumasını (zorlayarak, söyleyerek, buyurarak, isteyerek) sağladı*. Çözümlemeli *okumasını sağlamak* yapısı biçimsel yöntemle *okutmak (oku-t-mak)* olarak ifade edilebilmekle beraber, biçimsel ettirgenli cümlede ettirgen fiilin karşıladığı eylemin yapılmasında başvuru yollar ancak bağlamdan belirlenebilir (Bkz. 1.2.3.1. Biçimsel Ettirgenlik).

Türk ve Moğol dillerinde işteşlik çözümlemeli işaretleyicileri şunlardır: 1) TTü. *(ile) beraber / birlikte / ile / müşterek* = HMo. *hamt(daa) / tsugtaa*, 2) TTü.

karşılıklı / birbirine / birbiriyle / birbirini / = HMo. neg negniygee / neg negendee / öör hoorondoo / neg negenrüügee / neg negenteygee, 3) HMo. tuslah “yardım etmek”, oroltsoh “katılmak” (Bkz. 4. İşteşlik).

Türkiye Türkçesinde dönüşlülük çözümlemeli işaretleyicileri şunlardır: 1) *kendi için*, 2) *kendi üzerinde*, 3) *kendi içinde / kendi kendine*. Halha Moğolcasında dönüşlülük, biçimsel olarak ifade edilmediğinden, dönüşlü çatıdan bahsedilmemektedir. Fakat Türkiye Türkçesindeki dönüşlülük çözümlemeli işaretleyicilerinin karşılıkları vardır: *öörtöö* “kendi için”, *öörüygöö* “kendi üzerine”, *dotroo*, *ööröö öörtöö* “kendi içinde, kendi kendine”. (Bkz. 3. Dönüşlülük).

Türk ve Moğol dillerinde edilgen çatı, kendine has özelliğinden dolayı diğer çatılardan farklıdır. Bu çatı Türk ve Moğol dillerinde sadece biçimsel yöntemle ifade edilebilmektedir. Başka bir deyişle edilgenlik ekleri müstakil sözcüklere dönüştürülememektedir.

Türk ve Moğol dillerinde biçimsel şeklinde çoktan sabit olarak yerleşmiş çatıların, çözümlemeli yapılara dönüştürülmesi çatıdan çatıya göre değişmekle beraber, bu dönüşebilirliğin oldukça “zayıf” olduğu söylenebilir. Yani, Türk ve Moğol dil bilimi literatüründe tarif edilen çatıların, çözümlemeli yöntemle ifade edilmesi söz konusu eklemeli dillere has bir özellik değildir. Bunun yanı sıra çatı eklerinin hem çatıyı, hem de çatı ile ilintili yeni leksikal birimleri, hatta yeni sözcükleri kurma kabiliyeti göz önünde bulundurulduğunda her ekin çözümlemeli varyantının olamayacağı açıktır.

0.6.3. Sözcüksel

Çatının sözcüksel yöntemle ifade edilebilmesi, sadece etken çatı ile ilgili bir özellik olmakla beraber, bu yöntem diğer yöntemlerden farklı olarak morfo-sentaktik kriterlere değil, anlambilimsel kriterlere dayalı bir çözümleme olarak tarif edilebilir. Bu yöntem etken çatıda bulunan ve “oldurgan” olarak tarif edilen fiillerle doğrudan ilintilidir. **Pasif fiil + ettirgenlik eki** yapılı biçimsel oldurgan fiiller (**düş-ür-mek, öldür-mek, büyü-t-mek**) aslında sadece birer geçişli fiil olduğundan, teorik olarak geçişli fiil kökü / tabanı ile de karşılanabilmektedir. Nitekim Türkçede biçimsel oldurgan olan bazı fiiller Moğolcaya geçişli olan bir fiil kökü / tabanı ile tercüme edilirken, tersi olarak Moğolcada biçimsel oldurgan olan bazı fiiller Türkçede sıradan geçişli fiillere tekabül etmektedir. Bu sebepten dolayı, bir dilde geçişli olan sıradan bir fiilin semantiğini çözerek onun içinde derin yapının olup olmadığını test edebilmek için söz konusu fiilin başka bir eklemeli dildeki karşılığına bakmak gerekmektedir. Bu da çoğu zaman güvenilebilir tek yol olmaktadır. Örneğin, Türkçede *ölmesini sağlamak* olarak çözümlenebilen biçimsel oldurgan *öldürmek* (*öldür-mek*) fiili Moğolcaya geçişli fiil kökü olan *ala-* ile tercüme edilmektedir. Başka bir söyleyişle, Türkçede “biçimsel” oldurgan olan bu fiil Moğolcada “sözcüksel” oldurgana tekabül etmektedir. Şimdi Moğolca *uytgarluul-* “üzmek” fiilini Türkçe karşılığıyla mukayese edelim. Moğolcada biçimsel oldurgan olan *uytgarluul-* (*uytgarla-uul-*) fiili pasif fiil *uytgarla-* “üzülmek” ile ettirgenlik eki *-uul-*‘dan teşkil edilmektedir. Bu fiilin Türkçe karşılığı olan *üzmek* fiilinin semantik bünyesinde demek ki “üzülmesini sağlamak” gibi derin bir yapı mevcuttur. Moğolcada biçimsel oldurgan olan bu fiil Türkçede sözcüksel oldurgana tekabül etmektedir (daha geniş bilgi için 1.2.1.1. “Sözcüksel Oldurganlık” bölümüne bkz.).

1. Bölüm Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik ve Oldurganlık

1.1. Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgen ve Oldurgan Yapılar

Ettirgen ve oldurgan yapılar sadece dil bilimi ile ilgili bir mesele değil, felsefe (ettirgenlik ve oldurganlığın hususiyeti), antropoloji (insanın ettirgenliği ve oldurganlığı algılaması) gibi bitişik bilim dallarının da yakından ilgilendiği bir konudur. Ettirgen ve oldurgan yapılar dil bilimi ile ilgili olarak anlam bilimi, söz dizimi ve biçim bilgisi ile sıkı bir ilişki içinde bulunmaktadır.

Türk ve Moğol dillerindeki ettirgen ve oldurgan yapıları incelemeden önce Batı dil biliminde “causative situation” adı altında işlenen durumun ne olduğunu betimleyelim. Bu durum (situation) onu oluşturan iki durumdan ibarettir: Sebep (cause) ve sonuç (result) (Comrie, 1989). Şimdi aşağıdaki bir olayı canlandıralım: Mühendis fişi çektiğinde dinamit patladı. Bu basit örnekte mühendisin fişi çekmesi *sebebe* (cause), dinamitin patlaması ise *sonuç* (result) olmaktadır. Bu iki mikro durum tek bir karmaşık makro durumu, yani “causative situation”i oluşturmaktadır. Sonuç durumu (result) bir oluşun, hâlin (*patlamak*) yanı sıra hareket ve eylemi de karşılayabilmektedir. Örneğin, çocuk bağırdığında kedinin kaçtığını farz edelim. Bir eylem olan kedinin kaçması, burada *sonuçtur*. Bu olaylar iki cümlelerin birleşmesiyle ifade edilebilir: a) *Mühendis fişi çekti, dinamit patladı* veya *Mühendis fişi çektiği için dinamit patladı*; b) *Çocuk bağırdı, kedi kaçtı* veya *Çocuğun bağırmasından kedi kaçtı*. Görüldüğü gibi, sonuç mikro durumu hem pasif (*patladı*), hem de aktif fiili (*kaçtı*) karşılayabilmektedir.

Batı dil biliminde, her iki mikro durum (sebepe ve sonuç) “causative situation” (sebeplemeli durum) altında işlenirken, sadece SEBEP (cause) mikro durumu üzerinde durulup SONUÇ mikro durumuna dikkat edilmediği söylenebilir. Nitekim kullanılan terim de *sebeplemeli* anlamına gelen *causative*’dir. İlgili bölümlerde göreceğimiz gibi, SONUÇ mikro durumunu karşılayan fiilin aktiflik-pasiflik özelliği makro durumu doğrudan etkileyerek onun (yani makro durumun) semantiğini ve cümle yapısını belirlediği için, biz “causative situation” terimini, belirttiği yapılara göre Türkçeye *ettirgen durumu* ve *oldurgan durumu* olmak üzere iki farklı terim ile karşılamayı uygun buluyoruz. *Et-tir-gen* ve *ol-dur-gan* sözcüklerini “causative situation” içinde inceleyerek, bu terimlerdeki ettirgenlik ekinin **SEBEPi**, aktif *et-* ile pasif *ol-* fiillerinin de SONUÇu bildirdiğini göz önünde bulundurursak, Türkiye Türkçesinde çoktan yerleşmiş olan bu iki terimin (ettirgen, oldurgan) isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki makro durumu kısa olarak şöyle tarif edebiliriz: Ettirgen makro durumunda bir eylem veya hareketin meydana getirilmesi söz konusu ise (*Aşçı garsona masayı temizle-t-ti*), oldurgan makro durumunda bir oluşun, hâlin meydana getirilmesi anlatılmaktadır (*Aşçı yemeği piş-ir-di*). Ettirgen cümlede işi yaptıran ve işi yapan olarak iki fail söz konusu olup ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiil bu iki failin eylemlerini bünyesinde bulunduruyor ise, oldurgan cümlede eylemi başından sonuna kadar yapan sadece bir fail mevcuttur, ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiil de bu tek failin eylemini bildirmektedir (daha geniş bilgi için 1.2.2.1. “Çözümlemeli Ettirgenlik”, 1.2.2.2. “Çözümlemeli Oldurganlık”, 1.2.3.1. “Biçimsel Ettirgenlik”, 1.2.3.2. “Biçimsel Oldurganlık” bölümlerine bkz.). Bunları şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

Şema 4. Ettirgen ve oldurgan yapıların özelliği

	Ettirgen	Oldurgan
Cümlede işi, eylemi yapan fail sayısı	İşi yaptıran bir fail, işi yapan bir fail (1 + 1 = 2)	İşi yapan bir fail (1)
SONUÇ mikro durumunu karşılayan fiil	aktif	Pasif
Ettirgenlik ekiyle genişletmiş fiilin karşıladığı eylem	İşi yaptıran ve işi yapanın eylemlerini bildirir	İşi yapanın eylemini bildirir

Ettirgen ve oldurgan makro durumlarını oluşturan iki mikro durumun arasında sebep → sonuç gibi bir sıkı semantik bağ mevcuttur. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz *Çocuk bağırdı, kedi kaçtı* cümlesinde, bağlamdan anlaşılacağı gibi, çocuğun bağırması, gerçekten kedinin kaçmasına sebep oluyor. Mantıksal açıdan bakılırsa, bu cümlede *bağırdı* fiili SEBEP mikro durumunun kriterini yerine getirmiş gibi görünmektedir. Fakat, bağırma eyleminin her zaman birinin kaçmasına SEBEP olmayacağı aşikârdır. Varsayalım ki, diğer biri sağır ya da sadece buna (:bağırılmasına) alışık da olabilir.

Ettirgenlik ve oldurganlığın temelini oluşturan sebep → sonuç semantik bağının kurulabilmesi için daima bir kesin “sonucun” sebebini karşılayabilen fiiller gerekmektedir. Bu fiiller 1) sağlamak, 2) sebep olmak, 3) izin vermek gibi anlamları karşılayan fiillerdir. Böylece, sebep → sonuç semantik bağının SEBEP kısmı, sağlamak, sebep olmak, izin vermek anlamlarından teşkil edilmekle beraber, bu anlamlar çözümlemeli (analitik) yöntemle birer müstakil sözcükle (1.2.2.1. “Çözümlemeli Ettirgenlik” ve 1.2.2.2. “Çözümlemeli Oldurganlık” bölümlerine bkz.), biçimsel, yani morfolojik yöntemle ise, 1.2.3.1. “Biçimsel Ettirgenlik” ve

1.2.3.2. “Biçimsel Oldurganlık” bölümlerinde göreceğimiz gibi, ettirgenlik ekiyle ifade edilmektedir.

Comrie, İngilizce ve başka dillerde “causative situation”un ifade edildiği birkaç yöntemin mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre söz konusu makro durumun (macro situation) SEBEP mikro durumu bağlaç (*because, so that*), edat (*because of, thanks to*), sebebi bildiren fiil (*to cause* “sebepl olmak”, *to bring it about that* “sağlamak”) ile ifade edilebilmekle birlikte, bu SEBEP mikro durumu SONUÇ mikro durumu ile beraber aynı bir fiil içinde de bulunabilir (*to kill* “öldürmek”) (Comrie, 1989: 166). *To kill* “öldürmek” fiili *cause to die* “ölmesine sebepl olmak” olarak semantik parçacıklara bölünmektedir.

Batı dil biliminde birbirinden ayırt edilmeyerek tek bir “sebeplemeli” (causative) durum ile izah edilerek tasvir edilen söz konusu yapıları (ettirgenlik ve oldurganlığı) biz, onların ifade edilebildiği biçimlerle beraber ele alarak Oldurgan ve Ettirgen durumları açısından inceyelim.

1.2. Kuruluşu Bakımından Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik ve Oldurganlık

Oldurgan ve ettirgen yapılar sözcüksel, çözümlemeli ve biçimsel yöntemlerle sağlanabilir. Bu yolların ettirgen ve oldurgan yapılara uygulanabilirliği aşağıdaki tablo ile daha iyi anlaşılabilir.

Şema 5. Ettirgen ve oldurgan yapıların ifade edilebildiği yöntemler

Yapının ifade edilebildiği yöntem		
Sözcüksel	Oldurgan	
Çözümlemeli	Oldurgan	Ettirgen
Biçimsel (Morfolojik)	Oldurgan	Ettirgen

Buna göre Türk ve Moğol dillerinde aşağıdaki ettirgen ve oldurgan yapılar mevcuttur:

Şema 6. Türk ve Moğol dillerinde ettirgen ve oldurgan yapılar

	Oldurgan	Ettirgen
Sözcüksel	+	-
Çözümlemeli	+	+
Biçimsel	+	+

1.2.1. Sözcüksel Kuruluş

1.2.1.1. Sözcüksel Oldurganlık

Batı dil biliminde kabul görmüş genel görüşe göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, *to kill* “öldürmek” fiili *cause to die* “ölmesine sebep olmak” olarak semantik parçacıklara bölünerek araştırılırken, müstakil fiilin (*to kill*) ve onun “çözümlemiş” hâlinin (*cause to die*) anlam bakımından aynı olduğu ileri sürülmektedir.

Oldurgan anlamını içinde bulunduran bu fiiller Batı dil biliminde kimi bilginler tarafından *lexical causative* (Comrie, 1989; Lemmens, 1998), kimi bilginler tarafından *periphrastic causative* (Myhill, 1992) olarak adlandırılmaktadır. Biz bunu Türkçede “sözcüksel oldurgan” olarak karşılamayı teklif ediyoruz.

Comrie, sözcüksel oldurganların (lexical causative) prototip hâlinin (prototypical case), sebep ve sonuç mikro durumlarının birer müstakil fiille ifade edildiği yapı olduğunu düşünerek şu İngilizce cümleleri örnek olarak vermektedir: *I caused John to go* (Ben John'un gitmesine sebep oldum), *I brought it about that John went* (Ben John'un gitmesini sağladım). Görüldüğü gibi, Comrie'ye göre sözcüksel oldurgan, çözümlemeli ettirgen ile, yani iki mikro durumun birer müstakil fiil ile ifade edildiği ettirgene semantik bakımından aynıdır.

Lemmens de oldurganı ettirgenden ayırt etmemekle beraber, bu meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak *to kill*'in *cause to die* 'nin eş anlamlısı olmadığını belirtip sözcüksel ile çözümlemeli oldurganların semantik bakımdan bir birinden farklı olduğunu ileri sürmüştür (Lemmens, 1998:21-22).

Sözcüksel oldurganın çözümlemeli ettirgen ve çözümlemeli oldurganla semantik bakımdan aynı olup olmadığı ile ilgili soruna bir açıklık getirebilmek için bu üç yapıyı karşılaştırarak inceleyelim. İngilizce dil bilimi literatüründe *lexical / periphrastic causative* olarak adlandırılan sözcüksel oldurganlar semantik parçacıklara bölünerek araştırılırken, SONUÇ mikro durumunun, bütün oldurgan yapılarda görüldüğü gibi, sadece pasif fiilleri karşıladığı görülmektedir. Örneğin,

(17)

Oldurgan durumu	SEBEP mikro durumu	SONUÇ mikro durumu
Eng. <i>to kill</i>	<i>cause</i>	<i>To die</i>
TTü. <i>öldürmek</i>	-dür- ettirgenlik eki	öl-
HMo. <i>ühüül-</i>	-üül- ettirgenlik eki	üh-
Eng. <i>to pour</i>	<i>cause</i>	<i>to flow</i>
TTü. <i>akıtmak</i>	-it- ettirgenlik eki	ak-

HMo. <i>goocuul-</i>	<i>-uul-</i> ettirgenlik eki	<i>gooc-</i>
Eng. <i>to drop</i>	<i>cause</i>	<i>to fall</i>
TTü. <i>düşürmek</i>	<i>-ür-</i> ettirgenlik eki	<i>düş-</i>
HMo. <i>unaga-</i>	<i>-ga-</i> ettirgenlik eki	<i>una-</i>

Bu örneklerde İngilizce sözcüksel oldurganların Türk ve Moğol dillerindeki biçimsel oldurganlara tekabül ettiği açıkça görülmektedir (Bkz. 1.2.3.2. Biçimsel Oldurganlık). Türk ve Moğol dillerinde biçimsel oldurganlar olan *öl-dür-mek* = *üh-üül-h*, *ak-ıt-mak* = *gooc-uul-*, *düş-ür-mek* = *una-gaa-h* fiillerindeki **Sebep** mikro durumu aynı zamanda çözümlemeli yöntemle de ifade edilebilir: *ölmesini sağlamak / sebep olmak* = *üheh(iyn) şaltgaan boloh* “ölmesine sebep olmak”, *akmasını sağlamak/sebep olmak* = *goocih(iyn) şaltgaan boloh* “akmasına sebep olmak”, *düşmesini sağlamak/sebep olmak* = *unah(ın) şaltgaan boloh* “düşmesine sebep olmak” (Bkz. 1.2.2.2. Çözümlemeli Oldurganlık). Demek ki, herhangi bir oldurgan fiil ister sözcüksel, ister biçimsel, ister çözümlemeli yöntemle ifade edilsin anlamı değişmemektedir. Bundan dolayı Lemmens’in sözcüksel oldurganın (*to kill* “öldürmek”) çözümlemeli oldurgana (*cause to die* “ölmesine sebep olmak”) semantik bakımdan tekabül etmediğine dair görüşüne katılmıyoruz.

Comrie, eserinde her ne kadar sözcüksel oldurganların prototip hâlinin çözümlemeli yapı olduğunu ileri sürdü ise de, çözümlemeli yapıları tam olarak araştırmadığı için, bir birinden farklı olan çözümlemeli oldurganlığı çözümlemeli ettirgenlikten ayırt etmeyerek, sözcüksel oldurgan fiile tekabül edecek çözümlemeli oldurgan yerine çözümlemeli ettirgen cümleyi örnek olarak vermiş ve görüşünü

anlaşılması zor hâle ister istemez sokmuştur. Nitekim verilen örnekler onun görüşünü açıklamamaktadır (Comrie, 1989).

Şimdi sözcüksel oldurganın semantik yapısını inceleyelim. Oldurgan makro durum, daha önce de belirttiğimiz gibi, SEBEP ve SONUÇ mikro durumlardan ibarettir. Sözcüksel oldurgan yapıda Oldurgan makro durumu ile SEBEP mikro durumu aynı fiil ile gösterilir (Myhill, 1992: 223-226). Örneğin, Oldurgan makro durumunu karşılayan *sokmak* fiilinin semantik bünyesinde: SEBEP mikro durumu (*sokmak, yani girmesini sağlamak*) + SONUÇ mikro durumu (*girmek*) mevcuttur. Bu fiilin Moğolca karşılığı olan *oruul-* fiilini incelersek, *or-* “girmek” ile *-uul-* “ettirgenlik eki”nden ibaret olduğunu görürüz. Yani, burada, olduran kimsenin eylemi ile eylemden etkilenenin durumu tek bir olay (a single event) olarak algılanmaktadır (Myhill, 1992: 224).

Türkçe sözcüksel oldurgan fiilleri Moğolca karşılıkları ile karşılaştıralım:

(18)

Oldurgan durumu	SEBEP mikro durumu	SONUÇ mikro durumu
TTü. <i>yıkmak</i>	<i>yıkmak</i> (çökmesini sağlamak)	(<i>çökmek</i>)
HMo. <i>nuraa-</i> “yıkmak”	<i>-aa-</i> ettirgenlik eki	<i>nur-</i> “çökmek”
TTü. <i>yormak</i>	<i>yormak</i> (yorulmasını sağlamak)	(<i>yorulmak</i>)
HMo. <i>yadraa-</i> “yormak”	<i>-aa-</i> ettirgenlik eki	<i>yadar-</i> “yorulmak”
TTü. <i>üzmek-</i>	<i>üzmek</i> (üzülmesini sağlamak)	(<i>üzülmek</i>)
HMo. <i>uytgarhuul</i> “üzmek”	<i>-uul-</i> “ettirgenlik eki”	<i>uytgarla-</i> “üzülmek”

Halha Moğolcasındaki sözcüksel oldurganlardan birkaç örnek:

(19)

Oldurgan durumu	SEBEP mikro durumu	SONUÇ mikro durumu
HMo. <i>çana-</i> TTü. <i>pişirmek</i>	<i>çana-</i> -ir- ettirgenlik eki	(<i>bol-</i>) <i>piş-</i>
HMo. <i>huura-</i> TTü. <i>kızartmak</i>	<i>huura-</i> -t- ettirgenlik eki	(<i>huuragd-</i>) <i>kızar-</i>
HMo. <i>naa-</i> TTü. <i>yapıştırmak</i>	<i>naa-</i> -tır- ettirgenlik eki	(<i>naald-</i>) <i>yapış-</i>
HMo. <i>al-</i> TTü. <i>öldürmek</i>	<i>al-</i> -dür- ettirgenlik eki	(<i>ühe-</i>) <i>öl-</i>

Aslında, Türkçe *sokmak* fiili, onun Moğolca karşılığı olan *oruulah* (*or-uul-h*) fiili ile aynı anlamı ifade ediyorsa da, bu fiil yapı bakımından Türkçede sözcüksel oldurgan iken, Moğolcada biçimsel (morfolojik) oldurgandır.

Ya da tersi olarak, yukarıdaki örneklerde gördüğümüz Moğolca sözcüksel oldurganlar Türkçe biçimsel oldurganlara tekabül etmektedir. Demek ki, sözcüksel oldurgan ile biçimsel oldurgan, anlam bakımından aynı, fakat yapısal bakımından farklı fiillerdir. Bu sonuca biz İngilizce sözcüksel oldurganları Türkçe ve Moğolca biçimsel oldurganlarla karşılaştırarak da varmıştık.

Yukarıda örnek olarak verilen Türkçe ve Moğolca biçimsel oldurganlar daha da çözümlenerek çözümlemeli oldurgan biçiminde de ifade edilebilmektedir. Örneğin, *pişirmek* (*piş-ir-mek*) = *pişmesini sağlamak*, *kızartmak* (*kızar-t-mak*) = *kızarmasını sağlamak*, *yapıştırmak* (*yapış-tır-mak*) = *yapışmasını sağlamak*.

Böylece Türk ve Moğol dillerindeki sözcüksel oldurganın biçimsel ve çözümlemeli oldurganlara semantik bakımdan benzediği söylenebilir. Bu sonuca geniş olarak 1.2.3.2. “Biçimsel Oldurganlık” ve 1.2.2.2. “Çözümlemeli Oldurganlık” konuları işlenirken işaret edilmiştir.

Sözcüksel oldurganlar, bütün dillerde eskiden beri var olan dilin temel sözcüklerindendir. Fakat Türkçe ve Moğolca başta olmak üzere eklemeli dillere özgü olan biçimsel oldurganlar ise ettirgenlik eki sayesinde bir oldurgan anlamını kazanmış pasif fiil kökenli geçişli fiillerdir. Sözcüksel oldurganlar ile biçimsel oldurganların hepsi sadece birer geçişli fiil olarak da tarif edilebilir. Nitekim, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu fiiller İngilizce ve Rusça gibi bükümlü dillere tercüme edilirken, genelde sadece birer geçişli fiil ile karşılanmaktadır.

1.2.2. Çözümlemeli Kuruluş

1.2.2.1. Çözümlemeli Ettirgenlik

Çözümlemeli ettirgen yapıda bulunan cümlede, daha önce de belirttiğimiz gibi, işi yaptıran ile işi asıl yapan iki fail mevcuttur. Cümle ettirgen makro durumu içinde incelenecek olursa, işi yaptıranın eylemi SEBEP, işi asıl yapanın eylemi SONUÇ olarak düşünülebilir.

Bu ettirgen yapı, özne konumuna yeni üye, yani işi yaptıranı eklerken, işi yapan asıl özneyi (the original agent-subject) etkilenen konumuna düşüren bir yapı olarak tarif edilebilir (Myhill, 1992: 236).

Çözümlemeli ettirgen yapıda SEBEP ya da işi yaptıranın eylemi *sağlamak*, *sebep (neden) olmak / yol açmak, izin vermek / müsaade etmek* gibi müstakil fiillerle

ifade edildiği için, ettirgen makro durumunun SEBEP kısmı daima bellidir Oysa biçimsel ettirgen yapıda biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin karşıladığı anlam, ancak bağlamdan çıkartılabilmektedir.

Türk ve Moğol dillerinde çözümlemeli ettirgen cümleler veya başka bir deyişle ettirgen çatıda bulunan cümlelerde işi asıl yapanın eylemi (yani SONUÇ), genelde fiilden türemiş **isim** ile karşılanmaktadır. Örneğin,

(20)

- a. Ahmet, Mehmet'in evi almasını sağladı.
- b. Diş hekimi adamın bağırmasına neden oldu.
- c. Babası çocuğunun dışarıda akşama kadar oynamasına izin verdi.

(20a) **almasını**, (20b) **bağırmasını**, (20c) **oynamasına** fiilden türemiş isimler SONUÇ mikro durumunu karşılarken, (20a) *sağladı*, (20b) *neden oldu*, (20c) *izin verdi* fiil ve fiil grupları SEBEP mikro durumu bildirmektedir.

Fakat, Türkçe ve Moğolcada bunu anlatmak için daha uygun bir biçimsel (morfolojik) yöntem (21'e bkz.) varken, çözümlemeli ettirgen cümleler pek kurulmaz. Bu tür cümleler daha çok, **işin nasıl yaptırıldığına dair bilgiyi ortaya çıkarmak gerektiğinde** kurulmaktadır (22'ye bkz.).

(21)

- a. Ahmet, Mehmet'e evi al-dır-dı
- b. Diş hekimi adamı bağır-t-tı.
- c. Babası çocuğunu dışarıda akşama kadar oyna-t-tı.

Yukarıda verilen *Çavuş erleri koşturdu (koş-tur-du)* için ise, tersine olarak şu çözümlemeli yapıları kurabiliriz:

(22)

- a. *Çavuş, erlerin koşmalarını sağladı.*
- b. *Çavuş, erlerin koşmalarına izin verdi.*
- c. *Çavuş, erlerin koşmalarına sebep oldu.*

Gördüğümüz gibi, biçimsel ettirgen yapıya göre çözümlemeli ettirgen yapıda SEBEP mikro durumu ayrı bir sözlüksel işaretleyicisi ile ifade edilmektedir. Şimdi Ettirgen makro durumunun SEBEP kısmını oluşturan anlamları inceleyelim.

1.2.2.1.1. Tü. *Sağlamak* Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik

Türkiye Türkçesinde *sağlamak* fiili “temin etmek” (*Partide meşrubatı Ali sağladı*), “imkân vermek” (*Dere hâlâ kurbağaların barınmasını sağlıyordu*), “bulmak” (*Bana güzel bir iş sağlayabilir misin?*) gibi birden fazla anlamı ifade etmektedir.

Ettirgen makro durumunun SEBEP kısmını oluşturan “sağlamak” anlamı “öyle bir eylem yaptı ki...” anlamına eşittir. *Doktor hastanın **bağırmasını sağladı*** (= *Doktor hastayı **bağır-t-tı***) cümlesini ettirgen makro durumu içinde inceleyelim:

Ettirgen makro durumu

SEBEP mikro durumu

SONUÇ mikro durumu

Doktor öyle bir eylem yaptı ki

*hasta **bağır**dı*

SEBEP mikro durumunu karşılayan *sağlamak* fiili, burada “öyle bir eylem yaptı ki...” veya “meydana getirdi ki ...” anlamında kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi, bu anlamda kullanılan *sağlamak* fiili mahiyeti belirsiz bir eylemi bildirmektedir. Başka bir deyişle eylemin özelliği belli değildir (Bkz. 1.2.3.1.1.1. Sağlamak Anlamı).

Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Halha Moğolcasında net bir eylemi bildirmeyen “sağlamak” sözcüklü çözümlemeli ettirgen yapı bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, *Doktor hastanın bağırmasını sağladı* cümlesinin tam karşılığı yoktur. *Sağladı* fiili Moğolcaya tercüme edilmemektedir. Burada Türkçede çözümlemeli yöntemle ifade edilen Ettirgen durumu (*bağırmasını sağladı*) Türkçe biçimsel (morfolojik) yöntemle ifade edilirse (*bağır-t-tı*), Moğolcaya birebir tercüme edilebilir. Başka bir deyişle Halha Moğolcasında bu yapı sadece biçimsel yöntemle ifade edilebilmektedir:

(23)

HMo. *Emç övçtöng **bağır-uul-av.***

TTü. *Doktor hastayı **bağır-t-tı.***

Türkiye Türkçesinde, çözümlemeli ettirgen cümlede işin nasıl bir biçimde (zor kullanarak mı, yoksa söyleyerek, rica ederek mi, emrederek mi) sağlandığı, bağlamdan, önceki ve sonraki cümlelerden anlaşılabilir. Eğer bağlamdan bu tür bilgi çıkartılamıyorsa, gerektiğinde cümleye belirteçlerden yararlanarak, yardımcı sözlüksel araçlarla bu belirsizlik giderilebilir: *Doktor hastanın bağırmasını zorla sağladı, Doktor hastanın bağırmasını söyleyerek sağladı.*

Şimdi, “sağlamak” anlamıyla ilgili olarak “zorlamak” anlamını inceleyelim. “Zorlamak” anlamının, tek başına SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiremediğini daha önce belirtmiştik. Farz edelim ki, çocuk kahvaltısını yapmıyor,

direniyor, annesi de onu zorluyor. Sonuç olarak çocuk direne direne kahvaltısını yapmayabilir. Bunu Ettirgen makro durumu içinde inceleyelim:

Ettirgen makro durumu

SEBEP mikro durumu

Annesi zorladı

Annesi zorladı

SONUÇ mikro durumu

*çocuk **kahvaltısını yaptı***

*(ama) çocuk **kahvaltısını yapmadı***

Görüldüğü gibi *zorlamak* fiili mutlak bir SONUÇu gerektiren ettirgen makro durumu içinde araştırıldığında, SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getirmemektedir. Bu sebepten dolayı *Annesi çocuğuna kahvaltı yapması için zorladı* cümlesi, ettirgen makro durumunun biçimsel yöntemle ifade edildiği *Annesi çocuğuna kahvaltı yaptırdı* cümlesinin aynısı değildir. Zorlamak anlamı, ettirgen durumu içinde, SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiren *sağlamak* fiilinin sadece “niteleyicisi” olabilmektedir (Bkz. 1.2.3.1.1.2. Zorlamak Anlamı): *Annesi çocuğunun kahvaltıyı yapmasını zorla sağladı* cümlesini inceleyelim:

Ettirgen makro durumu

SEBEP mikro durumu

Annesi zorla öyle bir eylem yaptı ki

SONUÇ mikro durumu

*çocuk **kahvaltısını yaptı***

Aynı hüküm *söylemek*, *rica etmek*, *emretmek*, *buyurmak* fiilleri için de geçerlidir. Bu fiiller tek başına SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine

getirmemektedir. Yani, bir eylemin yapılmasını rica etmek, söylemek, emretmek her zaman rica edilen eylemin yerine getirileceği anlamına gelmez. Bu fiilleri ettirgen makro durumu içinde inceleyelim:

Ettirgen makro durumu

SEBEP mikro durumu

SONUÇ mikro durumu

Hayrullah Bey söyledi/ rica etti/ emretti

Feride mektubu yazdı

Hayrullah Bey söyledi/ rica etti/ emretti

(ama) Feride mektubu yazmadı

Söylemek, rica etmek, buyurmak, emretmek fiilleri ettirgen makro durumu içinde, SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiren *sağlamak* fiilinin sadece “niteleyicileri” olabilmektedir: *Hayrullah Bey Feride’nin mektubu yazmasını söyleyerek / rica ederek / emrederek sağladı* = *Hayrullah Bey Feride’ye mektubu söyleyerek / rica ederek / emrederek yazdırdı*. (Bkz. 1.2.3.1.1.3. Söylemek / Rica etmek/ Buyurmak Anlamları).

1.2.2.1.3. Tü. Sebep (Neden) Olmak / Yol Açmak Sözlüksel

İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik

Ettirgen makro durumu içinde incelendiğinde, Türkiye Türkçesi *sebep olmak, neden olmak, yol açmak* fiil grubunun, SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getirdiği görülmektedir:

(24)

a. Neydi, hangi haberdi onların böyle kasaba yoluna koşmasına sebep olan?

b. Neydi, hangi haberdi onların böyle kasaba yoluna koşmasına neden olan?

c. Neydi, hangi haberdi onların böyle kasaba yoluna koşmasına yol açan?

(24a) *koşmasına sebep olan*, (24b) *koşmasına neden olan*, (24c) *koşmasına yol açan* yapılarında çözümlemeli yöntemle ifade edilen ettirgenlik işaretleyicisi, biçimsel yöneme başvurularak ettirgenlik eki ile de ifade edilebilir:

Neydi, hangi haberdi onları böyle kasaba yoluna koşturan (*koş-tur-an*)?

Halha Moğolcasında da “sebep olmak” fiili vardır: *şaltgaan bol-*. Ancak *şaltgaan bol-* “sebep olmak” fiili, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir çözümlemeli ettirgenlik işaretleyicisi olarak değil, sadece oluş, süreç, durum ile ilgili olarak *pasif fiilden türemiş isim + şaltgaan bol-* yapısında kullanılmaktadır (Bkz. 1.2.2.2. Çözümlemeli Oldurganlık).

1.2.2.1.4. Tü. *İzin Vermek / Müsaade Etmek* = Mo. *Dzövşööröh* Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Ettirgenlik

Ettirgen makro durumunun SEBEP mikro durumunu teşkil eden anlamlardan biri olan “izin vermek” anlamı Türkiye Türkçesinde *izin vermek*, *müsaade etmek* fiilleriyle, Halha Moğolcasında ise *dzövşöör-* “izin vermek, müsaade etmek” fiiliyle ifade edilmektedir:

(25)

TTü.

Hoca gün aydınlanana kadar ayakta kaldı. Sönen mumun yenisini yakacaktım, yakmama izin vermedi.

HMo.

Aav ni hüügee aylvn hüühdüüdtey toglohıg dzövşöördöggüy bayv.

Babası oğlunun başka ailelerin çocuklarıyla oynamasına müsaade etmezdi.

Türk ve Moğol dillerinde, çözümlemeli olarak ifade edilen söz konusu işaretleyici (26)'da görüldüğü gibi biçimsel yöntemle de ifade edilebilir (Bkz.

1.2.3.1. Biçimsel Ettirgenlik):

(26)

TTü.

*Hoca gün aydınlanana kadar ayakta kaldı. Sönen mumun yenisini yakacaktım, yaktırmadı (yak-**tır**-madı) (O.Pamuk, BK, 40).*

HMo.

*Aav ni hüügee aylın hüühdüüdtey togluuldaggüü (togl-**uul**-dag-güü) bayv.*

Babası oğlunu başka ailelerin çocuklarıyla oynatmazdı (oyna-**t**-maz-dı).

1.2.2.2. Çözümlemeli Oldurganlık

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ettirgen cümleye nazaran oldurgan cümlede işi yapan sadece bir fail mevcuttur. Türk ve Moğol dillerinde, çözümlemeli oldurgan cümlede SEBEP ile SONUÇ mikro durumları birer müstakil sözcük ile ifade edilmektedir: SEBEP mikro durumu “sağlamak” ve “sebep olmak” anlamındaki fiiller ile, SONUÇ ise pasif fiilden türemiş isim ile karşılanır.

Şimdi Çözümlemeli Oldurganlıkta SEBEP mikro durumunun kriterlerini yerine getiren “sağlamak” ve “sebep olmak” anlamındaki fiilleri inceleyelim.

1.2.2.2.1. Tü. *Sağlamak* Sözlüksel İşaretleyicisi ile

Çözümlemeli Oldurganlık

Cümlede öznenin yaptığı eylemin (yani, SEBEP’i karşılayan *sağlamak* fiilinin) mahiyeti, nesnenin içinde bulunduğu durum, süreç, oluş (yani, SONUÇ’u karşılayan) göz önünde bulundurulduğunda netlik kazanır. *Sağlamak* fiili tek başına somut, net bir eylemi çağrıştırmaz. Bu fiil *pişmesini sağladı*, *iyileşmesini sağladı* gibi oldurgan yapılar içinde daha net bir anlamı ya da başka bir deyişle eylemi ifade etmektedir. Oldurgan makro durum biçimsel yöntemle *pişirdi* (*piş-ir-di*) ve *iyileştirdi* (*iyileş-tir-di*) olarak sunulduğunda iki mikro durum tek bir fiile “sığınarak” SEBEP ve SONUÇ’un anlamları birleşirken, yapı da yeni bir boyut kazanarak net bir eylemi bildiren oldurgan fiilleri ortaya çıkarmıştır. Örnek 27’yi örnek 28 ile karşılaştıralım:

(27)

a. Çocuk pantolonunun kurumasını sağladı.

b. Ali, Mehmet’in içkiye alışmasını sağladı.

(28)

a. Çocuk pantolonunu kuruttu (*kuru-t-tu*).

b. Ali, Mehmet’i içkiye alıştırdı (*alış-tır-dı*).

(27a) ve (27b)’de çözümlemeli yöntemle ifade edilen oldurgan durum, (28a) ve (28b)’de biçimsel yöntemle oldurgan fiiller biçiminde verilmektedir.

Türkçeden farklı olarak Halha Moğolcasında, net olmayan eylemi bildiren “sağlamak” sözcüklü çözümlemeli oldurgan yapı bulunmamaktadır. Sadece oldurgan fiiller mevcuttur. Yani, (27)’nin değil sadece (28)’un karşılığı vardır:

(29)

HMo.

a. *Hüühed ömdöö **hat-aa-v**.*

Çocuk pantolonunu **kuru-t-tu**.

b. *Ali Mehmediyg arhind **das-ga-v**.*

Ali Mehmet'i içkiye **alış-tır-dı**.

1.2.2.2.2. Tü. *Sebep (Neden) Olmak / Yol Açmak*=Mo. *Şaltgaan Boloh* Sözlüksel İşaretleyicisi ile Çözümlemeli Oldurganlık

Oldurgan makro durumunun SEBEP mikro durumunu teşkil eden “sebepe olmak” anlamı Türkiye Türkçesinde *sebepe olmak, neden olmak, yol açmak* fiilleri ile, Halha Moğolcasında ise *şaltgaan bol-* “sebepe olmak, neden olmak, yol açmak” fiili ile ifade edilmektedir:

(30)

a. TTü. *Güneş karların erimesine sebepe oldu.*

HMo. *Nar tsas haylhın **şaltgaan bolov**.*

b. TTü. *Soğuk hava çiçeklerin donmasına neden oldu.*

HMo. *Hüyten agaar tsetsegsiyn höldöh şaltgaan bolov.*

c. TTü. *Virüs hayvanın ölmesine yol açtı.*

HMo. *Nyan amitnı üheh şaltgaan bolov.*

Çözümlemeli yöntemle ifade edilen (30a) **erimesine sebepe oldu**, (30b) **donmasına neden oldu**, (30c) **ölmesine yol açtı** yapıları biçimsel yöntemle de ifade edilebilir:

(31)

a. TTü. *Güneş, karları eri-t-ti.*

HMo. *Nar, tsasıg hayl-uul-av.*

b. TTü. *Soğuk hava çiçekleri don-dur-du.*

HMo. *Hüytén agaar tsetsegiyg höld-öö-v.*

c. TTü. *Virüs hayvanı öl-dür-dü.*

HMo. *Nyan amitnıg üh-üül-ev.*

1.2.3. Biçimsel Kuruluş

1.2.3.1. Biçimsel Ettirgenlik

İngilizce, Rusça gibi bükümlü dillerde çözümlemeli yöntemle ifade edilen ettirgenlik işaretleyicileri, eklemeli olan Türk ve Moğol dillerinde bu dillerin tipolojisine uygun olarak daha çok biçimsel yöntemle ifade edilmektedir. Başka bir söyleyişle, SEBEP’i teşkil eden *sağlamak, izin vermek, sebep olmak* anlamları ettirgenlik eki / ekleriyle karşılanmaktadır. Ettirgenlik ekinin hangi anlamı karşıladığı, ancak cümleden, bağlamdan çıkartılabilmektedir.

Türk ve Moğol dillerindeki fiilleri araştıran Dény, Kononov, Haritonov, Serebrennikov, Sevortyan, Banguoğlu, Otgonsüren, Önörbayan başta olmak üzere muhtelif bilim adamları çeşitli makale ve kitap ölçeğindeki gramer çalışmalarında ettirgen fiilleri ele alıp detaylı olarak incelemişlerdir.

Dény, ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiilleri *sebebleme* (causatif) ve *oldurucu* (factitif) adı altında incelerken, söz konusu iki tür fiilin, “istemeyerek sebep olunan veya sadece hoş görünüp göz yumulan hadisleri [olayları], failin önüne geçmeyerek

yapılmasına meydan verilen hadisleri [olayları], o [hadisi olayı] öldürdüğünü” bildirdiğini belirtip bu sebebleme ve öldürücü fiillerin, hangi fiillerden teşkil edildiği hususu ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmayarak, sadece “sebeblemeli fiillerin doğrudan doğruya ilk taban üzerinden, mutavaat [dönüslü] veya müşareket [işteş] tabanı üzerinden teşkil edilebileceğine” dair bilgiyi vermektedir (Dény, 1941: 348-351).

Banguoğlu, ettirgenlik ekini getirmek suretiyle geçişli fiil tabanlarından türetilen fiillerin, “ettiren görünüş”ü, geçişsiz tabanlardan türetilenlerin ise “olduran görünüş”ü teşkil ettiğini ileri sürerek, olduran görünüşlü cümlede sadece bir öznenin, ettiren görünüşlü cümlede ise gözüksün ya da gözükmessin dilbilgisel ve mantıkça olmak üzere iki öznenin bulunduğunu bildirmektedir (Banguoğlu, 2000: 417-418).

Ergin, ettirgenlik eklerini “faktitif ekler” diye adlandırmıştır. O, “faktitif” olarak adlandırdığı eklerin, *olma* veya *yapma* ifade eden fiillerden *oldurma* veya *yaptırma* ifade eden fiilleri türettiğini, ve geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilebilen bu eklerin birinci fonksiyonunun geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, ikinci fonksiyonunun ise geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren geçişli fiiller türetmek olduğunu bildirmektedir (Ergin, 1972: 206-207).

Lewis, Türkçede geçişli fiil *sebeplemeli* (causative) yapıldığında bir işi başkasına yaptırmak anlamının söz konusu olduğunu, geçişsiz fiil *sebeplemeli* (causative) yapıldığında türetilen fiilin sıradan bir geçişli fiille aynı olduğunu yazmaktadır (Lewis, 1967: 146-147).

Haritonov da, Yakutçada, ettirgenlik ekiyle genişletilmiş bütün fiilleri, ettirgen çatı anlamını taşıyıp taşımadığına bakmaksızın *ettirgen fiiller*

(pobuditel’niye glagolı) olarak kabul edip, ettirgen çatıdaki fiilleri diğer fiillerden ayırt etmek için onları *ettirgen çatılı fiiller* (glagolı pobuditel’nogo zaloga) olarak adlandırmıştır. Haritonov, ettirgen fiillerin anlamının, ettirgenlik ekinin getirildiği fiil kökünden kaynaklandığını belirtip geçişsiz fiillerden yalnızca *geçişli* (proizvodno-perehodniye glagolı) veyahut başka bir deyişle *sebeplemeli-geçişli* (kauzativno-perehodniye glagolı) diye adlandırdığı fiillerin türediğini, geçişli fiillerden ise *ettirgen çatılı fiillerin* teşkil edildiğini ileri sürmektedir (Haritonov, 1963: 53-61).

Moğolcadaki fiilleri araştıran Önörbayan, modern Moğolcada geçişli, geçişsiz bütün fiil tabanlarına getirilebilen ettirgenlik ekinin, bir işi başkasına yaptırmak ya da bir işi kendisi yapmak anlamındaki geçişli fiilleri türettiğini bildirmektedir (Önörbayan, 2000: 53).

Görüldüğü gibi, adı geçen bilim adamları Türk ve / veya Moğol dillerinin ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiillerini incelerken, ettirgenlik ekinin getirildiği fiil kökünün geçişli ya da geçişsiz olmasına dikkat etmiş, “ettirgenlik eki geçişli fiillere getirildiğinde ettirgen çatının, geçişsiz fiillere getirildiğinde ya yalnızca geçişli fiillerin (= oldurganların) ya da ettirgen çatılı fiillerin türediğine” dair görüşü müşterek olarak benimsemişlerdir.

Ergin’in “ettirgenlik ekinin, *olma* ve *yapma* ifade eden fiillere getirildiğinde *oldurma* veya *yaptırma* ifade eden fiillerin türetildiğine” dair açıklaması önemlidir. *Oluşu* bildirmek, pasif fiillerin özelliği ise, *eylemi* ve *yapmayı* bildirmek aktif fiillere has bir özelliktir. Bilindiği gibi, bir eylemi, hareketi veya yapmayı bildiren aktif fiiller hem geçişli (*söylemek, temizlemek, hazırlamak*), hem de geçişsiz (*bağırmak, koşmak, kalkmak*) olabilmektedir. Aktif fiillere, geçişli olsun ya da olmasın,

ettirgenlik eki getirildiğinde ettirgen çatıya has “bir işi başkasına yaptırmak, bir işin yapılmasına sebep olmak, izin vermek” gibi anlamları taşıyan ettirgen fiillerin türediğini örneklerle gösterelim:

(32)

a. *Annesi-İŞİ YAPTIRAN çocuğunu-İŞİ ASIL YAPAN yanına **oturttu**.*

b. *Çavuş-İŞİ YAPTIRAN erleri-İŞİ ASIL YAPAN **koşturdu**.*

(33)

a. *Hoca-İŞİ YAPTIRAN talebesine-İŞİ ASIL YAPAN kalabalığa karışan misafiri **arattı**.*

b. *Paşa baba-İŞİ YAPTIRAN elini oğluna-İŞİ ASIL YAPAN **öptürdükten** sonra içeri geçti.*

Bazı dil bilimcilerin benimsediği, geçişsiz fiillerden sadece oldurganın türediğine dair görüşe rağmen (Haritonov, 1963: 60-62) geçişsiz *oturmak* ve *koşmak* fiillerinden (32a) **oturttu**, (32b) **koşturdu** ettirgen fiillerin kurulduğunu görüyoruz. Aynı ettirgenlik eki *aramak*, *öpmek* gibi geçişli fiillerden (33a) **arattı**, (33b) **öptürdü** gibi ettirgen fiilleri türetmektedir. Kimi geçişli kimi geçişsiz olan *oturmak*, *koşmak*, *aramak*, *öpmek* fiillerinin ortak özelliği, aktif olmalarıdır. Bu sebepten dolayı, söz konusu fiillerden kurulan cümlelerin hepsinde iki fail mevcuttur: İş yaptıran fail ile iş yapan fail.

Burada şunu belirtmek gerekiyor ki, Haritonov da, gerçi kendi yaptığı tespitiyle ters düşerek, kitabının sonraki kısımlarında “edici tarafından kontrol edilebileceği varsayılan eylemleri karşılayan geçişsiz fiillerden teşkil edilen geçişli fiillerin, anlam bakımından ettirgen çatılı fiillere benzediğini” belirterek, söz konusu

anlamı geçişsiz fiillerin sadece %15-20'sinin kazanabildiğini ileri sürmüştür (Haritonov, 1963: 63). Haritonov, galiba bu oranı verirken Yakutçada geçişsiz fiillerin % 15-20'inin aktif, diğer kalan kısmının pasif olduğunu belirtmek istemiştir.

Daha önceki bölümlerde varılan sonuçları da göz önünde bulundurarak ettirgenlik ekinin 1) pasif fiillerden aktif geçişli fiilleri türetme, 2) aktif fiillerden ettirgen çatıyı kurma gibi iki fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz. Ettirgenlik eki, birinci fonksiyonunda sırf yapım eki işlevini görürken, ikincisinde ise getirildiği aktif fiil tabanının semantik kapasitesini artırıp fiilin çatısal anlamını biçimlendirmektedir.

Bilindiği gibi Ettirgen Çatıda birbirine bağlı iki canlı failin yaptığı iki eylem anlatılmaktadır: 1) fiil kökü, tabanının karşıladığı eylem ve bu eylemi yapan kimse, 2) başkasına işi yaptıran, işin yapılmasına sebep olan, izin veren kimse. İş asıl yapan kimsenin eylemini **A**, işi yaptıranın eylemini **B** diye kodlayıp aşağıdaki örnekler üzerinde ettirgen fiilin bünyesinde bulunan derin yapıyı şöyle gösterebiliriz:

TTü. [Çavuş [askerler-i koş-]tur-du]

HMo. [Deslegç [tsergüüd-iyg güy-]lge-v]

TTü. [Öğretmen [öğrenciler-e kompozisyon yaz-]dır-dı]

HMo. [Bağş [oyutnuud-aar dzohioon biçleg biç-]üül-v]

Buna göre

TTü. **koş-** / HMo. **güy** - TTü. -tur- / HMo. -lge-

TTü. **yaz-** / HMo. **biç** - TTü. -dır- / HMo. -üül-

A

B

Türkiye Türkçesinde, ettirgen çatıda işi asıl yapan kimse ya belirtme ya da yönelme hâli ekini alır. İş asıl yapanın hangi hâl ekini alacağı, ettirgenlik ekinin getirildiği fiil tabanının geçişlilik-geçişsizliği ile doğrudan bağlantılıdır. Eğer fiil geçişsiz ise işi asıl yapan belirtme hâli ekini alır, fiil geçişli ise yönelme hâli ekini alır. Bunu şöyle açıklayabiliriz:

Bilindiği gibi, ettirgenlik eki geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiillerin geçişliliğini etkilemez. Olaya yeni katılanın eklendiği ettirgen çatıda, cümlede, işi yaptıran kimsenin (yani, öznenin) eyleminden doğrudan doğruya etkilenen, işi asıl yapandır. Zaten geçişli olan ettirgen fiil geçişsiz fiilden teşkil edildiyse, işi asıl yapan kimse, boş olan nesne konumuna geçerek belirtme hâli ekini alır. Bunu şemayla gösterelim:

[Ö1] F-GSİZ > Ö --- [N (< Ö1)+ BEL] F-ETTİR

[**Ahmet**] koş-tu > Mehmet [**Ahmet'i**] koş-tur-du.

Halha Moğolcasında da durum aynıdır. Ettirgenlik ekinin getirildiği fiil geçişsiz ise cümlede nesne konumuna geçen işi asıl yapan *-ıg* / *-iyg* belirtme hâli ekini alır (Otgonsüren, 1982: 42-44):

[**Ö1**] F-GSİZ > Ö --- [N (< **Ö1**)+ BEL] F-ETTİR

HMo. [**Dorc**] suu-v > Tseren [**Dorciyg**] suu-lga-v

TTü. [**Dorc**] otur-du > Tseren [Dorc'u] otur-t-tu.

Ettirgenlik eki, nesnesi olan geçişli fiile getirildiğinde etken çatılı cümledeki özne (yani, işi asıl yapan kimse), zaten dolu olan nesne konumuna geçmez, yönelme hâli ekini alarak dolaylı tümleç olur:

[Ö₁ --- N+BEL] F-GLİ > Ö --- [DT (< Ö₁)+YÖN --- N+BEL] F-ETTİR

[**Talebe** kitabı] oku-du > Öğretmen [**talebeye** kitabı] oku-t-tu.

Halha Moğolcasında da yüklemi geçişli fiilden türetilen ettirgen çatılı cümlede, işi yaptıranın eyleminden etkilenen işi asıl yapan kimse belirtme hâli ekini almaz, ya yönelme-bulunma hâli eki *-d / -t* ya da vasıta hâli eki *-aar / -eer / -oor / -öör* 'ü alır (Otgonsüren, 1982: 46-50). Moğolcada bu durumda işi asıl yapanın alacağı hâl eki, işi yaptıran kimsenin onu ne derece zorladığı ile ilintilidir: Eğer işi yaptıran kimse işi zorlayarak, yönlendirerek yaptırıyorsa işi asıl yapan kimse vasıta hâli ekini alır, eğer işi yaptıran kimse işin yapılmasına izin vererek, müsaade ederek yaptırıyorsa ya da sadece işin yapılmasına sebep oluyorsa işi asıl yapan kimse yönelme-bulunma hâli ekini alır. Moğolcada biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin karşıladığı anlamın belirlenmesinde işi asıl yapanın aldığı hâl eki yardımcı olmaktadır. Eğer işi asıl yapan, vasıta hâli ekini aldıysa, biçimsel ettirgenlik işaretleyicisi “sağlamak” anlamını karşılar, yönelme-bulunma hâli ekini aldıysa ya “izin vermek” ya da “sebep olmak” anlamlarının biri söz konusu olur. Burada yine de şu husus unutulmamalı ki, hâl ekinin biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin anlamını belirlediği özellikten, sadece fiil kökü veya tabanının geçişli olduğu durumda ya da başka bir deyişle işi asıl yapanın cümlede nesne konumuna yerleşmediği durumda söz edilebilir. Eğer fiil kökü veya tabanı geçişsiz ise, Halha Moğolcasında, Türkiye

Türkçesinde de olduğu gibi, işi asıl yapan belirtme hâli ekini alır, biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin anlamı da ancak bağlamdan çıkartılır. Aşağıdaki iki cümleyi mukayese edelim:

(34)

HMo.

a. *Çi miniy düüg aylın hüühded dzoduulsan gev üü?*

Sen benim kardeşimi (diğer) bir ailenin çocuğuna dövdürmüşsün diyorlar, öyle mi?

b. *Çi miniy düüg aylın hüühdeer dzoduulsan gev üü?*

Sen benim kardeşimi (diğer) bir ailenin çocuğuna dövdürtmüşsün diyorlar, öyle mi?

HMo. (34a)'da işi asıl yapan *hüühed* “çocuk”un yönelme-bulunma hâli eki -*d*'yi alışından, işi yaptıran kimsenin burada sadece pasif bir seyirci olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Bu cümle Türkçeye şöyle de tercüme edilebilir: *Sen (diğer) bir ailenin çocuğunun benim kardeşimi dövmesine müsaade etmişsin diyorlar, öyle mi?* (34b)'de işi asıl yapanın -*eer* vasıta hâli ekini almış olmasından, işi yaptıran kimsenin, dövdürme işinde doğrudan katkısı olup işi asıl yapana (yani, diğer ailenin çocuğuna) söyleyerek, onu zorlayarak başkasını dövdürmüş olduğu anlaşılmaktadır. Burada işi asıl yapan kimse bir vasıta olarak görülmektedir, diyebiliriz. Bu cümle Türkçeye şöyle de tercüme edilebilir: *Sen benim kardeşimi diğer bir ailenin çocuğuna söyleyerek dövdürtmüşsün diyorlar, öyle mi?* Görüldüğü gibi, Moğolcada ettirgen çatılı cümlede işi asıl yapanın hangi hâl ekini alacağının belirlenmesinde eylemin kontrolü ile ilintili semantik kriterlere başvurulmaktadır.

1.2.3.1.1. Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Karşılıdığı Ettirgenlik Anlamları

Ünlü mongolist Bobrovnikov, *Kalmuk Moğolcası Grameri*'nde (1849) sebeplemeli fiillerin (priçinyayuşçiye glagolı) iki anlamı belirttiğini ileri sürmüştür: birisini bir iş için zorlamak ya da birisinin bir iş yapmasına izin vermek (Otgonsüren, 1982: 30). Bobrovnikov'un bu tespiti sonraki nesil mongolistler tarafından aşağı yukarı aynen benimsenip tekrarlanagelmıştır (Rinçine, 1952: 134; Sanceyev, 1963: 19, Otgonsüren, 1982: 31; Poppe, 1992: 222).

Makalesinde Halha Moğolcasındaki ettirgen fiilleri irdeleyen İvçenkov, ettirgen fiillerin karşılıdığı anlam ile ilgili ilgi çekici bir tespitte bulunmuştur. Ona göre her ettirgen fiil sadece bir sabit anlamı karşılayabilmektedir: ya zorlamayı ya da izin vermeyi (İvçenkov, 1958: 126-135). Fakat, bu tespitin gerçeği yansıtmadığını biz önceki bölümlerde görmüştük. Aynı fiilin bağlama göre birkaç anlamı ifade edebildiğini örnekle gösterelim:

HMo.

(35)

a. *Hüns heregtey bolood. Sayhan üneegee **aluulçihlaa**. Odoo yaay geh ve.*

Yiyecek gerekiyordu da. Güzel öküzümü **öldürttüm**. Ne yapayım.

b. *Ter dzalhuu dzoligt hereggüiy daatgadag bayc. Sayhan üneegee **aluulçihlaa** da.*

O tembel herife keşke emanet etmeseydim. Güzel öküzümü **öldürttüm** ya.

HMo. **aluulçihlaa** “öldürttüm” fiili (35a)’da “öküzümü kasaba verip öldürmesini (söyleyerek) sağladım” anlamında kullanılıyorsa, aynı fiil (35b)’de “tembel birinin öküzümü öldürmesine izin verdim” anlamını ifade etmektedir.

Türkiye Türkçesinde de ettirgen fiillerin bağlama göre birden fazla anlamı ifade edebildiği, edebî eserlerden toplanan aşağıdaki örneklerden görülmektedir.

(36)

TTü.

a. *Eve gözlerim şişmiş olarak döndüm; tabiatıyla sebebini merak ettiler, zorlayarak söylediler* (R.H.Karay, BÖB, 51).

b. *Ve kapıyı açan anasına bir kelime bile söyletmeden olup bitenleri anlattı* (T.Buğra, O, 52).

TTü. (36a) **söylettiler** fiili cümlede “zorla sağlamak” anlamını ifade ediyorsa, olumsuzluk ekini almış (36b) **söyletmeden** fiili “izin vermemek” anlamında kullanılmıştır. TTü. (36a) **söylettiler**’in zorla yaptırılmış bir eylem olduğu, eylemin yapıldığı biçim olan “zorlayarak” tasvirinden anlaşılmaktadır. Olumsuzluk ekini almış olan (36b) **söyletmeden** fiilinin “izin vermemek” anlamında kullanıldığı, bağlamdan anlaşılmaktadır.

Ettirgen çatıda, bağlam içinde araştırılmayan ettirgen fiiller “sağlamak, neden olmak, izin vermek” anlamlarının hepsini karşılayabilmektedir. Örneğin, *oturtmak* fiili tek başına aşağıdaki anlamların hepsini karşılayabilmekle beraber, özellikle hangi anlamın söz konusu olduğu, ancak bağlamdan anlaşılabılır.

Otur-t-mak 1) oturmasını **sağlamak**

2) oturmasına **sebepe olmak**

3) oturmasına **izin vermek**

Şimdi, Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında ettirgen çatıda biçimsel ettirgenlik işaretleyicilerinin ya da başka bir deyişle ettirgenlik eklerinin karşıladığı anlamları inceleyelim.

1.2.3.1.1.1. “Sağlamak” Anlamı

Bir bakıma, daha önce de 1.2.2.1.1.’de belirttiğimiz gibi, “sağlamak” anlamında bir belirsizlik saklıdır. Zira, “birisinin bir eylemi yapmasını sağlamak” anlamında işi yaptıranın hangi yola, yönteme başvurup, örneğin, zorlayarak mı, kırbaçlayarak mı, rica ederek, söyleyerek mi? işi başkasına yaptırttığı belli değildir. İş asıl yapanın bakış açısından bakıldığında, onun hangi davranışlara maruz kalarak, işi istekle mi yoksa bir zorunluluk olarak mı yaptığı belirsizdir, diyebiliriz. Söz konusu anlamda sadece sonuç bellidir. Bunu örneklerle açıklayalım:

(37)

TTü.

- a. *Pazardan yeni aldığı güzel atını beslerken ona ileride **yaptıracağı** işleri düşünerek keyiflenen köylü gibi bakıyordu bana* (O.Pamuk, BK, 32).
- b. *Esasen berberler, dükkanlarında kalfalar **çalıştıran** yaşlıca ve olgun adamlardı* (R.H.Karay, BÖB, 101).
- c. *Her istediğini **yaptıran**, diyebilirim ki yalnız odur.*

(38)

HMo.

- a. *Mangas tegeed emgeniy hüühniyg boolın bool bolgoc, bosgonihoo şoroog **dzöölgöc**, şivegçin hüühen bolgocee* (Ts.Damdinsüren, E, 239).

Canavar, böylece yaşlı kadının kızını en âdi kölesi yapıp çadır girişindeki toz toprağı **temizleterek** ev hizmetçisi yaptı.

b. *Sancil urt amisgaa avaad hüytên tsay hed balgaad dzangirsan hooloygoor helev: Dza bi Ulaanbaatar oçic biyee **emnüülehgüy** bolohgüy bolloo. Margaaş Oldzvoytoygoos yavna* (Ts.Damdinsüren, HH, 17).

Sancil, içine uzun bir soluk çektikten sonra soğuk çayı birkaç kez yudumlayıp gür bir sesle dedi ki: evet ben Ulaanbaatar’a gidip kendimi (h. Bedenimi) **tedavi ettirmezsem** yazık olur (h. olmaz olmuş). Yarın Oldzvoycuğum ile beraber gideceğim.

TTü. (37a)’da köylünün, ata işi nasıl bir biçimde (kırbaçlayarak mı? bağırarak mı? okşayarak mı?) yaptıracığına dair bilgi örtüktür, sadece çalıştıracağına, işler **yaptıracağına** dair bilgi bellidir. (37b)’de de dükkanlarda kalfaların nasıl çalıştırıldığı ile ilgili bilgi konu dışı kalmaktadır. Burada üzerinde durulan bilgi, berberlerin kalfaları **çalıştırdığıdır**. (37c)’de bir kişinin her isteğini başkalarına **yaptırması**, belirtilmek istenilen bilgidir. HMo. (38a) ve (38b)’de vurgulanan bilgi, canavarın kıza evi **temizletmesi** ile hastanın kendini doktora **tedavi ettirmesidir**.

Görüyoruz ki “sağlamak”, sadece yaptırılan ya da yaptırılacak olan işin belirtildiği bir anlamdır. Başka bir deyişle, “sağlamak” anlamında işi başkasına yaptıranın sadece yaptırttığı işe dair bilgi önemli olmaktadır; işin hangi yollara başvurarak yaptırıldığı ise pek sorgulanmayan bir ayrıntıdır.

“Başkasının bir işi yapmasını sağlamak” anlatımında, cümlede vurgu işi yaptıran öznenin yaptırdığı iş üzerinde odaklandığı için, işi asıl yapanın yaptığı iş, dolayısıyla işi asıl yapanın kendisi de ikinci plânda kalarak bilgi değerini kaybediyor (Tenişev, 1988: 291-292). Bu sebepten dolayı, özellikle eğer fiil geçişli ise, cümlede çoğu kez işi asıl yapan kimse belirtilmemektedir. Örneğin,

(39)

TTü.

*Kadın evi **temizletti**.*

HMo.

*Ter hün maşinaa öçigdör **dzasuulsan** gen.*

O adam, arabasını dün **tamir ettirmiş**.

Eğer ettirgenlik ekinin getirildiği fiil geçişsiz ise, işi asıl yapan fail ettirgen çatıda nesne konumuna geçtiği için cümlede daima bulunur (Knecht, 1986: 97-98). Nesne belirtilmezse cümle eksik, düşük olur:

(40)

*Kadın evde hizmetçi çalıştırıyor > * Kadın evde çalıştırıyor.*

Türkçenin tarihsel metinlerinde ve Moğolca eserlerde de durumun aynı olduğunu görüyoruz: İş asıl yapan fail, geçişli fiillerden teşkil edilmiş ettirgen cümlelerde umumiyetle belirtilmezken, geçişsiz fiillerden teşkil edilmiş cümlelerde belirtilmektedir. Geçişli fiillerden teşkil edilmiş örnekler,

(41)

ETü.

a. *ol otun **sıtrdı*** (DLT III, 187).

O, odun **kırdırdı**.

b. *ol ton **tiktürdi*** (DLT II, 201).

O, elbise **diktirdi**.

(42)

OMo.

a. *cinggis gahan.... agtas-iyan bari'ulu'at* (MGT § 170).

Cengiz Han.... atlarını **yakalattı**.

b. *tala'ulba tedeni mali* (ME-Mo 922).

Yağmalattı onların malını.

Şimdi, ettirgen cümlelerin bir özelliğine bakalım. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ettirgenlik işaretleyicisi ister biçimsel olsun, ister sözlüksel olsun “zorlamak, söylemek, buyurmak, rica etmek” anlamlarını ifade etmemektedir. Bu anlamlar bağlamdan, cümleden çıkartılabilen bilgilerdir, diyebiliriz. Örneğin,

(43)

a. *Şimdi, atları çatlatıncaya kadar **koşturmak**, karşıda siyah bir kayalığın arasında damları görünen köye yetiştirmek istiyordum* (R.N.Güntekin, HÇ, 88).

b. *Tevfik Bey, mektebe bir hademe **koşturdu**, Zehra'yı çağırttı, on dakika sonra baş muallim, Maarif Müdürünün odasına giriyordu* (R.N.Güntekin, A, 23).

(43a)'da bir zorlama (yani zorla koşmasını sağlamak) anlamı söz konusu ise, (43b)'de bir rica etme veya emretme (yani rica ederek, emrederek, söyleyerek koşmasını sağlamak) anlamı mevcuttur.

Eğer işin nasıl bir biçimde yaptırıldığına dair bilgi cümlede örtük ise, gerekirse bunu anlatan belirteçlerden yararlanarak bu belirsizlik giderilebilir: *Annesi*

çocuğunu oturttu (sağlamak) > *Annesi çocuğunu elinden tutarak oturttu* (zorla sağlamak), *Annesi çocuğuna söyleyerek oturttu* (söyleyerek, rica ederek sağlamak).

Şimdi, “sağlamak” anlamının niteleyicileri olan “zorlamak” ile “rica etmek / söylemek / buyurmak” anlamlarını inceleyelim.

1.2.3.1.1.1.1. “Zorlamak” Anlamı

Herhangi bir kişi veya canlı üzerinde baskı uygulayarak ona bir işi zorla yaptırmaya “zorlama” denir.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, söz konusu anlam bağlamdan anlaşılır. Örneğin,

(44)

TTü.

a. *Halamın omuzlarından tutarak onu masasının tam yanındaki koltuğa oturttu* (A.H.Tanpınar, SAE, 271).

b. *Şimdi, atları çatlatıncaya kadar koşturmak, karşıda siyah bir kayalığın arasında damları görünen köye yetiştirmek istiyordum* (R.N.Güntekin, HÇ, 88).

(45)

HMo.

a. *Gombo genet bosç:*

Bi garlaa, buhaa haralgüy bolohgüy gev.

Dorc:

Çi baydz gec Gombın hantsuy deerees baric suulgaad helev:

Buural etsgiynhee gereesi yg ingec budzar muuhaygaar evdec yaac boloh be! (Ts.Damdinsüren, BG, 263).

Gombo birden kalkıp:

Ben çıkıyorum, boğalarımı bakmam gerek, dedi.

Dorc:

Sen dur, diye Gomb'un kolundan tutarak **oturtup** dedi:

Yaşlı babamızın vasiyetini bu kadar insafsızca nasıl ihmal edebilirsin!

b. Hoyor tom gegçiyn atan temee, Şirçin, Tseren hoyorın sögdүүлhed дургүй buylan sögdөc, hoyor dzaluu ter hoyor tom atıg unac örtөөний dzüg alhuulav (B.Rinçen, ÜT, 207).

Şirçin ile Tseren iki büyükçe erkek deveyi diz **çöktürdüğünde** develer isteksizce bağırarak çöktü ve iki delikanlı onlara binip köy tarafına sürdüler.

TTü. (44a) **oturttu**'nun zorla yaptırılmış bir eylem olduğu, eylemin yapıldığı biçim olan “omuzlarından tutarak” tasvirinden anlaşılmaktadır. (44b) **koşturmak**'ın zorla yaptırılmak istenen bir eylem olduğu, bu eylemin “çatlatıncaya kadar” yaptırılmak niyetinden anlaşılmaktadır. HMo. (45a) **suulgaad** “oturtup” eyleminin yaptırılması zorla sağlanmış bir eylem olduğu, *hantsuy deerees baric* “kolundan tutarak” anlatımından belli olmaktadır. (45b) **sögdүүлhed** “diz çöktürdüğünde” eyleminin develerin isteklerine karşı yapılan bir zorlama olduğu, develerin “isteksizce bağırarak” diz çöktüğünden anlaşılmaktadır.

Ettirgen çatıda “zorlama” anlatımı cümlede Tü. *zorla*, *zorlayarak* / Mo. *hüçeer* gibi baskı ve zorlamayı bildiren sözcükler yardımıyla da ifade edilebilir. Örneğin,

(46)

TTü.

a. *Getirdikleri kahvaltayı iştahla yiyorum; şimdiye kadar bana zorla yedirdiklerini hatırlamaktayım* (R.H.Karay, GB, 291).

b. *Eve gözlerim şişmiş olarak döndüm; tabiatıyla sebebini merak ettiler, zorlayarak söylediler* (R.H.Karay, BÖB, 57).

(47)

HMo.

Haan “töröl arilcih” sarhadıg saydad hüçeer uulgav.

Hakan, öldürücü içkiyi bakana zorla içirdi.

1.2.3.1.1.1.2. “Söylemek / Rica Etmek / Buyurmak” Anlamı

Bir eylemin yaptırılmasını söyleyerek, rica ederek, buyurarak sağlamak anlamı bağlamdan anlaşılır. Örneğin,

(48)

TTü.

a. *Hayrullah Bey, dura dura, düşünce düşünce bana şu satırları **yazdırdı**:*

“Kuşadası Maarif Encümeni Riyaset Alisine...” (R.N.Güntekin, Ç, 373).

b. *Fırından sıcak sıcak iki açma aldı, bir bakkala uğrayıp yüz gram kaşar peynirini dilim dilim **kestirip** yağlı kağıda **sardırttı*** (O.Pamuk, YH, 198).

c. *Otuz üç yıl süren saltanatında Abdülhamid sadece, o da başlangıçta adi katil suçundan biri kadın, öbürü zenci iki kişi **astırmıştır*** (R.H.Karay, BÖB, 116).

(49)

HMo.

- a. *Dza, Batbayar guay ene bol uygar üseg tanay mongol üsegtey nileed töstey biz? Ene hyatad üseg. Ene rüniyn üseg gedeg üseg gec helmerçeer **helüülc** yariltsatal...* (B.Rinçen, ÜT, 30).

Evet, Batbayar bey, bu Uygur yazısı sizin Moğol yazısına oldukça benziyor, değil mi? Bu Çin yazısıdır. Bu Runik yazısı diye adlandırılan yazıdır, diye çevirmene **tercüme ettirerek** konuşurken...

- b. *Haan lav Eh dagını garaar töröl arilcih ardz **balguulah** sanaatay bolov uu gemeer baynam. Ter aldartay ardzaa Bogd haan şireend dzalarsan daraa anh udaagiyn yörönhiy sayd Dzasagt hand **balguulsan** bilee* (B.Rinçen, ÜT, 314).

Hakan, herhalde Ulu Hatunun elleriyle öldürücü içkiyi (bana) **yutturmak** niyetindedir demek içime geliyor. O meşhur içkiyi Bogd Han tahta geçtikten sonra ilk defa başbakan Dzasagt Han’a **yutturduydu**.

TTü. (48a) **yazdırdı**, (48b) **kestirip sardırttı**, HMo. (49a) **helmerçeer helüülc** “çevirmene tercüme ettirerek” eylemlerinin yaptırılmasının rica edilerek sağlandığı, bağlamdan anlaşılmaktadır. Birisine mektup yazdırmak, dükkanda satın aldığı bir şeyi satıcıya kestirip sardırarak, tercümana bir şeyi tercüme ettirmek, umumiyetle rica ederek yaptırılan eylemlerdir. Yukarıdaki cümlelerde söz konusu eylemlerin zorla yaptırıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. TTü. (48c) **astırmıştır**, HMo. (49b) **balguulah** “yutturmak” eylemlerinin faili hükümdar, hakan olduğundan, söz konusu eylemler buyurarak yaptırılan eylemler olarak düşünülmektedir.

Aşağıdaki örneklerde, söz konusu anlam bağlamdan daha net bir destek alarak ortaya çıkmaktadır:

(50)

TTü.

- a. Ere seslenip feneri **getirttim** (R.H.Karay, GHYADV, 6).
- b. Gittim oradaki büfeye, bir şişe şarap istedim, **açtırdım** (O.Pamuk, SE, 137).

(51)

HMo.

- a. Bi yümand yavah bayhaa. Tegeheer sayn biçic avbal taarna gec Şastin emç tayvan heleed uul övçtöng yaac emçlehiyg ödör daraalangaar ni helc **biçüülev** (L.Tüdev, BNUAO, 141).

Ben bir yere gideceğim herhalde. Onun için siz söylediğimi iyice yazın, diye doktor Şastin sakın bir sesle, hastanın nasıl tedavi edileceğini söyleyerek yazdırdı.

- b. Şastin emç ööröö dzaavarlac hevteh öröögöö **dzasuullaa** (L.Tüdev, BNUAO, 142).

Doktor Şastin kendisi tarif ederek yatacağı odayı **hazırlattı**.

TTü. (50a) ile (50b)’de söz konusu anlam, *seslenip*, *istedim* gibi sözcüklerin desteğiyle ortaya çıkmaktadır. HMo. (51a) **biçüülev** “yazdırdı”, (51b) **dzasuullaa** “hazırlattı” eylemlerinin rica edilerek sağlanan eylemler olduğu, (51a)’da *helc* “söyleyerek”, (51b)’de ise *dzaavarlac* “tarif ederek” sözcüklerinin kullanılmasından belli olmaktadır.

1.2.3.1.1.2. “Sebep Olmak” Anlamı

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, ettirgen çatıda ettirgenlik eki “sebep olmak” anlamını ifade edebilir. Bu anlamı ifade eden ettirgenlik eki hem geçişli, hem de geçişsiz fiillere getirilebilmektedir.

Ettirgen çatıda, cümlede öznenin canlı ya da cansız bir varlığı karşılaması, son derece önemlidir. Daha önceki bölümde (0.1’e bkz.) canlılık ile fiilin aktiflik-pasifliğinin arasında özel bir bağın bulunduğunu incelemiş, aktif fiillerden sadece canlı varlıkları karşılayan öznelerle ilgili olarak söz edilebileceğini görmüştük. Tabiatıyla, cansız varlıkların herhangi bir eylemde bulunmaları mümkün olmadığı gibi, onlara irade, istek, maksat gibi bir takım psikolojik nitelikler de has değildir. Bunlar sadece canlı varlıklara ait olan niteliklerdir, diyebiliriz. Dolayısıyla, cansız varlıklar “iş yaptıran, yapmaya zorlayan” olamaz, sadece “sebeplenen şey” olarak algılanır. Öznesi [- canlı] özellikli, yani cansız bir varlık olan ettirgen fiiller, sadece “sebeplene” anlamına ya da bazı durumlarda, örneğin “kendiliğinden hareket edebilen” bora, yağmur, rüzgâr, bulut gibi cansızlar söz konusu ise “izin verme(me)” anlamına izin vermektedir. Farz edelim ki, güçlü esen bora birinin gözlerini açmasına “izin vermeyen / müsaade etmeyen” bir etken olarak algılanabilmekle beraber bu durum *Bora esiyordu, göz açtırmıyordu* diye tarif edilebilir.

Herhangi canlı ya da cansız bir A varlığının var oluşu (örnek 52 ve 53), veya eylemde bulunan canlı bir B varlığı söz konusu ise, onun (yani B’nin) C’ye yönelik olmayan yaptığı eylem (örnek 54), C varlığının onlara (yani A ve B’ye) karşı belli bir tepkide bulunmasının (belli bir eylemde bulunmasının ya da duruma düşmesinin) kaynağı olarak algılanıyorsa, buna “sebeplene” denilebilir.

Bunu aşağıdaki biçimde formüle edebiliriz.

A'nın var oluşu,

B'nin eylemi

C'ye yönelik değildir. Fakat

C, A ve B'ye karşı bir tepkide bulunmaktadır.

(52)

*Sakatlanmış tay, çobanı **ağlattı**.*

(53)

*Yüksek dağ, çocukları **korkuttu**.*

(54)

*Ahmet'in okulda kavga etmesi, babasını **kızdırdı**.*

(52)'de sakatlanmış tayın sadece var oluşu, çobanın ona acıyarak ağlamasının sebebi olmaktadır. Çobanın tepkisi, ağlama biçiminde ortaya çıkmaktadır. (53)'te cansız varlık olan dağ, çocukların korkma duygusunun sebebi olarak görülmektedir. (54)'te Ahmet'in başkalarıyla kavga etmesi, babasının ona kızmasının sebebi olmaktadır. Başka bir deyişle, babası Ahmet'in eylemine kızarak tepkide bulunmaktadır. Böylece, herhangi canlı bir varlığın, öbür canlı ya da cansız bir varlığa karşı gösterdiği tepki ya bir eylem, faaliyet ya da bir durum niteliğinde olabilir.

Ettirgen çatıda, cümlede “sebebi olan” özne, hem [- canlı], hem [+ canlı] özellikli olabilir.

Öznesi [- canlı] özellikli olan cümleler:

(55)

a. Bu hikâyeler beni derinden üzmüş ve **düşündürmüştü** (R.N.Güntekin, AN, 203).

b. Neydi, hangi haberdi onları böyle kasaba yoluna **koşturan**? (Y.Kemal, YDGB, 149).

(55a)'da kavram olan hikâye, adamın düşünmesinin sebebi olmaktadır.

(55b)'de haber, insanların kasaba yoluna koşmalarının sebebi olarak anlaşılmaktadır.

Öznesi [+ canlı] özellikli olan cümleler:

(56)

TTü.

*Kulağının dibindeki bu şarkıcı ona rahmetli babasını **hatırlatmış**, ölümünden önce onun da öyle bir şarkıcısı varmış...* (O.Pamuk, BK, 63).

(57)

HMo.

*Çi l namayg bağşid **dzemlülülee**.*

Sen beni öğretmene **eleştirttin** (sen öğretmenin beni eleştirmesine sebep oldun).

TTü. (56) **hatırlatmış**, aktif *hatırlamak* fiilinden teşkil edilmiş ettirgen fiildir.

Cümlede şarkıcının, adamın rahmetli babasını hatırlamasına sebep olduğu anlatılmaktadır. HMo. (57) **dzemlülülee** “eleştirttin” eyleminin kaynağı *çi* “sen” zamirinin karşıladığı kimsedir.

Hangi durumlarda ettirgenlik ekiyle genişletilmiş fiillerin “sebepe olmak” anlamını karşıladığına dair meseleyi, sadece ettirgen çatılı cümledeki öznenin [-

/+canlı] özelliğine bakarak açıklamak her zaman yeterli olmayabilir. Bu meseleye açıklık getirmesi için ettirgenlik ekinin getirildiği geçişli fiil kökü veya tabanının anlamına da bakılmalıdır. Etken cümlede öznesi *deneyen* (experiencer) ve nesnesi *zihinsel olarak denenen* (experienced) rolündeki (Palmer, 1991: 26-27) duyguyu bildiren *sevmek*, *arzulamak*, *özlemek*, zihinsel faaliyetleri bildiren *hatırlamak*, *düşünmek*, *anmak* gibi fiiller diğer geçişli fiillerden ayrı, daha özel bir konumda bulunmaktadır. Duygu ve zihinsel faaliyetler sadece [+ canlı] nitelikli varlıklara has bir şey olduğundan, *deneyen* rolündeki varlık genelde insanı karşılamakla beraber, *zihinsel olarak denenen* rolündeki varlık “deneyenin belli bir zihinsel duruma girmesinin, belli bir zihinsel faaliyette bulunmasının” sebebi olarak görülmektedir (Bkz. 0.3. Fiilin Geçişlilik-Geçişsizliği).

(58)

a. *Ali Yozgat'ı seviyor.*

b. *Ahmet evini hatırladı.*

c. *Mehmet güzel hayatı düşündü.*

(58a)'da zihinsel olarak denenen **Yozgat**, (58b)'de **ev**, (58c)'de **güzel hayatın** var oluşu, deneyen rolündeki **Ali**, **Ahmet** ve **Mehmet**'in, onları sevmesine, hatırlamasına, düşünmesine sebep olmaktadır. Burada bir üyeden diğer bir üyeye doğru yönelen zihinsel bir bağ söz konusudur.

Bu tür cümleler ettirgenleştirildiğinde zihinsel olarak denenen'in, hangi sebepten dolayı deneyenin zihninde “denendiğini” açıklayan yeni bir üye cümleye eklenmektedir. Bu üyeler (59a)'da *güzel hava*, (59b)'de *bahçe*, (59c)'de ise *film yıldızlarıdır*.

(59)

- a. *Güzel havası Ali'ye Yozgat'ı **sevdirdi**.* = *Güzel havası Ali'nin Yozgatı sevmesine sebep oldu*
- b. *Bahçe Ahmet'e evini **hatırlattı**.* = *Bahçe Ahmet'in evini hatırlamasına sebep oldu*
- c. *Film yıldızları Mehmet'e hayatın ne kadar güzel olduğunu **düşündürdü**.* = *Film yıldızları Mehmet'in hayatın ne kadar güzel olduğunu düşünmesine sebep oldu.*

1.2.3.1.1.3. İzin Vermek / Müsaade Etmek Anlamı

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, ettirgen çatıda ettirgenlik eki “izin ver(me)mek/müsaade et(me)mek” anlamını ifade etmektedir. Bu anlamı karşılayan ettirgenlik eki “bir eylemin yapmasına izin ver(me)mek/müsaade et(me)mek” grubuyla kolayca yer değiştirebilir. Örneğin,

(60)

TTü.

*Hoca gün aydınlanana kadar ayakta kaldı. Sönen mumun yenisini yakacaktım, **yaktırmadı** (= **yakmama izin vermedi**)* (O.Pamuk, BK, 40).

(61)

HMo.

*Magsar Tserentey togloh gevel Decid höndöldöc, guylanç aylın hüühdiyg dagac eldviyn muu dzan surç, hereggüy hün bolno gec hüügee dzandarç, Tserentey ogt **togluuldaggüy** (=toglohıg zövşöördöggüy) bilee* (Ts.Damdinsüren, GH, 167).

Magsar, Tseren ile oynayayım derken, babası Decid buna karşı çıkıp dilenci ailenin çocuğundan çeşitli kötü huyları edinir, gereksiz insan olur, diye çocuğuna kızarak Tseren ile **oynatmazdı** (=oynamasına müsaade etmezdi).

TTü. (60) **yaktırmadı** fiili eş anlamlısı olan “yakmama izin vermedi” grubuyla yer değiştirebilir. HMo. (61) **togluuldaggüy** “oynatmazdı” fiili *toglohıg zövşöördöggüy* “oynamasına müsaade etmezdi” ile anlam olarak aynıdır.

Söz konusu anlatımda, izin ver(mey)en / müsaade et(mey)en varlık umumiyetle canlı bir varlığı karşılamaktadır.

(62)

TTü.

a. *İşte bu söz Taşbaş'ı zıvanadan çıkarmış, ayağa kalkıp bağırması:*

*“Yüzbaşım, yüzbaşım,” demişti, “böyle ağır, böyle öldürücü konuşma. Bir insanı **konuşturmadan** asmazlar bile. Sen beni **konuştur** da asarsan öyle as, kesersen öyle kes” (Y.Kemal, YDGB, 388).*

b. *Orhan iyi idi. Sadece pençe yaraları almıştı, **ısırtmamıştı** ayıya (T.Buğra, O, 290).*

(63)

HMo.

Alidani bayna uu gec duudav.

Ca, bi bayna aa! gec hia yaaran orc sögdön yoslov.

*Öglöönıy badarçing duud! Hatnı gert baygaa bolov uu. Tegeed gadnaas heniıg ç bitgii **oruul** (B.Rinçen, ÜT, 79).*

Alidani nerdesin, diye bağırıldı.

Efendim, buradayım! diye hademe acelece girip diz üstü çöküp selamladı.

Sabahki dilenciyi çağır! Hanımefendinin çadırında olmalı. Ve dışarıdan kimseyi içeriye sokma (h. girmesine izin verme).

TTü. (62a)'da Taşbaşı'nın, konuşmasına izin vermesini istediği şahıs *yüzbaşısıdır*, (62b)'de ise ayının kendisini ısırmasına müsaade etmeyen, engelleyen, *Orhan*'dır. HMo. (63)'te hiçbir yabancıнын keçe çadır içine girmesine müsaade edilmemesi konusunda uyarılan kişi *hademedir*.

Söz konusu anlatımda, izin ver(mey)en / müsaade ed(mey)en varlık bazen cansız da olabilir. Bu tür cansızlar umumiyetle “kendiliğinden hareket edebilen” ve insan üzerinde etki yaratabilen doğa olayları (rüzgâr, şimşek, duman) ve madenlerdir (pırlanta, altın). Bu tür cansızlar insanın belli bir faaliyetine izin vermeyen, yani engelleyen “sebepler” olarak algılandığı için, cümlede özne olarak boy gösterebilmektedir.

(64)

a. *Tepelerden, ara vermeyen, soluk **aldırmayan** bir yağmur iniyor; kış başlangıcı yağmuru...*(R.H.Karay, GHYADV, 35).

b. *Bora esiyordu. Göz **açtırmıyordu*** (Y.Kemal, YDGB, 205).

(64a)'da *yağmur*, (64b)'de *bora* insanın soluk almasına, göz açmasına “müsaade etmeyen” sebepler olarak algılanmaktadır.

Halha Moğolcasında, *dzövşöör*- “müsaade etmek, izin vermek”, *ül dzövşöör*- “müsaade etmemek, izin vermemek” fiilleri canlı-cansız ayırımına duyarlı olmakla beraber, cansızlarla ilgili olarak kullanılmamaktadır. Yani, bu fiillerin öznesi sadece canlı bir varlık olabilir. Dolayısıyla TTü. (64a) ve (64b) cümlelerinin tam karşılığı da yoktur. Bu tür cümleler Halha Moğolcasında ettirgen çatıda değil de, etken çatıda

verilmektedir. TTü. (64a) ve (64b) cümleleri Halha Moğolcasına şöyle tercüme edilir:

(65)

a. *Deerees zavsar zaygüy, amisgal avç bolomgüy boroo asgarna; övliyn anhnı boroo...*

Tepelerden, ara vermeyen, soluk **almanın mümkün olmadığı** bir yağmur iniyor; kış başlangıcı yağmuru...

b. *Şuurga esgerç, nüd neeh ç bolomcgüy bayv.*

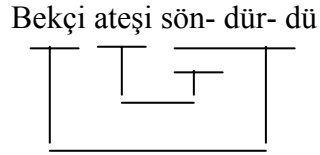
Bora esiyordu. Göz açmak bile **mümkün değildi**.

1.2.3.2. Biçimsel Oldurganlık

Türk ve Moğol dillerinde “ettirgen” ile “oldurgan” denilen ve kendilerine özel birebir eklerle belirlenmeyen ayrımlar, fiilin aktiflik-pasifliği ve bununla doğrudan ilişkili olan işi yaptıran ile işi asıl yapanın [- / +canlı] özelliğine bakılarak incelenmemiş, yalnızca bu iki tür fiilleri türeten ettirgenlik eklerinin işlevlerine bakılarak söz konusu eklerin 1) ettirgen çatıyı kurma, 2) sıradan geçişli bir fiil türetme (yani, oldurganı türetme) fonksiyonlarından bahsedilmiştir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, iş yaptıran ile iş asıl yapanın yaptıkları eylemleri bünyesinde bulunduran ettirgen “aktif fiil + ettirgenlik eki” yapısına nazaran, oldurgan yapı daima pasif fiilden teşkil edilmektedir (pasif fiil + ettirgenlik eki). Ettirgenlik eki pasif fiile getirildiğinde bu ek ettirgen çatıya özgü anlamları belirtmez, yalnızca hem aktif hem geçişli yeni fiilleri türetir. Oldurgan fiilin karşıladığı eylem, öznenin tek başına yaptığı eylem olarak algılanır.

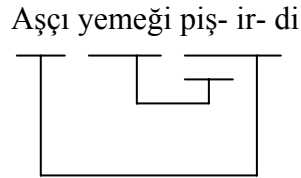
Aşağıdaki cümlelerde işi baştan sonuna kadar bizzat yapan sadece bir fail mevcutsa, iki olay anlatılmaktadır:

1. Olay: bekçi ateşi söndürdü (sönmesini sağladı)

2. Olay: ateş söndü

Sönmek fiili, ateşin bitmiş durumunu bildiren pasif bir fiildir. Ettirgenlik ekiyle genişletilmiş **söndürmek** fiili, bekçinin bizzat yaptığı eylemi bildirmektedir. *Söndürmek*, oldurgan fiildir.

1. Olay: aşçı yemeği pişirdi (pişmesini sağladı)

2. Olay: yemek pişti.

Pişmek, durumu bildiren pasif fiildir. Dolayısıyla ettirgenlik eki bu fiile getirildiğinde oldurgan fiil türemektedir. Aşçının yaptığı pişirme işi, onun tek başına yaptığı iştir.

Böylece, oldurgan fiiller sadece birer geçişli fiil olarak düşünülebilir. Nitekim bu fiiller İngilizce ya da Rusçaya tercüme edilirken, umumiyetle sadece basit birer geçişli fiil ile karşılanır (Bkz. 1.2.1.1. Sözcüksel Oldurganlık):

TTü.	İng.	Rus.
<i>sön-dür-mek</i>	<i>to extinguish</i>	<i>тушит'</i>
<i>piş-ir-mek</i>	<i>to cook</i>	<i>варит'</i>
<i>kuru-t-mak</i>	<i>to dry</i>	<i>сушит'</i>

Oldurgan fiiller her ne kadar anlam bakımından sıradan geçişli fiillere benziyorsa da, bünyesinde SONUÇ'u karşılayan “görünülür” bir fiil kökünü, tabanını bulundurması bakımından onlardan (yani, sıradan geçişli fiillerden) biçimsel olarak farklıdır.

(66)

TTü.

a. Ben yemeği **pişirdim** (> Yemek pişti).

b. Doktor kolumu **uyuşturdu** (> Kolum uyuştı).

(67)

HMo.

a. Eec min tsamtsıg **hataav** (> Tsamts hatav).

Annem gömleği **kuruttu** (> Gömlek kurudu).

b. Düü min aclaa **duusgav** (> Acil duusav).

Kardeşim işini **bitirdi** (> İş bitti).

TTü. (66a) **pişirdim** fiilinin bünyesinde, nesnenin içinde bulunduğu durumu, SONUÇ'u bildiren *piş-*, (66b) **uyuşturdu** fiilinin bünyesinde *uyuş-*, HMo. (67a) **hataav** “kuruttu” fiilin bünyesinde *hata-* “kurumak”, (67b) **duusgav** “bitirdi” fiilinin bünyesinde *duus-* “bitmek” bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında oldurgan fiillere bir daha ettirgenlik ekini getirmek suretiyle bu oldurgan fiillerden ettirgen fiilleri, yani ettirgen çatıyı kurmak mümkündür:

(68)

a. HMo. *hat* + *aa* + *lga*-

TTü. *kuru* + *t* + *tur*-

b. HMo. *ser* + *ee* + *lge*-

TTü. *uyan* + *dır* + *t*-

c. HMo. *duus* + *ga* + *uul*-

TTü. *bit* + *ir* + *t*-

d. HMo. *düür* + *ge* + *üül*-

TTü. *dol* + *dur* + *t*-

(68a) HMo. **hataalga**- = TTü. **kuruttur**- fiilinde birinci ettirgenlik **-aa**- = **-t**- eki pasif **hata**- = **kuru**- fiilinden oldurgan fiili türetirken, ikinci ettirgenlik **-lga**- = **-tur**- eki ettirgen çatıyı kurmaktadır. (68b) HMo. **sereelge**- = TTü. **uyandirt**-, (68c) HMo. **duusguul**- = TTü. **bitirt**-, (68d) HMo. **düürgüül**- = TTü. **doldurt**- fiillerinde birinci ettirgenlik eki pasif olan **ser**- = **uyan**-, **duus**- = **bit**-, **düür**- = **dol**- fiil köklerinden oldurgan fiilleri türetirken, ikinci ettirgenlik eki ettirgen fiilleri, yani ettirgen çatıyı kurmaktadır.

Haritonov, ettirgenlik ekinin üst üste gelmesi konusuna değinirken, Yakut Türkçesinde fiillere üst üste gelen iki ettirgenlik ekinin sonuncusunun daima ettirgen

çatıyı kuran ek olduğunu bildirmektedir (Haritonov, 1963: 71). Bu tespit Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcası için de geçerlidir.

1.2.3.2.1. Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Karşılıdığı Oldurganlık Anlamları

Pasif fiil köküne ettirgenlik ekini getirmek suretiyle aktif, geçişli fiilin türetilmesine *oldurganlaştırma*, pasif fiilin bu süreçten geçmesine ise *oldurganlaşma* adını verebiliriz.

Demircan, oldurganlaşma olayına oldurgan cümledeki özne perspektifinden bakarak ettirgenlik ekinin bir “yapan-özne ekleme” fonksiyonunu üstlendiğini belirtip “eylemin doğal öznesi *etkilenen* işlevli ise, o tümceye ilk önce *yapan* işlevli bir özne katılırken, önceki öznenin düzey düşürüp *-0*, ya da *-(y)I* (ya da *-(y)A*) nesnesi olarak yüklem öbeğine indiğini ve bu yeni kurulan ilişkinin “sağlama” olarak da yorumlanabileceğini” ileri sürmüştür (Demircan, 2003: 33). Örnek olarak aşağıdaki cümleleri vermiştir:

Yemek pişti > Ben [yemeğ-i piş]-ir-dim.

Kolum uyuştı > Doktor [kolum-u uyuş]-tur-du.

Gömlek kurudu > Annem [gömleğ-i kuru]-t-tu.

Demircan’ın örnek olarak verdiği oldurgan cümlelerde özne (*ben*, *doktor*, *annem*) canlı varlıkları karşılamaktadır.

Oldurgan cümlede oldurgan fiilin bünyesinde bulunan ettirgenlik ekinin karşıladığı anlamın tespit edilmesinde, öznenin canlı ya da cansız varlığın hangisini karşıladığı önemlidir. Aşağıdaki iki cümleyi inceleyelim:

(69)

a. *Güneş yaprağı **buruşturdu** (> yaprak buruştu).*

b. *Ahmet yüzünü **buruşturdu** (> yüzü buruştu).*

Pasif *buruşmak* fiilinden teşkil edilmiş **buruşturdu** fiilinin öznesi (69a)’da güneş, (69b)’de Ahmet’tir. (69a)’da [-canlı] özellikli olan öznenin nesne üzerindeki etkisi “sebepl olmak”tır. Buna rağmen (69b)’de özne olan Ahmet’in nesne üzerindeki etkisi “sağlamak”tır, zira burada maksatlı yapılmış bir eylem söz konusudur.

Demek ki, oldurgan fiillerde ettirgenlik eki, öznenin canlı-cansız varlığın hangisini karşıladığına göre ya “sağlamak” ya “sebepl olmak” anlamını ifade etmektedir.

1.2.3.2.1.1. “Sağlamak” Anlamı

“Sağlamak” anlamlı oldurgan fiilli cümlede özne, oldurgan fiilin bildirdiği eylemi bizzat yapanı, dolayısıyla canlı bir varlığı karşılamaktadır. Öznenin eyleminden etkilenen nesne hem canlı, hem cansız varlık olabilir.

Nesnesi cansız varlık olan oldurgan cümleler:

TTü.

(70)

a. *Sonra kapıyı açtım, dışarı çıktım, dışarıdan kilitledi, anahtarı cebime **indirdim** (O.Pamuk, YH, 98).*

b. *Sonra, Seniha ile beraber bana reçel, peynir getirdi, çay **pişirdi** (R.N.Güntekin, HÇ, 35).*

HMo.

(71)

- a. **Tsugluulc** baysan guçin doloon langaaraa muu ehnertee gants ç bilee deeliyn öngö avsugay (L.Tüdev, BNUAO, 250).

Biriktirdiği otuz yedi lan (para birimi) ile biricik hanımına bir tane olsun deel (Moğolların giydiği geleneksel elbise) kumaşını almadı.

- b. *Bi gertee orc hevtsen bolovç untsangüy, udalgüy eeci min bosoc togoo şanagaa hanginuulc ehlev* (Ç.Lodoydamba, S, 175).

Ben eve gelip yatmama rağmen uyuyamadım, birazdan anneciğim kalkıp tencere çanaklarını **tangırdatmaya** başladı.

TTü. (70a) **indirdim** ile (70b) **pişirdi** eylemlerinden etkilenen, cansız varlıklar olan *anahtar* ve *çaydır*. HMo. (71a) **tsugluulc** “biriktirdi” (71b) **hanginuulc** “tangırdattı” fiillerinin nesneleri, *lan* “para” ve *togoo şanag* “tencere, çanaklar”dır.

Nesnesi canlı varlık olan oldurgan cümleler:

TTü.

(72)

- a. *Yüzünü buruşturarak:*

*Metin, Metin diye sesleneyim, gel buraya, gel yavrum, anlat bana, neredeydin, ne var dışarıda, gecenin bu vaktinde dünyada ne var, haydi anlatsana, nerelere gittiniz, neler gördünüz, **meraklandır, heyecanlandır, eğlendir** beni diyeyim, ama odasına girdi bile* (O.Pamuk, SE, 148).

- b. *Kızı elinden tuttu, **acıtacak** kadar sıkı* (Y.Kemal, YDGB, 160).

HMo.

(73)

- a. *Tegeed ter badarçinıg şidtey hün biş, hün amitanıg huvihuy uhaanı arga hereglec **bişrüülc** yavsan hün baycee gec taylbarlac helehed ni övgön neeree tiim l bayc dee gec bilee* (B.Rinçen, ÜT, 526).

Sonra (torunu), o dilencinin sihirbaz olmadığını, halkı kimyasal hilelerle **şaşırtan** biri olduğunu anlattığında, dedesi, gerçekten de öyle imiş dedi.

- b. *Ene hüühen goviyn malçdın dotroos süüliyn heden cild malaa hamgiyn cişee bolhuyts saynaar mallac, hamgiyn türgeneer **ösgösön** bayna* (Ts.Damdinsüren, SS, 209).

Bu bayan, Gobi çobanları arasında son birkaç sene içinde örnek olabilecek bir biçimde hayvanlarına iyi bakarak davarını en çabuk **çoğaltmıştır**.

TTü. (72a)’da *ben* zamiriyle gösterilen yaşlı bir *kadının* istediği şey, torunu tarafından **meraklandırılmak, heyecanlandırılmak, eğlendirilmek**dir. Bu oldurgan fiiller “insanın belli bir psikolojik duruma girmesini sağlamak” anlamını ifade etmektedir. HMo. (73a) **bişrüülc** ”şaşırtan” fiili de bu bakımdan yukarıdaki oldurgan fiillere benzemektedir. TTü. (72b) **acıtacak** fiilinin nesnesi *kız*, HMo. (73b) **ösgösön** “çoğaltmış” fiilinin nesnesi *mal* “davar”dır.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, oldurgan fiiller, “canlı bir varlık olan öznenin, kendi organlarını belli bir harekette bulunmasını veya duruma girmesini sağlamak” anlamında yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin, *Kuş, kanadını göle değdirdi* cümlesi “kuş, kanadının göle değmesini sağladı” olarak çözümlenebilir.

TTü.

(74)

- a. *Bir tek canlı da bu gölde gördüm: Bir küçücük kuş. Kanadını göle **değdirip** kayboldu* (Y.Kemal, BDBB, 202).
- b. *Orada oturur, üşümesinler diye bacaklarımı **birleştirir**, küçük kaşığım la yavaş yavaş aşuremi yerim* (O.Pamuk, SE, 143).
- c. *Birkaç kere öksürdü. Sonra durdu, gözlerini teker teker kalabalığın üstünde **gezdirdi*** (Y.Kemal, YDGB, 132).

(75)

HMo.

- a. *Gurvan lam tsoçin bulgilsan dzürhee **tayvşruulc** yadan tsaas yavtsgaalaa* (L.Tüdev, BNUAO, 105).

Üç rahip korkudan gümbür gümbür atan yüreklerini **yatıştırmaya** çalışarak uzaklaştılar.

- b. *Bi tanay püüsiyg dzorin yavaa bus. Harin salhind garç hurald suuc yadarsan tolgoygoo bagahan **sergehiyg** hüssen bilee gev* (L.Tüdev, BNUAO, 183).

Maksadım sizin şirkete gelmek değildi. Sadece açık havaya çıkıp toplantıda yorulmuş kafamı birazcık **dinlendirmeyi** istemiştim, dedi.

- c. *Tegeed “Bi ehneree ühüüleed gants önçin hüühedtey üldec yadarç yavaa hün” gec nulimsaa **göocuulahad** tsagdaa nar hulgayçiyg tanilgüy tsaasaa davhiaad yavçsan yüm bilee* (Ts.Damdinsüren, HH, 16).

Ondan sonra “Benim karım öldü, ben tek yetim çocuğum la kalıp sürünen bir insanım” diyerek gözyaşlarını **akıttığında** polisler hırsızı tanımadan yola devam etmişler.

TTü. (74b)'de adamın **birleştirdiği**, yani “birleşmesini sağladığı” organ, kendi *bacaklarıdır*, (74c)'de adamın *gözlerini* **gezdirdiği**, yani “gezmesini sağladığı” anlatılmaktadır. HMo. (75a)'da yatışması, sakinleşmesi istenen organ, rahiplerin kendi *yürekleridir*. HMo. (75b)'de adamın **sergeeh** ”dinlendirmek”, yani “dinlenmesini sağlamak” istediği şey, kendi *kafasıdır*. HMo. (75c)'de hırsızın “akmasını sağladığı” şey, kendi *gözyaşlarıdır*.

Türkiye Türkçesinde, “sağlayan” özne, nadir olarak cansız bir varlığı da karşılayabilmektedir:

(76)

- a. Sonunda dereyi buldum: Pis ve çürük bir kokuyu ağır ağır bırakıyor, ama kurbağaları da hâlâ **barındırabiliyordu** (O.Pamuk, SE, 165).
- b. Bu toprakların ancak 200 dönümü bir aileyi **geçindirir** (Y.Kemal, BDBB, 26).

TTü. (76a) **barındırabiliyordu** fiilinin öznesi cansız *deredir*. Bu oldurgan fiili “barınmasını sağlıyordu” olarak çözebiliriz: *Dere hâlâ kurbağaların barınmasını sağlıyordu*. (76b) **geçindirir** fiilinin öznesi topraktır. Bu cümleyi şöyle de değiştirebiliriz: *Bu toprağın ancak 200 dönümü bir ailenin geçinmesini sağlar*. Bu cümlelerdeki “sağlamak” anlamı “imkân vermek” anlamına yakındır.

İncelediğimiz Halha Moğolcasıyla yazılmış eserlerde öznesi cansız bir varlık olan bu tür cümlelere rastlanmamıştır.

1.2.3.2.1.2. “Sebep Olmak” Anlamı

“Sebep olmak” anlamlı oldurgan fiilli cümlede biri tarafından maksatlı, plânlı yapılmış herhangi bir eylem söz konusu değildir. Burada, umumiyetle canlı, cansız

bir varlık ya da bir kavramın (zaman, aşk) canlı bir varlık üzerinde etki göstermesi ve bu etkiye karşı canlı varlığın bir tepkide, yani pasif fiil tabanının karşıladığı durumda bulunması olayı anlatılmaktadır.

Herhangi cansız bir varlık ya da olumsuz kavram, birisine “bir iş yaptıran, yapmasını zorlayan” olamaz, her koşulda yalnızca “sebepe olan şey” olarak algılanır. Dolayısıyla, öznesi cansız bir varlık olan oldurgan fiiller yalnızca “sebepe olma” yorumuna izin vermektedir.

(77)

TTü.

- a. *Şu uzun yolculuktan sonra bir de yorgunum ki... Allah bilir ya, Ağrı dağına hiç gözüm kesmiyor. Görür görmez Ağrı başımı **döndürdü*** (Y.Kemal, BDBB, 176).
- b. *Durdum, fırçayı sırtüstü bıraktım: Kabuğu üstü devrilmiş bir böcek gibi yattı ve beni **ürpertti*** (O.Pamuk, SE, 18).
- c. *Zaman Osman beyi umursamadan akıp gitmekte, ama Osman bey de zamanı umursamamaktadır; bu hızlı akış onu **tedirginleştirmiyor, telaşlandırmıyor, sabırsızlandırmıyor, korkutmuyor ve öfkelenndirmiyor*** (T.Buğra, O, 267).

(78)

HMo.

- a. *Gevç ene uytgarıg Dorc guaynd sayain üdzsen ene hüüihen end sar bolno gedeg ih bayar sarniuulan dor ni **martuulav*** (Ç.Lodoydamba, S, 160).

Fakat bu hüznü (ona), Dorc beylerinde demin gördüğü o bayanın burada bir ay kalacağına dair sevinçli bir havadis hemen **unutturdu**.

- b. *Gadnaas ireh şuugian övgöniyg noyrnoos **sereev**.*

Dışarıdan gelen gürültü ihtiyarı uykusundan **uyandırdı**.

TTü. (77a)'da cansız bir varlık olan *Ağrı* dağının, adamın başının dönmesine sebep olduğu anlatılmaktadır. (77b)'de adamın ürpermesinin nedeni, kabuğu üstü devrilmiş böceğe benzettiği *fırçadır*. (77c)'de soyut bir kavram olan *zamanın*, artık Osman beyin tedirgin olmasına, telaşlanmasına, sabırsızlanmasına, korkmasına ve öfkelenmesine sebep olmadığı anlatılmaktadır. HMo. (78a)'da sevinçli bir *havadisın*, adamın hüznünü unutturan, yani “unutmasına sebep olan” bir şey olduğu anlaşılmaktadır. (78b)'de ihtiyarın uyanmasının sebebi, dışarıdan gelen *gürültüdür*.

Oldurgan cümlelerde, herhangi canlı bir varlığın belli bir psişik duruma girmesine sebep olan şey, diğer canlı da olabilir:

(79)

TTü.

*Dadımın acısını aylarca sonra bana, Hüseyin ismindeki bir süvari neferi **unutturdu*** (R.N.Güntekin, Ç, 12).

(80)

HMo.

*Ter buruu yost Çuluunıg dagasan arduud, tenger burhan, gadzar usnı edzen, lus savdgiyg **hilegnüülc**, biyedee dzovlon tatcee* (B.Rinçen, ÜT, 447).

O yanlış inançlı Çuluun'u dinleyenler, tanrı, Budda, yer ve göllerin efendilerini **kızdırıp** azap ve mutsuzluk çekmişler.

TTü. (79)'te Feride'nin, dadısı ile ilgili acıyı unutmasının sebebi *Hüseyin*'dir.

HMo. (80)'da Çuluun'u *dinleyenlerin* tanrı, yer ve göllerin efendilerinin kızmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Burada, insanların kasten tanrıları kızdırmak gibi bir

niyeti olmadığı, sadece yanlış inançlı Çuluun'u dinledikleri için, bilmeyerek tanrıların onlara kızmalarına neden olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik

İşaretleyicileri

1.3.1. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik

İşaretleyicilerinin Kökeni

Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik eklerinin kökenine dair meseleye çeşitli gramerlerin ilgili bölümlerinde ve makalelerde değinilmiş, bir kaç varsayım ortaya atılmıştır.

E.R. Tenişev başta olmak üzere Sovyet dönemi Türkologlarının müşterek yazdığı *Sravnitel'no İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihsel Grameri)'nin *Morfoloji* cildinde (1988) ettirgen çatıyı kuran eklerin isimden fiil türeten eklerden geliştiğine dair varsayım ortaya atılarak, “ilk başlangıçta isimlere getirilip geçişli fiiller türeten bu ekler sonradan pasif fiillere de getirilmeye başlandığında geçişli aktif fiilleri türeten ekler olarak algılanıp, zamanla aktif fiillere de eklenerek gerçek ettirgen çatıyı kuran eklere dönüştüler”, diye bu gelişme izah edilmektedir. Yazarlara göre, ettirgenlik anlamı belli bir derecede isimden fiil türetmesinde bile hissedilmektedir. Eserde örnek olarak eski Türkçe *suvgar-* “sulamak”, *içker-* “içeri almak” gibi fiiller cümle içinde verilmiştir: *ol at suvgardı* “o, at suladı”, *ol atın evke içkerdi* “o, atını eve aldı” (Tenişev, 1988: 285-287).

Haritonov, ettirgenlik eklerinin ilk başlangıçta isimlere, sonradan geçişsiz pasif fiillere getirilmeye başlandığına dair görüşü esas olarak desteklemekle beraber önemli bir ayrıntıyı da vermektedir: ona göre bu süreç aynı anda da gerçekleşmiş olabilir. Başka bir deyişle ettirgenlik ekleri hem isimlere, hem de pasif fiillere aynı zamanda getiriliyordu (Haritonov, 1963: 61).

Sevortyan’a göre söz konusu ekler ilk başlangıçta, eski Türkçede daha oluşmamış geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin teşkilinde önemli rol oynamış, *-l-*, *-n-*, *-ş-* eklerinin karşıtı olarak kullanılmış, sonradan gerçek ettirgen çatıyı kurma işlevini üstlenmeye başlamıştır (Sevortyan, 1962: 456-478).

Kotwicz’in Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik eklerinin kökenine dair görüşü ilgi çekicidir. Kotwicz’e göre Altay dil ailesine mensup olan bu dillerdeki ettirgenlik ekleri *demek*, *söylemek* anlamındaki Türkçe *te-*, Moğolca *ge-* fiillerinden meydana gelmiştir (Kotwicz, 1962: 200).

Türkçe *de-* (< *te-*), Moğolca *ge-* fiillerini ettirgen makro durumu içinde inceleyelim:

Ettirgen durumu

SEBEP mikro durumu

Tü. *de-* / Mo. *ge-* “demek”

Tü. *-dir-* / Mo. *-uul-(<-gul-)* “ettirgenlik eki”

SONUÇ mikro durumu

Tü. *bin-* / Mo. *una-* “binmek”

Tü. *bin-* / Mo. *una-* “binmek”

kökünün karşıladığı eylem veya durum özneye ait değildir, etkilenen şahıs ya da nesneye aittir.

Türk dilinde de *te-* fiilinin, ettirgenlik ekine dönüşme süreci aşağı yukarı benzer bir biçimde gerçekleşmiş olmalıdır.

Her iki dil için de geçerli olmak üzere, bu gelişme süreci tarihin karanlık devirlerinde tamamlanıp bitmiş olmalıdır; çünkü şimdiye kadar bulunan en eski Türkçe ve Moğolca metinlere bakıldığında söz konusu eklerin hem ettirgen çatıyı, hem oldurganı türeten ekler olarak karşımıza çıktığını görüyoruz.

Örnekler,

Ettirgen (sağlamak)

(82)

ETü.

a. *türk bilge kagan iline **bititdim** ben bilge tonyukuk* (Ton § 58).

Türk Bilge hakan ülkesine (bu yazıtı) **yazdırdım** ben bilge Tonyukuk.

OMo.

b. *altan gucar daritai gurban üges-tür ülü gürün olja-tur bayiju'ui üges-tür ese gürba ke'en jebe gubilai goyar-i ilejü oljalagsat adu'un ya'u ke abugsad-i bügüde-yi **abga'ulba*** (MGT § 153).

Altan, Huçar, Daridai üçü (söyledikleri) sözlere uymayıp ganimete saldırdılar. (Cengis Han, onlar) sözlerini tutmadı diye Cebe, Kubilai ikisini gönderip (onların) kaptıkları at, davar ne ise hepsini **aldırdı**.

Ettirgen (izin vermek)

(83)

ETü.

a. bu türük bodun ara yarıklığı yağış yeltürmedim..

Bu Türk halkı arasında zırhlı düşmanı **dörtnala koşturmadım** “I **did not allow** armoured enemies **to gallop** about this Türkü people” (Clauson, 1972: 923).

OMo.

b. daba'a bu daba'ulutgun ke'en (MGT § 251).

Tepeyi geçmesine izin vermeyin dedi.

Oldurgan (sağlamak)

(84)

ETü.

a. ol bizni...öbürteçi-k ök (Ton 21).

O bizi...mutlak öldürecektir.

OMo.

b. hoyar kö'ün töre'ülbe (MGT § 10).

İki oğlan doğurdu.

Oldurgan (sebeup olmak)

(85)

ETü.

a. *Bu yer anı igletti.*

Bu yer onu **hastalandırdı** “This place made him ill because it did not suit him”

(Clauson, 1972: 107).

OMo. –

1.3.2. Türk Dilinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin

Gelişimi

Tarihsel ve modern Türk lehçelerine bakıldığında, Türkçenin tespit edilen bütün devirlerinde getirildiği fiil kökü veya tabanının aktiflik-pasiflik özelliğine göre ettirgen ve oldurgan fiilleri kuran ettirgenlik eklerinin şu dört unsurdan ibaret olduğu görülmektedir: *-t-* / *-d-*, *-r-*, *-z-*, *-g-*. Bu dört unsurdan, sadece birleşik ettirgenlik eklerinin bünyesinde bulunan *-g-* hariç, *-t-* / *-d-*, *-r-*, *-z-* ekleri tek başlarına ettirgenlik ekinin işlevini üstlenmektedir. Bu dört unsur birbirine eklenerek birleşik ettirgenlik eklerini de kurabilmektedir. Şimdi ettirgenlik eklerinin Tarihsel Türk dilinden modern Türkiye Türkçesine uzanan bir çizgi üzerinde durumuna bakalım.

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. **(X)r-*, **(X)t-*, **(X)z-*, **-tUr-*, **-gUr-*, **-tIz-*, **-gUz-*, **-gUt-*, **-zUr-*; Kök Tü. *-(X)r-*, *-(X)t-*, *-(X)z-*, *-tUr-*, *-gUr-*, *-tIz-*; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. *-(U)r-*, *-(A)r-*, *-(X)t-*, *-(X)z-*, *-tXr-*, *-dUr-*, *-gUr-*, *-kUr-*, *-gAr-*, *-kAr-*, *-tIz-*, *-gXt-*; Karahanlı Tü. *-(U)r-*, *-(A)r-*, *-(X)t-*, *-(X)z-*, *-tUr-*, *-dUr-*, *-gUr-*, *-gAr-*, *-dUz-*, *-gUz-*, *-gXt-*; Harezmi Tü. *-(U)r-*, *-(A)r-*, *-(X)t-*, *-(U)z-*, *-tUr-*, *-dUr-*, *-gUr-*, *-kUr-*, *-gUz-*, *-gUt-*; Batı Tü. 13-16yy *-(X)r-*, *-(A)r-*, *-(X)t-*, *-(X)r-*, *-(A)r-*, *-(U)z-*, *-tXr-*,

-dXr-, -gUr-, -zXr-, 16-19.yy -(X)r-, -(A)r-, -(X)t-, -(X)r-, -(A)r-, -(U)z-, -tXr-, -dXr-, -gUr-, -zXr-. Modern Tü.: TTü. -(X)r-, -(A)r-, -(X)t-, -tXr-, -dXr-.

1.3.2.1. -(X)r- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. *-(U)r-; Kök Tü. -(X)r-; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. -(U)r-, -(A)r-; Karahanlı -(U)r-, -(A)r-; Harezmi Tü. -(U)r-, -(A)r-; Batı Tü. 13-16yy -(X)r-, -(A)r-, 16-19.yy -(X)r-, -(A)r-, Modern Tü.: TTü. -(X)r-, -(A)r-.

Bu eki Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren Türk dilinde yaygın kullanımı ile görebiliriz. Ek, Orhun ve Yenisey yazıtlarında ünlü ile biten fiillere -r- ünsüz ile biten fiillere fiilin ünlü dizisinin önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine göre -ur-, -ür- yan biçimleriyle tespit edilmiştir: *yarat-* “yapmak, yaratmak” > *yarat-ur-* “yaptırmak” (KT G 12), **sök-* “(diz) çökmek” (krş. Mo. *sögde-* “diz çökmek”) > *sök-ür-* “(diz) çöktürmek” (KT D 18).

Eski Türk dilinin Buddhist ve Maniheist çevrelerinden kalan metinlerinde de ek -(U)r- olarak tespit edilmiştir. Ek ünlü ile biten tabanlara doğrudan, ünsüz ile biten tabanlara genel olarak u / ü bağlantı ünlüleriyle bağlanmaktadır: *aç-* “acıkmak” > *aç-ur-* “acıktırmak” (TuoLuoNi 143), *keç-* “geçmek” > *keç-ür-* “geçirmek” (BT I D 229), *iç-* “içmek” > *iç-ür-* “içirmek” (TuoLuoNi 104), *buş-* “hiddetlenmek, kızmak” > *buş-ur-* “hiddetlendirmek, can sıkmak (Suv), *büt-* “sona ermek, bitmek” > *büt-ür-* “sağlam hale koymak, bitirmek” (TuoLuoNi 20). Metinlerde işlek olarak kullanılan -(U)r- ettirgenlik işaretleyicisinin genelde ünsüz ile biten tabanlara getirildiği görülmektedir. OTWF’de ekin ünlüye getirildiği sadece bir örnek verilmektedir: *keñü-r-* “genişletmek, sermek, anlatmak” (UigTot 1293; Erdal, 1991: 716). a / ä bağlantı ünlülü ettirgen fiiller seyrek: *ket-* “götmek” > *ket-ür-* “gödermek” (BT VII

A 692). Bu ek iki heceli tabanlara getirildiğinde tabanın ikinci hecesindeki vurgusuz dar ünlü düşmektedir: *agit-* “değiştirmek, kaydırmak” > *agt-ar-* “aktarmak” (TuoLuoNi 159), *emit-* “bir yana eğilmek” > *emt-er-* “bir tarafa çevirmek” (TT III), *tegil-* “kör edilmek” > *tegl-er-* “kör etmek” (Maitr 173), *yumit-* “toplanmak” > *yumd-ar-* “toplatmak” (BT II 1077). Böylece *-(U)r-*, *-(A)r-* eki iki heceli tabanlara getirilse bile türetilen fiiller daima iki hecelidir (Erdal, 1991: 733, 741).

DLT, *KB* gibi Karahanlı alanından İslâmi çevrenin erken tarihli eserlerinde de ekin bağlantı ünlüleri dar-yuvarlaktır ve *-ur-*, *-ür-* biçimi yaygın olarak kullanılmaktadır: *aç-* “karnı acıkmak” > *aç-ur-* “acıktırmak, aç bırakmak” (DLT I, 268), *em-* “emmek” > *em-ür-* “emzirmek” (DLT II, 264), *kıs-* “kısmak, kısaltmak, baskı altında bulundurmak” > *kıs-ur-* “kısaltmak” (KB 176), *iç-* “içmek” > *iç-ür-* “içirmek” (DLT I, 177), *büt-* “bitmek, yaratılmak, doğmak” > *büt-ür-* “sağlam hâle koymak” (DLT II, 72), *buş-* “hiddetlenmek, kızmak” > *buş-ur-* “hiddetlendirmek, can sıkmak” (KB 4209), *çök-* “çökmek” > *çök-ür-* “çökertmek” (KB 1109), *kop-* “kopmak, kalkmak” > *kop-ur-* “yerinden kaldırmak” (DLT II, 72). *DLT* ve *KB*’de düz, geniş ünlülü *-ar-*, *-er-* yan biçimi ile kurulan fiiller seyrek: *çık-* “çıkmaq” > *çık-ar-* “çıkarmak” (DLT II, 83; KB 2656), *kit-* “gitmek” > *kit-er-* “gidermek” (DLT III, 187; KB 4113). *yumit-* “toplanmak” > *yumd-ar-* “toplatmak” (DLT; KB), *agit-* “değiştirmek, kaydırmak” > *axt-ar-* “aktarmak” (DLT). Bu eserlerde *-r-* ekinin ünlü ile biten fiile getirilen sadece bir örneğine rastlanmaktadır: *keñü-* “genişlemek” > *keñü-r-* “genişletmek” (DLT III, 392; KB 4537). *DLT* ve *KB*’de de bu ekle genişletilmiş bütün fiiller iki hecelidir.

Bu ettirgenlik işaretleyicisi asıl özelliğini Harezmi Türkçesinde de aynen devam ettirmektedir. Ek, ünsüz ile biten tek heceli tabanlara getirilmektedir. Ünsüz ile biten tabanlara getirildiği bir örneğe bizim taradığımız ve incelediğimiz eserlerde rastlanmamıştır (Bkz. Yüce, 1993; Eckmann, 1996). Örnekler: *art-* “artmak” > *art-ur-* “artırmak” (ME 166-1), *aş-* “aşmak, geçmek, çıkmak” > *aş-ur-* “aşırmak, geçirmek” (ME 104-7), *biş-* “pişmek” > *biş-ür-* “pişirmek” (ME 7-7), *key-* “giymek” > *key-ür-* “giydirmek” (ME 106-3), *dog-* “doğmak” > *dog-ur-* “doğurmak” (ME 44-4), *çök-* “çökmek” > *çök-ür-* “çöktürmek” (ME 46-7). Düz, geniş *-ar-*, *-er-* yan biçimi az fiilde tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır: *kit-* “gitmek” > *kit-er-* “gidermek” (ME 125-8), *çık-* “çıkarmak” > *çık-er-* “çıkarmak” (ME 211-6), *çök-* “çökmek” > *çök-er-* “çöktürmek” (46-6), *kayt-* “dönmek” > *kayt-er-* “geri getirmek, döndürmek” (ME 114-8), *kop-* “kalkmak, yükselmek” > *kop-er-* “kaldırmak, tahrik etmek, koparmak” (ME 152-7). Düz, dar ünlülü *-ır-*, *-ir-* biçimi Harezmi Türkçesine has değildir, fakat NF’de *keç-* “geçmek” > *keç-ür-* “geçirmek” (NF 161-27) biçiminin yanı sıra *keç-ir-* “geçirmek” (NF 176-32; Hacıeminoğlu, 1997: 139) de tespit edilmiştir.

Türkoloji literatüründe Eski Türkiye Türkçesi (Timurtaş, 1977), Eski Anadolu Türkçesi (Gülsevin, 1997) olarak da adlandırılan Batı Türkçesinin XIII-XVI. yüzyıl eserlerinde, fiil tabanındaki ünlü dizisinin niteliğine bağlı olarak düz, dar ünlülü *-ır-*, *-ir-* biçiminin de kullanıldığı görülmektedir: *sız-* “sızmak” > *sız-ır-* “sızdırmak” (Ga. XIV., Şeyhi XV.), *yit-* “kabolmak, yitmek” > *yit-ir-* “kaybetmek, yitirmek” (Kel. XIV., Mihri XV.), *bas-* “basmak” > *bas-ır-* “bastırmak, örtmek, kapatmak” (Enb. XIV.), *biş-* “pişmek” > *biş-ir-* “pişirmek” (İs. XIV-XV.). *-ur-*, *-ür-* biçiminin, son hecesinde yuvarlak ünlü bulundurmeyen tabanlara da getirildiği görülmektedir: *art-* “artmak” > *art-ur-* “geriye bırakmak, fazla bırakmak” (Dede

XIV.), *bit-* “bitmek, meydana gelmek” > *bit-ür-* “meydana getirmek” (Kel. XIV.), *gey-* “giymek” > *gey-ür-* “giydirmek”(Enb. XIV.), *kıl-* “kılmak, yapmak” > *kıl-ur-* “kıldirmek”(Enb. XIV.), fakat *kavuş-* “kavuşmak” > *kavuş-ur-* “kavuşturmak” (Enb. XIV., AH.Pş. XV.). Bu istikrarsızlık Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi (XVI-XIX. yy) de olarak bilinen daha geç dönemlerinde yavaş yavaş düzelerek, bu dönemin sonuna doğru tam olarak giderilmiştir, diyebiliriz.

Batı Türkçesinde XIII-XVI. yüzyılda Türkçenin bütün devirlerinde olduğu gibi yuvarlak ünlülü *-ur-*, *-ür-*‘un yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz: *kavuş-* “kavuşmak” > *kavuş-ur-* “kavuşturmak” (Enb. XIV., Ah.Pş. XV.), *öt-* “geçmek” > *öt-ür-* “geçirmek” (Hurş. XIV.). *-ar-*, *-er-* biçimi ise Batı Türkçesinde (XIII-XIX. yy) diğer biçimlere göre daha az kullanılmıştır: *çık-* “erişmek” > *çık-ar-* “yükseltmek” (Ley. XV.), *çök-* “çökmek” > *çök-er-* “çöktürmek, çöktürmek” (Kab. XV., Şeh.Ş. XVI., Aks. XVII-XVIII.), *git-* “gitmek” > *gid-er-* “uzaklaştırmak, yok etmek, defetmek” (Kel. XIV., Ra. XV. Şeh.Ş. XVI.), *kayıt-* “dönmek” > *kayt-ar-* “çevirmek, döndürmek” (Ga. XIV. Şeh.Ş. XVI.), *kop-* “çıkmaq, fırlamak, kopmak” > *kop-ar-* “ayırmaq, gidermek” (Enb. XIV., T.Oruç XV. Aks.XVII-XVIII.).

Türkiye Türkçesinde, *-ur-*, *-ür-*, *-ır-*, *-ir-* eki ençok diş ve öndamak ünsüzleriyle biten tek heceli tabanlara getirilmektedir: *aş-ır-*, *taş-ır-*, *şış-ir-*, *üş-ür-*, *düş-ür-*, *geç-ir-*, *kaç-ır-*, *göç-ür-*, *uç-ur-*, *sıç-ır-*, *bit-ir-*, *yit-ir-*, *bat-ır-*, *doy-ur-*, *duy-ur-*, *doğ-ur-*, *sav-ur-*, *art-ır-* (Banguoğlu, 2000: 286). Geniş, düz ünlülü *-ar-*, *-er-* ise sadece birkaç fiile eklenmektedir: Ms. *kop-ar-*, *çık-ar-*, *gid* (< *t*)-*er-*.

1.3.2.2. -(X)t- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. *-(X)t-; Kök Tü. -(X)t-; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. -(X)t-; Karahanlı -(X)t-; Harezmi Tü. -(X)t-; Batı Tü. 13-16.yy -(X)t-, 16-19.yy -(X)t-, Modern Tü.: TTü. -(X)t-.

Orhun ve Yenisey yazıtlarında -t- eki, ünlüler ya da *r*, *y* gibi ünsüzlerden sonra doğrudan doğruya getirilmektedir: *kagansıra-* “kağansız kalmak, kağansız olmak” > *kagansıra-t-* “kağansız bırakmak” (KT D 18), *biti-* “yazmak” > *biti-t-* “yazdırmak” (Ton. 58); *elsire-* “devletsiz kalmak” > *elsire-t-* “devletsiz bırakmak” (BK D 18), *yara-* “yaramak, uygun olmak” > *yara-t-* “yapmak, yaratmak, düzenlemek”(BK Ş 9), *olur-* “oturmak” > *olur-t-* “oturtmak” (KT D 26), *yügür-* “koşmak, akın etmek” > *yügür-t-* “akıtmak, akın ettirmek” (Tekin, 1995). Ek, diğer ünsüz ile biten fiillere *i / ı / ü / u* bağlantı ünlüleri ile bağlanmaktadır: *öl-* “ölmek” > *öl-üt-* “öldürmek” (Ton. 3), *yüz-* “yüzmek” > *yüz-üt-* “yüzütmek” (BK D 30), *et-* “yapmak” > *et-it-* “yaptırmak” (Şin. D 8), *bas-* “basmak” > *bas-it-* “bastırmak” (Ton. 34), *ay-* “söylemek, beyan etmek” > * *ay-it-* > *ay-t-* “söylemek, sormak” (BK D 41), *ağ-* “yükselmek, çıkmak” > *ağ-it-* “kaçırtmak, sürmek” (Tekin, 1995).

Bu ek asıl özelliğini koruyarak Buddhist ve Maniheist Türk çevrelerine ait eserlerde de boy göstermektedir. Bu ek ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya, *r* hariç diğer ünsüzlerle biten fiillere ise *i / ı / ü / u* bağlantı ünlülerini alarak bağlanmaktadır. Bu kural sadece, *r* ile biten fiilin birden çok heceli olduğu durumda geçerlidir. Eğer *r* ile biten fiil tek heceli ise -Xt- getirilmektedir: *ör-* “belirmek, yükselmek” > *ör-it-* (Suv 141, 18) ~ *ör-üt-* “yükseltmek, uyandırmak, büyütme” (Maitr 63 r22), *tur-* > *tur-it-* “-e ket vurmak” (Suv 235, 4), *kır-* > **kır-it-* > *kırt-* “tırış

ettirmek”(TT VII 22; Erdal, 1991: 776), *çingar-* “araştırmak” > *çingar-t-* “araştırtmak, incelemek” (TT. V 22, 14), *agtar-* “aktarmak, tercüme etmek” > *agtar-t-* “tercüme ettirmek” (UigKol 11), *ölür-* “öldürmek” > *ölür-t-* “öldürtmek” (Suv 8, 11), *agırla-* “ağırlamak, saygı göstermek” > *agırla-t-* “ağırlatmak, hürmet ettirmek” (TT. X 40), *bedü-* “büyümek” > *bedü-t-* “büyütmek” (HtX 1173). Metinlerde, bünyesinde düz ünlüyü bulunduran ve ünsüzle biten tabanlara *-It-* getirilirken (Ms. *ay-* “söylemek, demek” > *ay-it-* “sormak” (ShōAgon 1, 10), *ak-* “akmak” > *ak-it-* “akıtmak” (TuoLuoNi 330)), yuvarlak ünlüyü bulunduranlara hem düz ünlülü *-It-*, hem de yuvarlak ünlülü *-Ut-* getirilebilmektedir: *çök-* “çökmek” > *çök-it-* (Suv. 391, 8) ~ *çök-üt-* “dize getirmek” (U. III 28, 12), *ürk-* “ürkmek” > *ürk-it-* “ürkütme” (Maitr 225 v15) ~ *ürk-üt-* “ürkütme” (IB), *ör-* > *ör-it-* (Suv 141, 18) ~ *ör-üt-* “yükseltmek, uyandırmak, büyütmek” (Maitr 63 r22), *ög-* “övmek” > *ög-it-* (BT III, 71) ~ *ög-üt-miş* (Maitr 81 r6). Fakat *kov-* “kovmak”, *uk-* “anlamak”, *tur-* fiillerinin sadece *-it-* ekiyle genişletilmiş *kov-it-* “kovdurmak” (Maitr 5 r25-6), *uk-it-* “anlatmak” (Suv 362, 20) *tur-it-* “-e ket vurmak” (Suv 235, 4) biçimleri tespit edilmiştir. Bu fiillerin *-ut-* ile genişletilmiş varyantları tespit edilmemiştir (Bkz. Erdal, 1991: 760-799).

DLT, *KB* gibi Karahanlı alanından İslâmi çevreye ait eserlerde de *-(X)t-* eki ünlülere doğrudan, ünsüzlere ise *ı / i / u / ü* bağlantı ünlülerini alarak bağlanmaktadır. Birden çok heceli olup *r* ile biten fiillere söz konusu ettirgenlik işaretleyicisinin doğrudan doğruya eklendiği görülmektedir: Ms. *kızar-* “kızarmak” > *kızar-t-* “kızartmak” (DLT III, 431), *köpür-* “köpürmek” > *köpür-t-* “köpürtmek” (DLT III, 430), *esür-* “sarhoş olmak” > *esür-t-* “sarhoş etmek” (KB 6139), *kızar-* “kızarmak” > *kızar-t-* “kızartmak” (KB 2384), *karar-* “kararmak” > *karar-t-* “karartmak” (KB

629). Eserlerde *-Xt-*’ın en yaygın kullanılan biçimi düz ünlülü *-it-*, *-it-*’tir. Bu biçim hem yuvarlak hem düz ünlülü tabanlara getirilmektedir: *ker-* “havlamak” > *ker-it-* “havlatmak” (DLT II, 305), *kez-* “gezmek” > *kez-it-* “gezdirmek” (DLT II, 306), *ay-* “demek, söylemek” > *ay-it-* “sormak, söylemek, demmek” (KB 1904), *az-* “azmak” > *az-it-* “azıtmak” (KB 2115), *kok-* “kokmak” > *kok-it-* “kokutmak” (DLT II, 309), *çök-* “çökmek” > *çök-it-* “çökertmek” (KB 6534), *toz-* “toz yükselmek” > *toz-it-* “tozutmak, tozu dumana katmak” (KB 6535). Bazen ünlü dizisinde yuvarlak ünlüyü bulunduran ve ünsüz ile biten fiillere yuvarlak ünlülü *-ut-*, *-üt-* biçiminin de getirildiği görülmektedir. Fakat bu fiillerin sayısı azdır: *tüş-* “düşmek, inmek” > *tüş-üt-* “düşürmek” (KB 5531), *kuy-* “ürkmek” > *kuy-ut-* “ürkütme” (DLT II, 326). DLT’de birinci hecesinde yuvarlak, ikinci hecesinde düz ünlüyü bulundurup düz ünlü ile biten iki heceli bazı fiillere *-t-* getirildiğinde düz ünlünün yuvarlaştığı görülmektedir: *kurı-* “kurumak” > *kurit-* (DLT II, 304) ~ *kurut-* “kurutmak” (DLT I, 19), *komı-* “özlemek” > *komut-* (DLT II, 311) ~ *komut-* “çoşturmak” (DLT I, 214), *kuzı-* “kurumak, yemeğe iştihası gelmek” > *kuzut-* “boğazını kurutmak, yemeğe iştihasını getirmek (DLT II, 306).

Türkçenin bütün devirlerinde kullanılmış bu eki Harezmi Türkçesinde de aynı özellikte görmekteyiz. Bu devirde oldukça işlek olan söz konusu ek *y*, *r* gibi ünsüzler veya ünlü ile biten fiillere doğrudan getirilmektedir: *ay-* “söylemek” > *ay-t-* “demek, söylemek” (ME 106-2), *belgür-* “belirmek” > *belgür-t-* “belirtmek” (ME 70-1), *otur-* “oturmak” > *otur-t-* “oturtmak” (ME 212-6), *eskir-* “eskimek” < *eskir-t-* “eskitmek” (ME 60-2), *karar-* “kararmak” > *karar-t-* “karartmak” (HŞ 3326), *agrı-* “ağrımak” > *agrı-t-* “ağrıtmak” (HŞ 3484), *arukla-* “zayıflamak” > *arukla-t-* “zayıflatmak” (ME 24-1), *berki-* “sağlamlaşmak” > *berki-t-* “sağlamlaştırmak” (ME 43-2), *biti-*

“yazmak” > *biti-t-* “yazdırmak” (ME 5-5), *arkura-* “önüne çıkmak” > *arkura-t-* “karşı tutmak, karşı koymak” (ME 78-7), *ayna-* “değişmek” < *ayna-t-* “değiştirmek” (ME 22-6). Harezmi Türkçesinde bu ek, *r* hariç diğer ünsüz ile biten tabanlara nadir getirilmektedir. Örneğin *ME*’de sadece dört örnek tespit edilmiştir (Bkz. Yüce, 1993). Ekin *ı / i / u / ü* bağlantı ünlüsünü alarak getirildiği tabanların hepsi gördüğümüz gibi tek hecelidir: *bol-* “olmak” > *bol-ut-* “türetmek, icat etmek” (ME 6-7), *kork-* “korkmak” > *kork-ut-* “korkutmak”, *dur-* (bkz. *tur-* “kalkmak, yükselmek, çıkmak” DLT II, 6, 65) > *dur-ut-* “kaldırmak” (ME 37-1), *ak-* “akmak” > *ak-ut-* “akıtmak” (ME 50-5).

Batı Türkçesinin (XIII-XIX. yy) ilk devresi olarak kabul edilen Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XVI.yy) döneminde de söz konusu ettirgenlik eki genelde ünlü ile biten tabanlara getirilmektedir: *arıkla-* “zayıflamak” > *arıkla-t-* “zayıflatmak” (M.Bay. XIV), *ayruksı-* “değişmek” > *aykursı-t-* “değiştirmek” (Kel. XIV.), *belinle-* “korkmak, ürkmek” > *belinle-t-* “korkutmak, ürkütmek” (Ata. XV.), *bula-* “bir sıvıyı karıştırmak” > *bula-t-* “bulandırmak” (Yunus. XIII-XIV), *genşe-* “gevşemek” > *genşe-t-* “gevşetmek” (Kel. XIV.). İki ünlü arasındaki *-t-* tonlulaşıp *-d-* olmaktadır (Timurtaş, 1977: 117). Krş: *okıtdı* (DV 301-2), *okıdur* (HŞ 828), *akıtmasun* (ŞD 100-4), *akıdalum* (MV 19-22). Söz konusu ek *r*, *l* ile biten birden çok heceli tabanlar dışındaki diğer ünsüzlerle biten tabanlara *ı / i / u / ü* bağlantı ünlüleri ile bağlanmaktadır: *seğir-* “koşmak” > *seğir-t-* “koşturmak” (Ga. XIV.) *getür-* “getirmek” > *getür-t-* “getirtmek” (Tıb.Neb. 89a-3), *diril-* “dirilmek” > *diril-t-* “diriltmek” (Mrzb. 10a-13), *ak-* “akmak” > *ak-ut-* “akıtmak” (İs.H. XIV-XV.), *ay-* “söylemek, demek” > *ay-ut-* “söylemek, demek” (Ga. XIV., Müz. XV.), *kork-* “korkmak” > *kork-ut-* “korkutmak” (MC. 46a-12), *dur-* “durmak” > *dur-ut-*

“durdurmak” (Kel. XIV., Kab. XV.). XVI-XIX. yüzyıl veya başka bir deyişle Osmanlı Türkçesinde *-(X)t-* ekinin özelliğinde herhangi önemli bir değişme meydana gelmemiştir: *çığır-* “bağırma” > *çığır-t-* “bağırtmak, ilân ettirmek” (Âş. XVI.), *seğir-* “koşmak” > *seğir-t-* “koşmak” (Baki. XVI.) “yürümek” (Ev. XVII.), *ağna-* “hayvan debelemek, yatıp yuvarlanmak” > *ağna-t-* “debeletmek, yere yatırıp yuvarlandırmak” (Kam. XVIII-XIX.), *berki-* “sağlamlaşmak, kuvvetlenmek” > *berki-t-* “sağlamlaştırmak, sıkıca yetiştirmek” (Âş. XVI., Nedim XVIII.).

Osmanlı Türkçesinin devamı olan Türkiye Türkçesinde *-t-* eki genelde iki heceli, *l*, *r* veya ünlü ile biten tabanlara doğrudan getirilmektedir (Banguoğlu, 2000: 291): *karar-t-*, *morar-t-*, *diril-t-*, *azal-t-*, *başla-t-*, *kuru-t-*. VCV yapıları tabanlara da getirildiği görülmektedir: Ms. *uyu-t-*, *üşü-t-*, *oku-t-*, *eri-t-*, *acı-t-*. Söz konusu ek, *l* ve *r* hariç diğer ünsüzlerle (genelde *k* ile) biten fiillere fiilin ünlü dizisinin önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine göre *ı / i / u / ü* bağlantı ünlülerini alarak bağlanmaktadır: Ms. *kork-ut-*, *kok-ut-*, *ürk-üt-*, *ak-ıt-*, *sark-ıt-*.

1.3.2.3. *-(X)z-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oğuz Tü. **(X)z-*; Kök Tü. *-(X)z-*; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. *-(X)z-*; Karahanlı Tü. *-(X)z-*; Harezmi Tü. *-(U)z-*; Batı Tü. 13-16.yy *-(U)z-*, 16-19.yy *-(U)z-*.

Orhun ve Yenisey yazıtlarında ünlü ile biten fiillere *-z-* ekinin getirildiği görülmemektedir. Ünsüz ile biten fiillere eklenen *bağlantı ünlüsü* + *-z-* biçimi tespit edilmiştir (Şervaşidze, 1986; Tekin, 1995). Yazıtları araştıran bilim adamlarının bağlantı ünlüsünü birbirinden farklı okudukları görülmektedir. Örneğin, T.Tekin ile Erdal’ın *uduz-* “sevk etmek, önderlik etmek” (Tekin, 1995: 113; Erdal, 1991: 759)

şeklinde okudukları fiili Şervaşidze *udız-* olarak ukumaktadır (Şervaşidze, 1986: 41). Bu fiilin çözümü şöyledir: *ud-* “takip etmek” > *ud-üz-* “sevk etmek, önderlik etmek” (Ton. 15; Tekin, 1995: 113). Yazıtlarda tespit edilen başka bir fiil: *tut-* “tutmak, yakalamak” > *tut-üz-* “tutturmak, yakalatmak” (KT D 38; Tekin, 1988: 175).

Buddhist ve Maniheizt çevrelerine ait eserlerde de bu ek işlek değildir. Ekin getirildiği bütün fiiller ünsüz ile bitmektedir (Erdal, 757-760) ve ekin bağlantı ünlüleri dörtlü değişime sahiptir: *tuy-* “duymak” > *tuy-üz-* “duyurmak, anlatmak” (Maitr 137 r17), *em-* “emmek” > *em-üz-* “emzirmek” (Maitr 21 v11), *et-* “ses çıkarmak” > *et-üz-* “müzik aletini çalmak” (BT VII A 604), *kork-* “korkmak” > *kork-üz-* “korkutmak” (BT XIII 25,4), *tut-* > *tut-üz-* “emanet etmek, talimat vermek, tembih etmek” (Maitr 19 r7), *tüt-* “tutmek” > *tüt-üz-* “tüttürmek, buharla dezenfekte etmek” (CYK 51), *ud-* “takip etmek, izlemek” > *ud-üz-* “sevk etmek, önderlik etmek” (Maitr 137 v15). Metinlerde tespit edilen *yezgü* “hayvan besleyicisi” (BT II 222, ManMon 77) kelimesi ilgi çekicidir. Erdal’a göre: *yezgü* < *ye-z-gü* < *ye-* “yemek”-z- “(hayvana) yedirmek, beslemek” (Erdal, 1991: 759). Bu örnekten -z- ekinin ünlülere de getirilebildiğini öğreniyoruz.

KB ve *DLT*’de az kullanılan söz konusu ekin ünsüz ile biten tabanlara eklendiği görülmektedir (Erdal, 1991: 757-760): *tam-* “damlamak” > *tam-üz-* “damlatmak” (DLT II, 86), *tap-* “bulmak” > *tap-üz-* “birisine bilmece sormak” (DLT I, 462), *em-* “emmek” > *em-üz-* “emzirmek” (DLT I, 180).

Harezmi Türkçesinde *-(U)z-* işlek olmayan bir ektir (Hacıeminoğlu, 1991): *tüt-* “tutmek” > *tüt-üz-* “tutmek” (HŞ 3250). ME’de bu eke rastlanmamaktadır (Yüce, 1993), Eckmann da eserinde bu ekten söz etmemektedir (Eckmann, 1996).

Batı Türkçesinde de bu ek işlek değildir. Örneğin, XV. yüzyılda yazılan eserlerde çok az fiilde tespit edilmiştir (Timurtaş, 1977: 118): Ms. *tüt-* “tutmek” > *tüdüz-* “tütsülemek, yakmak” (MV 15-5).

Türkiye Türkçesinde bu ek kullanılmamaktadır.

1.3.2.4. *-tXr-* / *-dXr-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. **-tUr-*; Kök Tü. *-tUr-*; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. *-tXr-*, *-dUr-*; Karahanlı Tü. *-tUr-*, *-dUr-*; Harezmi Tü. *-tUr-*, *-dUr-*; Batı Tü. 13-16.yy *-tXr-*, *-dXr-*, 16-19. yy *-tXr-*, *-dXr-*, Modern Tü.: TTü. *-tXr-*, *-dXr-*.

Ettirgenlik *-t-* ekinin üzerine, yeniden aynı anlamdaki *-ur-*, *-ür-* ekinin gelmesiyle teşekkül etmiş *-tur-*, *-tür-* eki (Erdal, 1991: 799; Hacıeminoğlu, 1996: 145-146), Orhun ve Yenisey yazıtlarında ünsüz ile biten tek veya iki heceli fiillere getirilmektedir (Şerşavidze, 1986: 39): *yan-* “dönmek” > *yan-tur-* “(gönülden gelen feryatı) döndürmek, geri çevirmek” (KT K 11), *ur-* “vurmak, taşa yazmak, hâk etmek” > *ur-tur-* “vurdurmak, hâk ettirmek” (BK K 14), *bin-* “binmek” > *bin-tür-* “bindirmek” (Ton. 25).

Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheist çevrelerine ait metinlerinde bu ekin tonlulaşmış *-dur-*, *-dür-* biçiminin yanı sıra düz ünlülü *-tir-*, *-tir-* biçimi de tespit edilmiştir: *ag-* “yükselmek” > *ag-tur-* “yükseltmek” (Man. I 13, 19), *bil-* “bilmek” > *bil-tür-* “bildirmek” (TT. III 10, 49), *çız-* “çizmek” > *çız-dur-* “çizdirmek” (TT. VII 36, 8), *it-* “düzenlemek” > *it-dür-* “ettirmek” (TT. IV 17), *yit-* “yitmek, kaybolmak” > *yit-tir-* “kaybetmek” (Suv. 622, 15), *ankıt-* “baş eğmek” > *ankıt-tur-* “baş eğdirmek” (TT. III 12, 78).

Türk dilinin bütün devirlerinde yaygın olarak kullanılmış bu ekin Karahanlı alanından İslâmi çevreye ait *DLT*, *KB* gibi eserlerinde *-tur-*, *-tür-*, *-dur-*, *-dür-* biçimleri tespit edilmiştir. Bu eserlerde düz ünlülü *-tir-*, *-tir-* biçimine rastlanmamaktadır. Örnekler: *ay-* “söylemek” > *ay-tur-* “söyletmek” (*DLT* I, 269), *kıl-* “kılmak, yapmak” > *kıl-tur-* “yaptırmak” (*DLT* II, 191), *ker-* “germek” > *ker-tür-* “gerdirmek” (*DLT* II, 194), *koy-* “koymak, dökmek” > *koy-dur-* “koydurmak, döktürmek” (*DLT* II, 139), *kel-* “gelmek” > *kel-dür-* “getirmek” (*DLT* II, 195), *kel-tür-* “getirmek” (*KB* 3842), *kül-* “gülmek” > *kül-dür-* “güldürmek” (*KB* 3595).

Harezmi Türkçesinde de bu ekin *-dur-*, *-dür-*, *-tur-*, *-tür-* biçimleri tespit edilmiştir (Eckmann, 1996; Hacıeminoğlu, 1997). *-tur-* biçimi genelde *k*, *ş*, *t*, *ç*, *s*, *p* gibi ünsüzlere getirilirken, Ms. *ak-* “akmak” > *ak-tur-* “akıtmak, aktırmak” (HŞ 1129), *birik-* “birlikte yapmak” > *birik-tür-* “toplamak” (ME 149-4), *dolgaş-* “dolaşmak” > *dolgaş-tur-* “dolaştırmak” (ME 71-2), *bulaş-* “bulaşmak” > *bulaş-tur-* “bulaştırmak” (NF 241-19), *eşit-* “işitmek” > *eşit-tür-* “duyurmak” (ME 20-5), *et-* “etmek, yapmak” > *et-tür-* “ettirmek” (ME 45-7), *aç-* “açmak” > *aç-tur-* “açtırmak” (ME 75-4), *kus-* “kusmak” > *kus-tur-* “kusturmak” (ME 101-7), *çap-* “(at) koşmak” < *çap-tur-* “koşturmak” (ME 42-6); *-dur-* biçimi diğer ünsüzlere eklenmektedir: *az-* “azmak, yoldan çıkmak” > *az-dur-* “azdırmak, yoldan çıkarmak” (ME 224-6), *avun-* “alışmak” > *avun-dur-* “alıştırmak” (ME 16-6), *avun-* “alışmak” > *avun-dur-* “alıştırmak” (ME 16-6), *duy-* “duymak” > *duy-dur-* “duyurmak” (ME 13-7), *em-* “emmek” > *em-dür-* “emzirmek” (ME 20-3), *sev-* “sevmek” > *sev-dür-* “sevdirmek” (ME 91-2). Ünlü dizisinde *e*, *ö* ünlülerini bulunduran ve *l* ünsüzü ile biten fiillere *-tür-* ekinin getirildiği görülmektedir: Ms. *öl-* “ölmek” > *öl-tür-* “öldürmek” (HŞ 2441), *köl-tür-* “götürmek” (NF 198-25), *kel-* “gelmek” > *kel-tür-* “getirmek” (NF 2-

5). Ünlü dizisinde diğer ünlüleri bulunduran ve *l* ile biten fiillere ekin tonsuzlaşmış -*dur-*, -*dür-* biçimi eklenmektedir: Ms. *al-* “almak” > *al-dur-* “aldırmak” (HŞ 1814), *bil-* “bilmek” > *bil-dür-* “bildirmek” (ME 13-2), *kıl-* “kılmak, yapmak” > *kıl-dur-* “kıldırmak” (NF 15-19), *kül-* “gülmek” > *kül-dür-* “güldürmek” (HŞ 1796). Ekin ünlü ile biten fiile getirildiği bir örnek tespit edilmiştir: *yi-* “yemek” > *yi-dür-* “yedirmek” (HŞ, 1814).

Batı Türkçesinde XIII-XVI. yüzyılda, söz konusu ekin -*tur-*, -*tür-*, -*dur-*, -*dür-*, -*tır-*, -*tir-*, -*dır-*, -*dir-* biçimleri işlek olarak kullanılmıştır: *yüğüüş-* “koşuşmak” > *yüğüüş-tür-* “koşuşturmak” (Ga. XIV.), *doy-* “doymak” > *doy-dur-* “doymak” (Ga. XIV.), *dön-* “değişmek” > *dön-dür-* “tercüme etmek” (Enb. XIV.), *birik-* “birikmek” > *birik-tir-* “biriktirmek” (Kel. XIV.), *yakış-* “yaklaşmak” > *yakış-tur-* “yaklaştırmak” (Kel. XIV.), *al-* “almak” > *al-dur-* “kaptırmak, istila ettirmek” (Yunus XIII-XIV.), *yel-* “koşmak” > *yel-dir-* “koşturmak” (Ga. XIV.). Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan biçimlerin hepsinin Osmanlı Türkçesi (XVI-XIX. yy) ve onun devamı olan Türkiye Türkçesinde de aynen işlek olarak kullanıldığını görüyoruz. Osmanlı Türkçesinden örnekler: *bingeş-* “birbiri üzerine yatmak, binişmek” > *bingeş-tür-* “yanına bindirmek” (Enb. XVI.), *kon-* “yolcu bir yere inip oturmak” > *kon-dur-* “misafir etmek, ağırlamak” (Âş. XVI.), *göyün-* “yanmak” > *göyün-dür-* “yakmak” (Şeh.Ş. XVI., Kam. XVIII-XIX.), *tayın-* “kaymak” > *tayın-dur-* “kaydırmak” (Şeh.Ş. XVI.), *in-* “inmek” > *in-dir-* “indirmek” (Yunus. XIII-XIV., Şeh.Ş. XVI.), *yap-* “yapmak” > *yap-tur-* “yaptırmak”, *seç-* “seçmek” > *seç-tir-* “seçtirmek” (Timurtaş, 1964: 55).

Türkiye Türkçesinde *-DXr-* eki daha çok tek heceli fiillere gelmektedir: Ms. *öt-tür-*, *koş-tur-*, *gül-dür-*, *es-tir-*, *in-dir-*. İki ve daha çok heceli tabanlarından: a) sonunda *l* ya da *r* bulunmayanlara gelir: Ms. *birik-tir-*, *çalış-tur-*; b) ünlülerle bitmeyenlere getirilir: *inan-dir-*, *düşün-dür-*; c) *-t-* ile biten oldurgan, ettirgen ve sıradan fiillere eklenir: Ms. *okut-tur-*, *kurut-tur-*, *unut-tur-*; d) dönüşlülük ve daha çok işteşlik ekiyle biten fiillere getirilir: Ms. *dilen-dir-*, *dövüş-tür-*. (Gencan, 1979: 332-333).

1.3.2.5.-gUr- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. **-gUr-*; Kök Tü. *-gUr-*; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. *-gUr-*, *-kUr-*, *-gAr-*, *-kAr-*; Karahanlı Tü. *-gUr-*, *-gAr-*; Harezmi Tü. *-gUr-*, *-kUr-*; Batı Tü. 13-16 yy. *-gUr-*, 16-19 yy. *-gUr-*.

İlk Orhun ve Yenisey yazıtlarında tespit edilmiştir: **ki-* (krş. kir- “girmek” < **ki-r-*) > *ki-gür-* “sokmak” (KT D 23), *tir-* “yaşamak” > *tir-gür-* “diriltmek, canlandırmak” (KT D 29; Tekin, 2000: 95).

Uygur Buddhist ve Maniheist çevrelerine ait metinlerde söz konusu ekin düz, geniş ünlülü *-gar-*, *-ger-* ve bunların tonsuzlaşmış *-kur-*, *-kür-*, *-kar-*, *-ker-* yan biçimleri de tespit edilmiştir. Örnekler: **od-* > *od-gur-* “uyandırmak” (IB 20; Tekin, 2000: 95), *er-* “ermek” > *er-gür-* “iş zamanında yapmak” (Mair 8v 15), *bil-* “bilmek” > *bil-gür-* “bildirmek” (Usp. 268), *tod-* “doymak” > *tod-gur-* “doyurmak” (Suv. 118, 4), *az-* “doğru yoldan sapmak, çıkmak” > *az-gur-* “doğru yoldan çıkarmak” (ManTüTex 6, 98), *tur-* “ayakta durmak, kalkmak” > *tur-gur-* (TT. III 16, 126), *turkur-* “kaldırmak, tertip etmek” (TT. VII 48, 394), *amırt-* (bkz. *amurt-* “yatıştırmak” DLT) > *amırt-kur-* “yatıştırmak, durdurmak” (MairH Y 5b 25), *yet-* >

yet-kür- “bir şeyi birisi için mümkün kılmak, sağlamak” (Suv 26, 20), *çın-gar-* “araştırmak, incelemek” (Ht X 233) (bkz. çın “doğru, gerçek” DLT, Mo. çin “gerçek”), *taş-gar-* “meydana çıkarmak” (ETŞ 9,61), *kudı-kar-* (BodhiAvaKomm 5; Erdal, 1991: 744), *ed-ger-* “bir şeye önem verip dikkat etmek” (BuddhUig II 57; Erdal, 1991: 743), *teñ-ker-* “bir şeyi bir şeyle denkleştirmek, dengesini kurmak” (Ernte 112).

DLT, KB’de *-gur-*, *-gür-*, *-gar-*, *-ger-* biçimleri tespit edilmiştir: *yat-* “yatmak” > *yat-gur-* “yatırmak” (KB 3331), *sız-* “sızmak” > *sız-gur-* “sızdırmak” (DLT II, 188), *tur-* “durmak” > *tur-gur-* “durdurmak” (DLT II, 177), *eri-* “erimek” > *er-gür-* “eritmek” (DLT I, 227), *öt-* “bir şeye geçmek, delmek, sürmek” > *öt-gür-* “sürdürmek, bir şeyi bir şeyin içinden öteye geçirtmek” (DLT I, 227), *yél-* “koşmak” > *yél-gür-* “uçuşmak” (KB 74), *ar-* “yorulmak” > *ar-gar-* “yormak” (DLT I, 225), *atgar-* “ata bindirmek” (DLT I, 225), *kön-* “düzelmek, doğrulmak” > *kön-ger-* “doğrultmak, doğru yolu göstermek” (DLT II, 196), *içger-* “içeriye koymak, suçlarını söylemek” (DLT I, 227). Söz konusu ekin tonsuzlaşmış *-kar-* yan biçimi *muñkar-* “bunaltmak, can sıkırmak” (KB 4024) (krş. muñ “sıkıntı, acı, ihtiyaç” KB) fiilinde tespit edilmiştir.

Harezmi Türkçesinde *-gur-*, *-gür-*, *-kur-*, *-kür-*, az kullanılan bir ettirgenlik ekidir (Hacıeminoğlu, 1997: 138): *bit-* “bitmek” > *bit-gür-* “bitirmek” (HŞ 3767), *tir-* > *tir-gür-* “diriltmek” (HŞ 3932), *az-* “azmak, yoldan çıkmak” *az-gur-* “azdırmak, yoldan çıkarmak” (ME 63-4), *sız-* “sızmak” > *sız-gur-* “sızdırmak, eritmek” (ME 45-4), *yet-* “ulaşmak, yetişmek” > *yet-gür-* “ulaştırmak” (ME 26-2). Ünsüz benzeşmesi yoluyla tonsuzlaşmış *-kur-*, *-kür-* yan biçimi, *-gur-*, *-gür-*’e göre

daha da nadirdir: *öt-* “geçmek” > *öt-kür-* “geçirmek” (ME 12-1), *yat-* “yatmak” > *yat-kur-* “yatırmak” (NF 7-6).

Elimizde mevcut olan kaynaklara bakarak söz konusu ekin Eski Anadolu Türkçesinde (XIII-XVI. yy) kullanıldığını, fakat sonraki devirde yavaş yavaş kaybolduğunu tahmin edebiliriz. Örnekler, *dir-* > *dir-gür-* “diriltmek, canlandırmak” (Yunus. XIII-XIV., Müz.XV., Şeh.Ş. XVI), *dur-* “ayağa kalkmak, vaz geçmek, kurulmak” > *dur-gur-* “durdurmak, yapmak, kurmak” (Yunus. XIII-XIV., Ş.G. XVI., Şeh.Ş. XVI), *er-* “erişmek” > *er-gür-* “ulaştırmak, eriştirmek, erdirmek” (VN; Mansuroğlu; 1998). Bu ek Türkiye Türkçesinde artık kullanılmamaktadır.

1.3.2.6. *-tIz-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. **-tIz-*; Kök Tü. *-tIz-* ; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. *-tIz-*; Karahanlı Tü. *-dUz-*.

İki ettirgenlik ekinin (*-t-* + *-I-* + *-z-*) üst üste gelmesinden oluşmuş bu ek (Erdal, 1991: 708), Türkçenin tespit edilen bütün devirlerinde az kullanılmıştır. Örneğin, Orhun ve Yenisey yazıtlarında *-tiz-* ekli sadece bir örneğe rastlanmaktadır: *al-* “almak” > *al-tiz-* “almasına izin vermek (?), yani kaybetmek” (Şerşavidze, 1986: 40).

Bu ek, eski Buddhist ve Maniheist çevrelerinden kalan metinlerde de az kullanılmıştır: *bil-* “bilmek” > *bil-tiz-* “bildirmek, belli etmek” (TT. VI 44, 355), *al-* “almak” > *al-tiz-* “aldırmak, kaybetmek” (MaitrH X2 b3), *ar-* “kandırmak” > *ar-tiz-* “kandırmaya izin vermek, yani kandırılmak” (Chuas. 135-6).

DLT ve *KB*’de söz konusu ekin yuvarlak ünlülü ve tonlulaşmış *d*’li biçimi tespit edilmiştir: *bil-düz-* “bildirmek, öğretmek” (*DLT* II, 202), *al-duz-* “malını

elinden aldirmek” (DLT II, 87), *bul-duz-* “buldurmak” (DLT II, 202) (Bkz. Erdal, 1991: 706-709).

Bu ek, Harezmi Türkçesi ve Batı Türkçesinde tespit edilmemiştir, Türkiye Türkçesinde de kullanılmamaktadır.

1.3.2.7. *-gUz-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oğuz Tü. **-gUz-*; Karahanlı Tü. *-gUz-*; Harezmi Tü. *-gUz-*

Orhun ve Yenisey yazıtları, Buddist ve Maniheizt çevrelere ait metinlerde rastlanmayan *-guz-* / *-güz-* eki, Karahanlı Türkçesinde az fiilde tespit edilmiştir. Hacıeminoğlu'ya göre, bu ek "fiilden -g- ekiyle türemiş bir isme *u / ü* sonra *-z-* fiil yapma eklerinin arka arkaya gelmesinden türemiştir. Heceleme esnasında da kelime yanlış bölünerek, *-guz-* / *-güz-*, ek durumunda kalmıştır” (Hacıeminoğlu, 1992: 79). Ms. *ar-* “yorulmak” > *ar-guz-* “yormak”.

Harezmi Türkçesinde de *-guz-* / *-güz-* işlek olmayan ettirgenlik eklerindendir. Bu devirde yuvarlak ünlülü *-guz-* / *-güz-* ‘ün tonsuzlaşmış *-kuz-* / *-küz-* yan biçimleri tespit edilmemiştir (Hacıeminoğlu, 1992: 79- 80). İnce sıradan fillerde görülen ekin ek başı ünsüzünün ötümsüzleştiğini belirlemek mümkün değildir. Ancak, art sıradan fillerde *-rg-* dizisinin tanıklanması, ekin ön sıradan fillerde de *-rg-* dizisini sakladığını söyletmeye izin verir: *kör-* “görmek” > *kör-güz-* “göstermek” (ME 54-6), *diri-* “yaşamak” < *dirgüz-* “diriltmek, yaşatmak” (ME 15-8); *ar-* “yorulmak” > *ar-guz-* “yormak” (HŞ 3516), *dur-* (bkz. *tur-* “çıkmaq, yükselmek, kalkmaq” DLT II, 180, 65) > *dur-guz-* “kaldırmak” (ME 17-6). HŞ’de *körgüz-* “göstermek” fiilinin *görgöz-* (HŞ 2566) varyantı da tespit edilmiştir.

Bu ek Batı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

1.3.2.8. -gXt- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. *-gUt-; Buddhist ve Maniheist Tü. ç. -gXt-; Karahanlı Tü. -gXt-; Harezmi Tü. -gUt-.

Orhun ve Yenisey yazıtlarında bu eke rastlanmamaktadır. Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheist çevrelerine ait eserlerinde de bu ek işlek değildir: *tir-güt-* “canlandırmak, diriltmek” (Chuas. 10, 2), *kör-güt-* “göstermek” (U II 38, 69), -gUt- eki de, -gUz- eki gibi fiilden -g- ekiyle türemiş bir isme ettirgenlik -t- ekinin getirilmesinden türemiş olabilir. Hecelime esnasında da kelime yanlış bölünerek, -gUt-, ek durumda kalmıştır.

Bu ek *DLT* ve *KB*’de sadece aşağıdaki fiillerde tespit edilmiştir: *kör-* “görmek” > *kör-güt-* “göstermek” (*KB* 663), *kör-güt-* “göstermek” (*DLT* II, 340), *yil-* “koşmak” > *yil-güt-* “heyecanlanmak” (*KB* 3540), *yil-güt-* “heyecanlanmak” (*KB* 3104).

Harezmi Türkçesinde, *ME*’de bu ekle genişletilmiş sadece bir fiil tespit edilmiştir: *kör-* “görmek” > *kör-güt-* “göstermek” (*ME* 83-12).

Bu ek Batı Türkçesinde metinlerinde tespit edilmemiştir (Timurtaş, 1977; Gülsevin, 1997; Mansuroğlu, 1998; TTS). Türkiye Türkçesinin standart türünde de yoktur.

1.3.2.9. -zXr- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tarihsel Tü.: Proto-Oguz Tü. *-zUr-; Batı Tü. -zXr-.

Orhun ve Yenisey yazıtları, Buddhist ve Maniheist metinler, Karahanlı dönemine ait *DLT*, *KB*, Harezmi Türkçesi sahasına giren eserlerde rastlanmayan ve

muhtemelen iki ettirgenlik ekinin üst üste getirilmesinden meydana gelen (-z- + ünlü + -r-) söz konusu ettirgenlik eki, Batı Türkçesinde çok az kullanılmış bir ek olarak dikkati çekmektedir: *em-zür-* “emzirmek” (Dede. XIV.), *dam-* “damlamak” > *dam-zır-* “damlatmak” (Hurş. XIV.).

Bu ek Türkiye Türkçesinde *emzirmek* fiilinin bünyesinde donmuş olarak tespit edilmiştir.

Buraya kadar anlattıklarımız, tablolar yardımıyla şu şekilde gösterilebilir:

Şema 7. (ünlü) + ek Yapılışındaki Ettirgenlik Eklerinin Tarihsel ve Modern Türk Dilindeki Durumu

Ek	Orhun ve Yenisey yazıtları	Buddhist ve Maniheizt metinleri	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Batı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
-t-/d-	-(ı, i, u, ü)t-	-(ı, i, u, ü)t-	-(ı, i, u, ü)t-	-(ı, i, u, ü)t-	-(ı, i, u, ü)t-	-(ı, i, u, ü)t-
-r-	-(ı, i, u, ü)r-	-(u, ü, a, e)r-	-(u, ü, a, e)r-	-(u, ü, a, e)r-	-(a, e, ı, i, u, ü)r-	-(a, e, ı, i, u, ü)r-
-z-	-(ı, i, u, ü)z-	-(ı, i, u, ü)z-	-(ı, i, u, ü)z-	-(u, ü)z-	-(u, ü)z-	-

Şema 8. ek + ek Yapılı Birleşik Ettirgenlik Eklerinin Tarihsel ve Modern Türk Dilindeki Durumu

1. ek	2. ek	Orhun ve Yenisey yazıtları	Buddhist ve Maniheizt metinleri	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Batı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
-g-	-t-	-	-gut-, -güt- -gıt-, -git-	-gut-, -güt- -gıt-, -git-	-gut-, -güt-	-	-
	-z-	-	-	-guz-, -güz-	-guz-, -güz-	-	-
	-r-	-gur-, -gür-	-gur-, -gür- -kur-, -kür- -gar-, -ger- -kar-, -ker-	-gur-, -gür- -gar-, -ger-	-gur-, -gür- -kur-, -kür-	-gur-, -gür-	-
-t/-d-	-z-	-tız-, -tiz-	-tız-, -tiz-	-duz-, -düz-	-	-	-
	-r-	-tur-, -tür-	-tur-, -tür- -tır-, -tir- -dur-, -dür-	-tur-, -tür- -dur-, -dür-	-tur-, -tür- -dur-, -dür-	-tur-, -tür- -tır-, -tir- -dır-, -dir- -dur-, -dür-	-tur-, -tür- -tır-, -tir- -dır-, -dir- -dur-, -dür-
-z-	-r-	-	-	-	-	-zur-, -zür- -zır-, -zir-	-

1.3.3. Moğol Dilinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin

Gelişimi

Moğol dilinde ettirgenlik *-l-* ve *-g(V)-* olmak üzere iki ayrı biçimsel işaretleyici ile işaretlenir. Bu iki biçim de tek başına ettirgenlik eki olabilmekle beraber, üst üste gelerek birleşik ekleri de kurabilmektedir. Moğolcada tespit edilen ettirgenlik ekleri şunlardır:

-l-

-ga- / -ge

-lga- / -lge- (< *-l-* + *-ga- / -ge-*)

-gul- / -gül- (< *-gu- / -gü-* + *-l-*).

Tarihsel Moğol dilinin bütün aşamalarında getirildiği fiil tabanının aktiflik-pasiflik özelliğine göre ya ettirgen ya da oldurgan fiilleri kuran ettirgenlik eklerinin sayısı aşağı yukarı değişmeden kalmıştır, diyebiliriz.

1.3.3.1. -ga- / -ge- Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Eski Moğolcanın özelliklerini yansıtan Uygur Moğol yazısında ünlü ile biten fiil tabanlarına getirilen -ga- / -ge- eki, önündeki ünlünün etkisiyle şöyle gelişmiştir:

EMo. OMo. HMo.

-ga- > -‘a- > -aa-, -oo-

-ge- > -‘e- > -ee-, -öö-

Görüldüğü gibi, Halha diyalektinde uzun ünlüye dönüşen bu ekin yuvarlak biçimleri de ortaya çıkmıştır:

(86)

sönüge- (UMo) > *sönü’e-* (MGT § 242) > *sönee-* (ME-Mo 326) > *sönöö-* (HMo) “söndürmek”.

tügege- (UMo) > *tüge’e-* (MGT § 85) > *tügee-* (HMo.) “dağıtmak”.

jobaga- (UMo.) > *joba’a-* (MGT § 152) > *dzovoo* (HMo.) “eziyet ettirmek”

bagtaga- (UMo.) > *bagtā-* (Me-Mo 111) > *bagtaa-* (HMo) “sıgdırmak”

Ünsüz ile biten tabanlara getirilen -ga- / -ge- eki herhangi önemli bir değişmeye uğramamıştır. Halha diyalektinde dudak uyumuna tabi olarak -go- / -gö- biçimleri ortaya çıkmıştır:

EMo. OMo. HMo.

-ga- > -ga- > -ga-, -go-

-ge > -ge- > -ge-, -gö-

(87)

bosga- (UMo.) > *bosga-* (MGT § 9) > *bosgo-* (HMo.) “kaldırmak”.

ösge- (UMo.) > *ösge-* (MGT § 64) > *ösgö-* (HMo.) “büyütmek, yetiştirmek”.

garga- (UMo.) > *garga-* (MGT § 44) > *garga-* (HMo.) “çıkarmak”.

geyisge- (UMo.) > *geyisge-* (MGT § 146) > *hiysge-* (HMo.) “uçurmak, yok etmek”

1.3.3.2. *-l-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Tek ünlüden ibaret bu ettirgenlik eki yalnızca *Moğolların Gizli Tarihi*’nde tespit edilmiştir: *sa’u-* “oturmak” > *sa’u-l-* “oturtmak” (MGT § 19, § 64), *bawu-* “inmek, misafir olmak” > *bawu-l-* “indirmek, misafir etmek” (MGT § 65, § 101, §232, § 257), *ta’u-* “sahip çıkmak” > *ta’u-l-* “emanet etmek” (MGT § 229), *ū’u-l-* “içirmek” (MGT § 145).

1.3.3.3. *-gul-* / *-gül-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Uygur Moğol yazısında sadece ünlü ile biten tabanlara getirilebilen bu ek aşağıdaki gelişme yolunu izlemiştir:

EMo. OMo. HMo.

-gul- > -‘ul- > -uul-

-gül- > -‘ül- > -üül-

(88)

yabugul- (UMo) > *yabu'ul-* (MGT § 142; Hpags Chü 9) > *yavuul-* (HMo)
“göndermek”.

ücegül- (UMo) > *üje'ül-* (MGT § 121) > *eu-je-'ul-* (Hpags-Tog 20) >
üce'үүл- (ME-Mo) > *üdzүүл-* (HMo) “göstermek”.

1.3.3.4. *-lga-* / *-lge-* Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicisi

Uygur Moğol yazısında sadece ünlü ile biten tabanlara getirilebilen bu ek tarih boyunca herhangi önemli değişmeye uğramış değildir. Halha diyalektinde bu ek dudak uyumuna uğrayarak şu biçimleri meydana gelmiştir: *-lgo-* / *-lgö-* / *-lga-* / *-lge-*.

EMo. OMo. HMo.

-lga- > *-lga-* > *-lga-*, *-lgo-*

-lge- > *-lge-* > *-lge-*, *-lgö-*

(89)

ayilga- (UMo.) > *ayilga-* (Me-Mo 108) > *aylga-* (HMo) “korkutmak”

bolga- (UMo) > *bolga-* (Hpags Tog 20) > *bolgo-* (HMo) “oldurmak, yani yapmak”

bökeyilge- (UMo) > *bökeilge-* (Me-Mo 123) > *böhiylgö-* (HMo) “eğdirmek, bükürtmek”

kilge- (UMo) > *kilge-* (Me-Mo 345) > *hiylge-* (HMo) “yaptırmak”

Hpags-pa yazısıyla yazılmış çeşitli buyruklar, *Mukkadimetü'l-Edeb*, *Altan Tobçi* gibi eserlerde tespit edilen ve Modern Moğolcada da kullanılan bu ek *Moğolların Gizli Tarihi*'nde tespit edilmemiştir.

1.3.4. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik

İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi Meselesi

Hem Türkçe hem Moğolcanın en eski yazılı metinlerinden itibaren fiil tabanına üst üste ettirgenlik eklerinin getirildiği görülmektedir. Şimdi üst üste getirilen ettirgenlik eklerinin işlevi ile ilgili meseleyi tarihsel Türk ve Moğol dillerindeki durumundan başlayarak modern dillerdeki durumuna kadar genel hatlarıyla inceleyelim.

Tarihsel Türkçede bünyesinde üst üste gelen iki ettirgenlik ekini bulunduran fiillerdeki ikinci ettirgenlik ekinin işlevleri şöyledir:

1) *-tUr-* (< *-t-ur-*) eki, ettirgenlik *-t-* ekinin, muhtemelen, ya hecelenme esnasındaki yanlış bölünme sebebiyle, ya da ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine, yeniden aynı anlamdaki *-ur-*, *-ür-* ekinin gelmesiyle teşekkül etmiş olabilir (Hacıeminoğlu, 1996: 145-146). Aynı hüküm *-zUr-* (< *-z-Ur-*), *-tUz-* (< *-t-Uz-*) ekleri için de söylenebilir. Dolayısıyla, teorik olarak işlevsel bakımdan *-t-* = *-tUr-*, *-z-* = *-zUr-*, *-t-* = *-tUz-* diyebiliriz. Nitekim, tarihsel metinlerde anlam bakımından aynı olan aşağıdaki çiftler tespit edilmiştir:

basıt- “bastırmak” (KB 6554) = *bastur-* “bastırmak” (DLT II, 171)

emüz- “emzirmek” (DLT I, 180) = *emzür-* “emzirmek” (Dede 6b 13)

Tarihsel Türkçede *-tUz-* ekiyle genişletilmiş sadece beş fiil tespit edilmiştir (Erdal, 1991: 706-709). Teorik olarak her ne kadar *-t-* = *-tUz-* ise de buna uyan örnekler bizim taradığımız eserlerde bulunamamıştır.

2) Fiile getirilen ikinci ettirgenlik eki oldurgan fiilden ettirgen fiili, yani ettirgen çatıyı kurma işlevini üstlenmektedir. Burada birinci ettirgenlik eki pasif fiilden aktif fiili (= oldurganı) kurma işlevini üstlenirken (*bış-ur-* “pişirmek”, *öl-ür-* “öldürmek”), ikinci ettirgenlik eki ettirgen çatıyı kurmaktadır (*bışur-t-* “pişirtmek”, *ölür-t-* “öldürtmek”) (Bud., Erdal, 1991: 766, 782). Bunu şöyle de formüle edebiliriz:

[[pasif fiil + ettirgenlik eki] oldurgan fiil + ettirgenlik eki] = ettirgen çatı.

3) Fiile getirilen ikinci ettirgenlik eki katmerli ettirgen çatıyı kurma işlevini üstlenmektedir. Bunu şöyle de gösterebiliriz: **[[aktif fiil + ettirgenlik eki] ettirgen fiil + ettirgenlik eki] = katmerli ettirgen çatı.** Örneğin, *bititdür-* (< *biti-t-dür-*), *okıtdur-* (< *okı-t-dur-*). Bu fiillerin bulunduğu cümlelerde, aktif tabana getirilen her ettirgenlik eki, fiil tabanının belirttiği amacın yerine getirilmesinde aracı olarak kullanılan birisini karşılayabilmektedir (Erdal, 1991: 827-828).

4) Fiile eklenen ikinci ettirgenlik eki kuvvetlendirme, pekiştirme işlevini üstlenmektedir: *änittür-* (< *än-it-tür-*) = *änit-* (< *än-it*) “(başkasına baş) eğdirmek”, *örittür-* (< *ör-it-tür-*) = *örit-* (< *ör-it-*) “(gönül) uyandırmak”, *tarıttur-* (< *tarı-t-tur-*) = *tarıt-* (< *tarı-t-*) “ektirmek, diktirmek” (Erdal, 1991: 827-829).

Tarihsel Moğolcada iki ettirgenlik ekinin sadece pasif tabana getirilebildiği tespit edilmiştir. Birinci ek pasif fiilden aktif (= oldurgan) fiil türetirken, ikinci ek ettirgen çatıyı kurmaktadır. Ettirgen çatıda bulunan *üges gürge’ülü’et* “sözleri ulaştırtıp” (< *gür-ge-’ül-ü’et* “ulaş-tır-t-ıp”) (MGT § 107) cümlesini şöyle analiz edebiliriz. Etken *üges gürbe* “sözler ulaştı” cümlesinde *gürbe* “ulaştı” fiili durumu bildiren pasif fiildir. Bu pasif fiile ettirgenlik eki getirildiğinde aktif (= oldurgan) *gürgebe* “ulaştırdı” fiili türer. *üges gürgebe* “sözleri ulaştırdı” cümlesinde işi yapan

sadece bir fail vardır. Oldurgan fiile bir daha ettirgenlik ekini getirerek ettirgen fiili elde edebiliriz: *üges gürge'ülü'et* “sözleri ulaştırıp” cümlesinde işi emir vererek yaptıran ve işi asıl yapan olmak üzere iki fail mevcuttur. Bunu şöyle de formüle edebiliriz: [**pasif fiil + ettirgenlik eki**] **oldurgan fiil + ettirgenlik eki** = **ettirgen çatı**.

Şimdi Modern Türk ve Moğol dillerindeki duruma bakalım. Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında ettirgenlik ekleri fiil kökü veya tabanı üzerine üst üste gelebilmektedir. Getirildiği fiilin aktiflik-pasiflik özelliğine göre işlevi değişen ettirgenlik ekleri, daha önce de belirttiğimiz gibi pasif fiillere getirildiğinde fiilin pasiflik özelliğini etkileyerek fiili aktif yapar; aktif fiillere getirildiğinde ettirgen çatıyı kurar. Başka bir deyişle, yukarıda formüle ettiğimiz gibi pasif fiillerden ettirgen çatıyı kurmak için en az iki ettirgenlik ekinin getirilmesi gerekmektedir.

Türkoloji ve Mongolistikte ettirgenlik eklerinin üst üste kullanılışlarından bahsedilirken, ettirgenlik eklerinin bu özelliği dikkate alınmamış, fiilin semantiğinde meydana gelen değişmeler üzerinde durulmamış, sadece sayısal yönden yaklaşıldığından, “katmerli ettirgen çatı” meselesi ortada kalmıştır, diyebiliriz. Bilindiği gibi, Türkçede aktif fiile iki veya üç ettirgenlik eki getirilip “katmerli çatı” kurulabilirken, Moğolcada teorik olarak aktif fiile sadece bir ettirgenlik eki getirilebilir. Yani, Moğolcada “katmerli ettirgen çatı” yoktur. Bunu pasif fiile üst üste iki ettirgenlik ekinin getirilişi ile karıştırmamak gerek. Zira, daha önce de belirttiğimiz gibi, burada birinci ettirgenlik eki salt yapım eki işlevini üstlenirken, ikinci ettirgenlik eki, ettirgen çatıyı kurmaktadır. Dolayısıyla, **pasif fiil + ettirgenlik**

eki + ettirgenlik eki kuruluşundaki fiilin bulunduğu cümlede vasıta olarak kullanılan sadece bir yapan varken, **aktif fiil + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki** yapıları fiilin bulunduğu cümlede vasıta olarak kullanılan iki kişi vardır. Bu ettirme zinciri bir ettirgenlik eki daha getirildiğinde daha da genişleyerek vasıta olarak kullanılan kişilerin sayısını üçe kadar çıkartabilir. Anlattığımızı şöyle gösterebiliriz:

Ettirgen fiil yapısı: dol- PAS + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki

TTü. [Kadın [**çocuk-a kovayı doldur**][t-tu].

HMo. [Hüühen [**hüühed-eer bedonıg düür-ge**][üül-v].

Ettirgen fiil yapısı: tatbikat yap- AKT + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki

[General [çavuş aracılığıyla [**askerler-e tatbikat yap**][tır][t-tı].

Ettirgen fiil yapısı: tatbikat yap-AKT + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki

[General [subayı araya sokarak [çavuş vasıtasıyla [**askerler-e tatbikat yap**][tır][t]tır-dı].

Buradaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkçede, katmerli ettirgen çatılı cümlede aktif fiile getirilen her ettirgenlik eki, fiil kökünün veya tabanının belirttiği amacın yerine getirilmesinde aracı olarak kullanılan birisini karşılamaktadır. Bu araçlar cümlede belirtilmeyebilir. Belirtilmezse de, olayı dinleyen onların varlığını bağlamdan çıkartabilir.

Diğer taraftan, Türkiye Türkçesinde araçların belirtilmediği ettirgen cümlelerde aktif fiile getirilen her ettirgenlik eki bir aracıyı karşılamayabilir. Birinci ettirgenlik eki ettirgen çatıyı kurarken, ikinci ve üçüncü ettirgenlik ekleri bir tür

pekiştirme, kuvvetlendirme görevini de taşıyabilir. Örneğin, 1) *Ben sana arabamı kullandırmam* = 2) *Ben sana arabamı kullandırtmam*. Bağlama göre ikinci cümle *Ben senin arabamı kullanmana izin ver(e)mem* olarak da çözümlenebilir. Başka bir örnek, 1) *Çavuş erleri koşturdu* = 2) *Çavuş erleri koşturttu*. Çavuşun bir baskı uygulayarak erlerin koşmalarını sağladığı belirtilmek isteniyorsa, ikinci cümle tercih edilir. Bu bakımdan buradaki ikinci ettirgenlik ekinin bir kuvvetlendirme işlevini üstlendiği düşünülebilir.

Mongolistler, “katmerli ettirgen çatı”, yani iki veya üç aracının kullanıldığı ettirgen yapının Moğolcada olmadığı konusunda hemfikirlerdir. Bu sebepten dolayı Moğol dil bilimcilerin çoğu, Moğolcada aktif eylemleri bildiren fiillere birden fazla ettirgenlik ekinin getirilemediğini ileri sürerek, konuşma dilinde tespit edilen bazı istisnaları “konuşma hatası” olarak nitelendirmektedir (Otgonsüren; 1982). Sanceyev ise bu meseleye biraz farklı yaklaşmıştır. Ona göre Moğol konuşma dilinde tespit edilen **aktif fiil + ettirgenlik eki + ettirgenlik eki** yapıları fiillerdeki birinci ek ettirgen çatıyı kurar, ikinci ek ise “iş yaptıranın, işi asıl yapana kendi menfaati için eylem yaptırttığını” bildirerek ettirgen fiile bir nüans katar (Sanceyev, 1963). Örneğin, *güy-lge-üül-* “koşturmak”, *dzöö-lge-üül-* “bir yerden bir yere taşımak”. Fakat bu tür fiillerin sayısının Moğolcada oldukça az olduğu söylenebilir. İkinci ettirgenlik ekinin kullanımı da çoğu kez konuşmacının tercihiyle bırakılan bir durumdur.

1.4. Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik-Oldurganlık

Hiyerarşisi

İnsan düşüncesi ile dili arasında sıkı ve karmaşık bir bağın olduğu şüphesizdir. İnsanın, etrafındaki canlı ve cansız tabiat, kavramlar hakkındaki düşüncesi diline yansımaktadır. Bu bakımdan insan dili hem tabiatın, hem de insan düşüncesinin yansımasıdır da denilebilir. İnsan düşüncesindeki karmaşık düzen diline yansıdığı için, dil bilgisel olaylar arasında da düzen mevcuttur. İşte, dil biliminde “hiyerarşi” terimi hem dil bilgisel olaylar arasında, hem de dil bilgisel olaylar ile insan düşüncesi arasında tespit edilen bağların tasvirinde kullanılan bir terim olarak yerleşmiştir, diyebiliriz. Dil, onu konuşan topluluğun bilgilerini, tecrübelerini ve düşüncelerini kaydedip muhafaza eden ve kendi iç kurallarına göre gelişen “canlı bir varlık”tır. “Hiyerarşi” terimi, bu bakımdan dilde cereyan eden kurallı değişmelerin tespitinde kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil bilimi literatüründe “zamir hiyerarşisi”, “şahıs hiyerarşisi”, “canlılık hiyerarşisi” gibi birçok hiyerarşilere rastlamak mümkündür.

Lengüistik tipolojide tespit edilen ilk kayda değer hiyerarşilerden, çeşitli dillerdeki renkleri karşılayan terimlerin dağılımı ile ilgili hiyerarşi sayılmaktadır. Pek çok dili araştırmış olan Berlin ile Kay (1969) aşağıdaki hiyerarşiyi tespit etmişlerdir (Dik, 1989: 28):

siyah (kara)	> kırmızı (kızıl)	> yeşil	> mavi (gök)	> kahverengi	> mor
beyaz (ak)		sarı			pembe
					turuncu
					gri

Bu hiyerarşinin kuralları şöyledir:

- (i) bütün dillerde “siyah” ile “beyaz” ya da “karanlık” ile “aydınlığı” karşılayan kelimeler mevcuttur,
- (ii) herhangi bir dilde eğer hiyerarşide alt konumda bulunan rengi karşılayan kelime varsa, o dilde daha üst konumdaki renkleri karşılayan kelimeler de mevcuttur,
- (iii) hiçbir dilde hiyerarşide gösterilen on bir temel renk teriminden fazla terim yoktur.

Dil biliminde çatı konusu hiyerarşi içinde incelenmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkoloji ve Mongolistiğe nazaran Batı dil biliminde etken (active) ve edilgen (passive) olmak üzere sadece iki çatı işlenirken, edilgen çatının etken çatıdan geliştiği varsayılmaktadır: etken çatı > edilgen çatı. Türk ve Moğol dillerinde özel işaretleyiciler ile kurulan ettirgen, işteş, dönüşlü, edilgen ve herhangi özel bir işaretleyicisi olmayan etken çatıların hangisinin önce hangisinin sonra meydana geldiğini bugünkü dil bilimi verilerine dayanarak tespit etmek güç, hatta imkânsız gibi görünse de, her çatının gelişme safhalarını ve biçimlerini izah eden varsayımlar kurulabilir. Bu noktadan hareketle hem eklemeli olan Türk ve Moğol, hem de bükümlü olan Rus ve İngiliz dillerinde tespit edilen ettirgenlik-oldurganlık biçimlerini göz önünde bulundurarak, Kotwicz’ın Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik eklerinin kökenine dair görüşünü esas alarak biz Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik-oldurganlık biçimlerinin gelişmesini gösteren şöyle bir hiyerarşiyi teklif ediyoruz.

Türk ve Moğol dillerindeki ettirgenlik-oldurganlık hiyerarşisi:

çözümlemeli ettirgen > biçimsel ettirgen > biçimsel oldurgan
çözümlemeli oldurgan
sözcüksel oldurgan

Bu hiyerarşinin kuralları:

- (i) hem Türk, hem Moğol dillerinde eskiden beri çözümlemeli ettirgen, çözümlemeli oldurgan, sözcüksel oldurgan yapılar mevcuttur,
- (ii) bu dillerin herhangi birinde hiyerarşinin alt konuma ait bir yapı varsa, daha üst konumdaki diğer bütün yapılar da vardır,
- (iii) bu dillerde ettirgenliğin iki (çözümlemeli, biçimsel), oldurganlığın üç (sözcüksel, çözümlemeli, biçimsel) biçimi vardır.

Hiyerarşiye bakarak Türk ve Moğol dillerinde mümkün olan ya da mümkün olmayan art zamanlı gelişmelerini tespit edebiliriz. Eğer hiyerarşi doğru ise, son noktada ya da ondan bir sonraki konumda değişme, gelişme meydana gelebilmektedir. Örneğin, eğer dilde biçimsel, yani ek eklemek suretiyle yeni bir ettirgenlik biçiminin oluşma süreci başladıysa, ilk etapta sadece biçimsel ettirgenlik meydana gelebilmektedir. Ancak biçimsel ettirgenliğin oluşundan sonra biçimsel oldurganlığın ortaya çıkışı mümkündür.

2. Bölüm Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik

2.1. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenleşme Süreci

Biz bu bölümde Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatının özelliği ve edilgenleşme süreci ile ilgili sorunları ele alarak kendi görüşümüzü anlatmaya çalışacağız.

Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, söz konusu dillerin yapıları başlangıçta doğu (Türkçe için Arap, Moğolca için Sanskrit menşeli Tibet) sonradan batı (Türkçe için özellikle Fransız, Moğolca için Rus) yöntemleriyle araştırılmıştır. Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatı meselesine de yabancı gözüyle bakılmış, yabancı kalıplara uydurulmuş ve tarif edilmiştir, diyebiliriz. Türkçe edilgen çatı, Arap yöntemiyle işlenirken, Arapçada “bilinmeyen” anlamına gelen *meçhul* terimi altında ele alınmıştır. Bu terime *Divanü Lûgati't-Türk*'ten (XI. yüzyıl) başlayarak Osmanlı Türkçesinin ilk grameri olarak bilinen *Müeyyessiretü'l-Ulûm* (XVI. yüzyıl) da dâhil olmak üzere Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar yazılmış çeşitli Osmanlıca gramerlerinde rastlanmaktadır. Gerçi, bu terim bugünlerde bile kimi dil bilimciler tarafından “edilgen” terimiyle beraber kullanılmaktadır. “Meçhul” teriminin ne anlamına geldiği, *Müeyyessiretü'l-Ulûm*'da şöyle izah edilmektedir.

Mechül dimegün ma'nâsı bilinmemiş dimekdür. Mechüle mechül anuñ-içün dirler ki fi'li işleyen zikr olunmamışdur, belki yalñuzcañ işlenen zikr olunmuşdur; pes fi'li işleyen bilinmemiş oldı. Pes bu sebebden mechüle mechül didiler (Karabacak, 2002: 9).

Görüldüğü gibi, Arap lengüistik geleneğine bağlı olarak yetişen gramerciler, Türkçe edilgen çatıyı *meçhul* terimi altında “faili bilinmeyen yapı” olarak izah etmişlerdir.

Moğolca edilgen çatı konusunun, orta ve yeni dönem Moğol gramerciliğinde ele alınmadığı söylenebilir. En azından şimdiye kadar bulunan Arap, Çin ve Uygur Moğol yazısıyla yazılmış Moğolca eserlerde edilgen çatıdan hiç bahsedilmemektedir. Bu konu ilk XIX. yüzyılın sonunda Rus âlimlerin kaleme aldıkları Moğolca gramerlerde kısaca işlenmiştir, diyebiliriz (Bobrovnikov, 1896). Bu eserlerde, Moğolca edilgen çatının Rusça edilgen çatıya benzetilerek Rus dil bilimi penceresinden bakılarak araştırıldığı açıkça görülmektedir.

İster Fransız ister Rus ister İngiliz olsun, Batılı dil bilimcilerin edilgen çatıya (passive voice, stradatel’ny zalog) yaklaşımlarının aşağı yukarı aynı olduğu söylenebilir. Son yıllarda Batıda lengüistik tipolojisi üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde her ne kadar yeni bilgiler sunulurken edilgen çatı ile ilgili yeni varsayımlar ortaya atılmışsa da, *passive voice* kavramı, temelinde değişmemiştir, diyebiliriz.

Batı dil biliminde edilgen çatı (passive voice) incelenirken, edilgen çatıda bulunan cümledeki öznenin, eyleyiciyi (agent) karşılamadığı, aslında yalın çatıda bulunan versiyonundaki nesne, yani işten etkilenen (patient) olduğu bildirilmektedir (Jackson, 1985: 96). Başka bir deyişle, etken cümlede (active construction) nesne olan üye, edilgenleşmeye uğradığında özne konumuna geçmektedir.

Palmer (1986), bu sorunu ele alırken, *dil bilgisel roller* (grammatical roles) ile *dil bilgisel ilişkileri* (grammatical relations) birbirinden ayırt etmek gerektiğini, özne (subject) ile nesnenin (object) *dil bilgisel ilişkileri*, eyleyici (agent) ve işten

etkilenenin (patient) ise *dil bilgisel rolleri* karşılayan terimler olduğunu yazmaktadır. Ona göre cümle edilgenleşme sürecinden geçtiğinde üyelerin dil bilgisel rolleri değişmemekte, sadece dil bilgisel ilişkileri değişime uğramaktadır. Yani, etken çatıda nesne olan işten etkilenen (patient), edilgenleşme süreci sayesinde özne konumuna geçmiş olsa bile eyleyici olamamakta, işten etkilenen olmaya devam etmektedir. Bunu örneklerle açıklayalım: Etken çatıda bulunan *Polis hırsız yakaladı* cümlesinde *polis* hem fail hem özne, *hırsız* ise hem işten etkilenen hem nesnedir. Bu cümlenin edilgen versiyonu olan *Hırsız (polis tarafından) yakalandı* cümlesinde *hırsız* özne konumuna geçtiyse de dil bilgisel rolü bakımından eyleyici olamamakta, işten etkilenen olarak kalmaktadır.

Buna rağmen, edilgen çatıdaki öznenin, daima etken çatıdaki nesneyi karşıladığını iddia etmenin her zaman doğru olmadığını Borsley, haklı olarak, ileri sürmektedir (Borsley, 1996: 204).

Siewierska, çeşitli dillerdeki edilgen yapıları araştırdığı *The Passive, A Comparative Linguistic Analysis* (1984) eserinde birçok dilde, edilgen çatıda bulunan öznenin, etken çatıdaki nesneden başka üyelere (dolaylı tümleç, tamlayan v.s.) de tekabül edebildiğini örneklerle göstermiştir. İlginçtir ki, tarihsel Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen dolaylı edilgen cümlede (indirect passive) öznenin, etken (active) cümledeki dolaylı tümleç, tamlayan ve hatta öznenin ta kendisine tekabül ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle, etken çatıda eyleyici (agent) rolünü üstlenen özne, edilgen çatıda da eyleyici rolündeki özne olmaya devam etmektedir (92'ye bkz.). Orta Moğolcada tespit edilen edilgen çatıdaki öznenin etken çatıdaki özneye tekabül etmesi, edilgenleşmenin mutlak bir dönüşüm süreci olduğuna dair Batılı

öğreti ile ters düşmektedir. Bilindiği gibi, **dönüşüm süreci** etken çatıdaki öznenin konumunu düşürerek onun yerini başka bir üye ile doldurmasını öngörüyor. Dolayısıyla “edilgenleşme eşittir dönüşüm süreci” kuralı, batı dil biliminde mutlak bir gerçek olarak lanse edilmesine rağmen evrensel bir kural değildir. Gerçi bu husus unutulmamalıdır ki, geleneksel Batı dil biliminde *passive voice* anlayışının dayandığı temel zaten budur.

Tarihsel yönden bakılacak olunursa, Batı dil biliminde *passive voice* tarifinin, özellikle tipolojik çalışmaların etkisinde belli bir değişime uğradığı söylenebilir. Bir dönemde “edilgen” (passive) tarifine uymayan yapılar sonraki dönemlerde yeni formülasyonlar ortaya çıktığı için, edilgen olarak kabul edildiler. *Passive* terimi de birden çok yapının “üst kimliği” olarak kullanılmaya başlandı. Edilgen yapılar dilden dile farklılık gösterebildiğinden, çeşitli edilgen yapıları birbirinden ayırt etmek için *personal passive*, *impersonal passive*, *stative passive*, *basic passive*, *periphrastic passive*, *direct passive*, *indirect passive*, *reflexive passive* gibi birçok terimin ortaya çıktığı görülmektedir. Batıda yapılmış tipolojik çalışmalarda, edilgen çatısı Hint-Avrupa dillerindekine benzemeyen dillerin ayrı ayrı başlıklar altında incelendikleri görülebilir. Örneğin, Siewierska’nın kaleme aldığı *The Passive, A Comparative Linguistic Analysis* (1984) eserinde Güney-Doğu Asya ile Filipin dillerindeki edilgen çatının ayrı başlıklar (“The Passive in South-East Asian Languages”, “The Passive in Philippine Languages”) altında incelendiği görülmektedir. Diğer tipolojik çalışmalarda da durum aşağı yukarı aynıdır (Croft, 1990; Rutherford, 1982). Tipolojik olarak birbirine benzeyen Türk ve Moğol dillerindeki edilgen yapılar da, aşağıda göreceğimiz gibi, Rusça veya İngilizcedekine benzemediğinden, söz konusu dillerdeki “edilgen çatı” farklı bir biçimde formüle edilebilir. Başka bir deyişle, Türk

ve Moğol dillerindeki edilgen çatı kavramı, Batı dil biliminde kabul edilen ve ilkin Batı dilleri için geliştirilen “passive voice” kavramından farklı da olabilir. Bu noktadan hareketle, biz Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatıyı Batılı dil bilimcilerin Hint-Avrupa dillerini esas alarak geliştirdikleri kalıplara “zorla” uydurmadan (fakat, elbette dikkate alarak) yalnızca Türk ve Moğol dillerine bakarak tespit etmeye çalışacağız. Bu çalışmaya edilgen çatı ile ilgili bazı sorunlara değinerek başlayabiliriz.

Batı dil bilimi literatüründe *edilgen* (passive) teriminin *geçişlilik* (transitivity) terimiyle sıkça beraber ele alındığı görülmektedir. Birinden söz edilirken diğerinden de mutlaka bahsedilmektedir. Dil bilimcilerin çoğu edilgenleşmeyi bir dönüşüm süreci olarak kabul ettiğinden, dil bilimi literatüründe bu sürecin gerçekleşmesi için etken cümlelerin geçişli olması gerektiğine dair görüş yaygındır. Başka bir deyişle, bu görüşü savunanlara göre sadece geçişli fiiller edilgenleşebilir. Buna rağmen, tarihsel Türkçe ve Moğolca da dâhil olmak üzere bazı dillerde geçişsiz aktif, hatta pasif fiillerin edilgenleşebildiği tespit edilmiştir. Bu da geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin, zannedildiği gibi, edilgenleşme sürecinin gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlediğine dair görüşe şüphe düşürmektedir. Bize göre, en azından Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleşme süreci edilgenlik işaretleyicisinin getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği ile doğrudan ilintili değildir.

Batılı dil bilimcilerin çoğu Hint-Avrupa dillerindeki edilgenleşme sürecini geçişsizleştirme kuralı (detransitivizing rule) altında inceledikleri için, edilgen cümlelerin daima geçişsiz olduğunu iddia etmişler ve bu konu üzerinde pek durmamışlardır. Edilgen cümlelerin geçişsizliği tartışılmaz bir gerçek olarak kabul

ediliyordu. Fakat tarihsel Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen geçişli edilgen cümleler, bu görüşün “evrensel gerçeği” yansıtmadığını göstermektedir. Gördüğümüz gibi, Batıda edilgen çatı ile ilgili olarak üretilen dil bilimsel teoriler Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleşme sürecini tam olarak izah edememektedir.

Şimdi, Batıda üretilen bu teoriler ve varsayımları daha yakından irdeleyerek Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleşme sürecinin özelliğini tespit etmeye çalışalım.

Batı dil bilimi literatüründe edilgenleşmenin, bir dönüşüm süreci olarak *ilerleme* (promotion) ile *gerileme* (demotion) olmak üzere iki “parça”dan oluştuğu kabul edilmektedir. *İlerleme*, etken çatıda özne olmayan bir üyenin edilgen çatıda özne konumuna yükselmesi, *gerileme* ise etken çatıdaki öznenin edilgen çatıda konumunun düşerek cümleden silinmesi olarak tarif edilebilir.

Perlmutter ve Postal başta olmak üzere bazı dil bilimciler, edilgenleşme sürecinin esas özelliğinin *ilerleme* olduğunu ileri sürerken, etken çatıda nesne olan üyenin özne konumuna yükselmesini kastetmektedirler (Siewierska, 1984: 76). Bu tespit her ne kadar geçişli etken cümleler için uygun ise de, edilgenleşme süreci sayesinde özne konumuna yükselecek nesnenin bulunmadığı geçişsiz cümleler için geçerli sayılmaz. Perlmutter ve Postal, “Sahte Özne” (Dummy Subject) kuramı ile bu soruna çözüm önerirken, İngilizce ve Danimarkaca gibi dillerde geçişsiz cümleler edilgenleştiğinde edilgen cümlede ortaya çıkan “it” ile “er” zamirlerinin sahte özne olduğunu ileri sürmektedirler:

Dan. *Er wordt hier veel geskied.*

İng. *It is skied here a lot.*

TTü. *Burada çok kayak yapılır.*

Fakat, görüldüğü gibi bu kuram Türkçe için uymamaktadır. Ne var ki, edilgen cümlede “sahte özne” olarak kabul edilen bu zamirler, aslında söz konusu dillerde de tekabül eden etken cümlede bulunmamaktadır. Bu sebepten dolayı kimi bilim adamları, bazı dillerde edilgen cümlede özne konumunda bulunan Dan. “er” ve İng. “it”e benzeyen sözcükleri sadece boş dil bilgisel işaretleyicisi (empty grammatical marker) olarak nitelendirmektedir (Siewierska, 1984).

Comrie, Keenan, Khrakovski gibi diğer dil bilimciler, edilgenleşme sürecinin esas özelliğinin *gerileme* olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşü destekleyen dil bilimciler, ilerlemeyi edilgenleşme sürecinin ikincil özelliği olarak görmektedir (Siewierska, 1984: 76). *Gerileme* kuralına göre etken çatıda özne olan eyleyici / fail, konumu düştüğü için, edilgen çatıda da özne olmaya devam edemez. Gerçekten de Türkiye Türkçesinde *yeni gerçek edilgen yapı* (90’a bkz.) ile *şahıssız edilgen yapıda* (91’e bkz.) eyleyici, özne konumunda bulunmamakla birlikte, cümlede de genelde belirtilmemektedir. Düzeyi düşen eyleyici, cümlede fiilin aldığı edilgenlik ekiyle “iz”lenebilmektedir.

(90)

Balkon parmaklığına daima bir yorgan as-ıl-ır-dı (< *Kadın*, balkon parmaklığına daima bir yorgan asardı).

(91)

Dağa çık-ıl-dı (< *Herkes* dağa çıktı).

Edilgen çatının çeşitli yapılarında bulunan bu cümlelerde, edilgenlik eki -l-, getirildiği fiil tabanlarının karşıladığı eylemlerin (90)’da *kadın*, (91)’de *herkes*

tarafından yapıldığını bildirmektedir. (90) **asılırdı**, (91) **çıkıldı** fiillerinin bünyesinde bulunan edilgenlik *-l-* ekinden bu eylemlerin failleri **izlenebilmektedir**.

Gerileme ya da başka bir deyişle failsizleşme kuramı buraya kadar herhangi bir engelle karşılaşmamış gibi görünüyorsa da, Orta Moğolcada tespit edilen *dolaylı edilgen cümleyi* (indirect passive) meydana getiren edilgenleşme sürecini izah edememektedir. Zira söz konusu edilgen yapıda bulunan cümledeki özne, etken cümledeki öznenin kendisidir. Örneğin,

(92)

OMo.

tede haran baru'an bol-d-acu bayicu goçarba (MGT § 91).

O insan-YAL alacakaranlık **ol-ED-Zarff** kal-GEÇ

O insanlar, alacakaranlık **ol-un-up** kaldılar (< O insanlar, karanlık olduğu için kaldılar).

OMo. (92) **bol-da-cu** “ol-un-up” fiilinin öznesi *tede haran* “o insanlar” olmasına rağmen özne fiilin karşıladığı eylemden doğrudan etkilenen değildir. Başka bir deyişle, insanlara herhangi bir şey olmamakta, fakat sadece olan, meydana gelen şey karanlıktır. Burada insanlar sadece dışarıda karanlık olduğundan dolaylı olarak etkilenmektedir. Etken cümlede özne olan *insanlar*, edilgen yapıda da özne olmaya devam etmektedir.

Dolaylı edilgen yapı tarihsel Türkçede *DLT*, *KB*'de de tespit edilmiştir:

(93)

ol tavarın alsıktı (DLT I, 127).

O mal-BEL **al-ED-GEÇ**

O, malı **alındı, çalındı**.

(93)'te özne olan *ol* “o”, alınan veya çalınan değildir. Burada çalınan şey, belirtme hâli ekini almış *tavar* “mal”dır. *Ol* “o”, sadece dolaylı olarak etkilenebilir.

Böyle yapılar Japoncada da vardır. Örneğin,

(94)

Eri ga, Aya no neko ni nezumi o tabe-rare-ta

Eri-YAL, Aya-İLGİ kedi tarafından fare-BEL **ye-ED-GEÇ**

Eri, Aya'nın kedi(si) tarafından fareyi **yendi** (= Eri'nin faresini Aya'nın kedisi yedi ve Eri bu olaya maruz kaldı)

Bu edilgen cümlede **tabe-rare-ta** “ye-n-di” fiilinin öznesi *Eri* olmasına rağmen yenen kimse değildir. Burada yenen, belirtme hâli ekini alan *nezumi* “fare”dir. Eri ise sadece faresi yenen kimsedir. Başka bir deyişle “kedinin, fareyi yemesinden” dolaylı olarak etkilenebilir (Bkz. Chino, 1999: 387-400).

Şimdi başka bir varsayımı inceleyelim. Siewierska'nın edilgenleşme sürecine bakışı ilgi çekicidir. Ona göre bu süreç, iki mikro süreçten ibarettir: gerileme ve konulaştırma (topicalization). Siewierska, özne konumunu (subject position) konunun merkezi (topic) ile eşit görerek, edilgenleşme süreci esnasında eyleyici-öznenen boşalan konuma, yani konunun merkezine eyleyici olmayan diğer üyelerin

geçmesine *konulaştırma* (topicalization) demektedir. Bu bakımdan konulaştırma bir tür *ilerleme* olarak da düşünülebilir. Ona göre konulaştırma sayesinde öznenin kriterlerini yerine getirebilen, yani edilgen fiil ile uyum sağlayan, herhangi bir hâl eki almamış, isim cinsinden üyeler özne konumuna geçebilmektedir. Diğer yandan, özneleşemeyen fiil ise sadece konunun merkezine yükselmektedir. Bu bakımdan edilgenleşme, “yeni bir konunun merkezini” yaratan süreç olarak görülebilir (Siewierska, 1984).

Siewierska’nın etken çatıdaki nesneden başka üyelerin edilgen çatıda özne olabildiğine ve edilgen fiillerin konunun merkezine geçebildiğine dair tespiti önemlidir. Gerçekten de Türkiye Türkçesinde, *şahıssız edilgen yapıda* edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil (95’e bkz.) konunun merkezinde bulunduğundan, modalite ile ilgili çeşitli anlamları kendine yüklemiş bulunmaktadır (daha geniş bilgi için 2.2.5. “Şahıssız Edilgen Yapı” bölümüne bkz.).

(95)

TTü.

a. *Burada yüksek sesle **konusulmaz!*** ([-mümkünlük] bildiriyor).

b. *O, eliyle yolun sağındaki bir tepeyi gösterdi:*

Nah işte... Biraz evvel geçtik, dedi.

Niye durmadık ya?

*Andaval’da **durulacak** ne var ki?* (R.N.Güntekin, AN,164) ([-değerlik] bildiriyor)

TTü (95a) **konus-ul-maz** fiili, yüksek sesle konuşmanın mümkün olmadığını, yüksek sesle konuşmanın yasak olduğunu bildirmektedir. (95b)’de, *Niye durmadık?*

sorusuna *Andaval'da durulacak ne var ki?* retorik sorusuyla karşılık veren kişi, Andaval hakkındaki düşüncesini belirtirken bu yerde durmaya değer bir şey olmadığını ifade etmektedir.

Siewierska'nın edilgenleşmeyi bir dönüşüm süreci olarak açıklayan kuramı her ne kadar Türk dilindeki edilgen yapılar ile ilgili bazı sorunların aydınlanmasında yardımcı olacak nitelikte gibi görünüyorsa da, bu konuyu bir bütünlük olarak çözememekte, örneğin tarihsel Moğolcada tespit edilen bazı örneklerde görüldüğü gibi etken çatıdaki öznenin (= eyleyicinin) neden edilgen çatıda da özne olarak kaldığını açıklayamamaktadır. Bu tür edilgen cümleler bir dönüşüm süreci ile açıklanamamaktadır.

Biz şimdi Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleşme süreci ile ilgili kendi görüşümüzü anlatmaya çalışacağız. Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleşme sürecini daha iyi anlayabilmek için söz konusu dillerdeki edilgen çatının tarihsel durumunu tespit etmek icap eder. Sovyet Türkologların müşterek benimsedikleri görüş, Türk dilinde edilgen çatının “kendiliğinden meydana gelen oluş” (mediopassiv) türünden meydana gelmesidir (Tenişev, 1988: 305; Serebrennikov, 1976: 29-34; Şçerbak, 1981: 104-111). İlgili bölümde üzerinde daha detaylı duracağımız söz konusu türde, öznenin bünyesinde meydana gelen oluş anlatılmaktadır. Edilgen çatının geliştiği temel olarak varsayılan ve Eski Türkçede de tespit edilen söz konusu tür modern dilde de varlığını aynen sürdürmektedir. Örneğin, *Yumurtalar bozuldu, Gök açıldı, Duvar yıkıldı* cümlelerinde özne olan *yumurtalar, gök* ve *duvarın* bünyesinde kendiliğinden meydana gelen değişimler anlatılmaktadır (Bkz. 2.2.1. Kendiliğinden Meydana Gelen Oluş).

Türk ve Moğol dillerinde edilgen çatının, “kendiliğinden oluş” türünden meydana geldiği doğru ise (2.4.1. “Türkçede Edilgenlik Türlerinin Gelişimi” ile 2.3. “Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Eklerinin Kökeni” bölümlerine bkz.), söz konusu dillerde edilgenleşme sürecinin, **cümlede öznenin, birinin eyleminden ya da bir olaydan etkilenen olarak algılanılmasıyla** başladığını varsayabiliriz. Başka bir deyişle, özne, işten etkilenen (patient) rolünü üstlenmeye başlamıştır.

Aslında tabiatıta hiç bir sebebi olmadan herhangi bir olayın kendi kendine meydana gelmesi imkânsızdır. Her oluşun mutlaka bir sebebi olmalıdır. Örneğin, “kendiliğinden meydana gelen oluş” türünde bulunan *Duvar yıkıldı (çöktü)* cümlesinde her ne kadar duvarın kendiliğinden çökmesi anlatılıyorsa da, aslında duvarın çökmesini sağlayan, çökmesine sebep olan bir dış güç / güçler mutlaka vardır. Bu güç /güçler fırtına, yağmur, böcekler v.s. olabilir. Bu suretle oluşu bildiren “kendiliğinden meydana gelen oluş” türü başka bir biçimde algılanmayla başlanmış olmalıdır. Ne var ki, edilgen çatının, geliştiği varsayılan “kendiliğinden meydana gelen oluş” türü ile beraber bir bütünlük olarak var olabileceğinin örneklerini Kâşgarlı Mahmut verirken, *tam telindi* “duvar yıkıldı” (DLT II, 147) cümlesinin iki farklı biçimde anlaşılabilceğini yazmaktadır: Birinci anlamı, *duvar kendiliğinden yıkıldı*; ikinci anlamı, *duvarı birisi yıktı*.

Aktif fiilleri oluşu bildiren pasif fiillere dönüştüren (ve “kendiliğinden meydana gelen oluş” türünü kuran) Türkçe *-l-*, *-n-*, Moğolca *-dA-* / *-tA-*, *-gdA-* ekleri bu suretle yeni işlev kazanarak söz dizimsel öznenin aslında bir şeyden etkilenen olduğunu bildirmeye başlamış olmalıdır.

İlk başlangıçta edilgenlik ekinin, öznenin herhangi kimseden mi yoksa bir olaydan mı etkilendiğini ayırt etmeyerek sadece “genel” etkilenmişliğini bildirme işlevini üstlendiğini ispatlayan örnekler, Orta Moğolcada tespit edilen dolaylı edilgen (indirect passive) cümlelerdir. Örneğin,

(96)

çinggis gahan naran cilda bol-da-cu... gonoba (MGT§ 196).

Cengis Han güneş **kayıp ol-ED-Zarff** gecele-GEÇ

Cengis Han, güneş **kayıp ol-un-up**... geceledi (< Cengis Han, güneş battığı için gecelelemeye kaldı).

Edilgenlik ekiyle genişletilmiş OMo. (96) **cilda bol-da-cu** “kayıp ol-un-up” fiilinin öznesi *Cengis Han*’dır. Özne, cümlede edilgen fiil ile uyum içinde bulunmaktadır. Bu bakımdan söz konusu cümle, edilgen çatının şartlarını yerine getirmiş sayılır. Edilgenlik **-da-** eki, Cengis Han’ın, “güneşin kaybolmasından” etkilendiğini bildirmektedir.

DLT ve *MGT*’de tespit edilen dolaylı edilgen cümleleri inceleyelim:

(97)

ETü.

a. *ol yarmakın ut-suk-tı* (DLT I, 242).

Q para-BEL **yut-ED-GEÇ**

Q, (oyunda) parayı **ütüldü**.

b. *ol tavarın alsıktı* (DLT I, 127).

Q mal-BEL **al-ED-GEÇ**

Q, malı **alındı, çalındı**.

(97a)'da cümlede özne olan *ol* “o”, ütülen değildir. Burada ütülen şey, belirtme hâli ekini alan *yarmak* “para”dır. *Ol* “o”, sadece dolaylı olarak etkilenendir. Aynı şey (97b) için de söylenebilir. (97b)'de de özne olan *ol* “o”, alınan değildir, sadece malın alınmasından dolaylı olarak etkilenendir. Cümlede alma işinden doğrudan etkilenen şey, belirtme hâli ekini almış *tavar* “mal”dır.

(98)

OMo.

kökse'ü sabraga irge orgaban da'uligdaba bi (MGT § 177).

Kökseü Sabraga halk yurt-BEL **gasp et-ED-GEÇ** ben

Ben Kökseü Sabraga, halkımı ve yurdumu **gasp edildim**.

OMo. (98)'de özne olan *bi kökse'ü sabraga* “ben Kökseü Sabraga” gaspedilen kimse değildir, başkalarının yaptığı talandan dolaylı etkilenen kimsedir. Cümlede doğrudan etkilenen, belirtme hâli ekini alan *irge orga* “halk ve yurt”tur. Gördüğümüz gibi *DLT* ve *MGT*'de tespit edilen bu cümlelerde fiile getirilen edilgenlik eki öznenin bir “etkilenen” olduğunu bildirmektedir. Söz konusu cümlelerde özneler “dolaylı” etkilenenler olduğu için, onların etkilendiği kaynak cümlede belirtilebilmektedir.

Bilindiği gibi, edilgen cümlede özne doğrudan etkileneni de karşılayabilmektedir. Yani, edilgenlik ekinin getirildiği fiilin karşıladığı eylemden doğrudan etkilenen varlık özne de olabilir. Bu tür anlatımda, Eski Türkçede, özneyi doğrudan etkileyen eyleyici (agent) ya da etkilenmişliğin kaynağı cümlede belirtilmezdi. Nitekim, Modern Türkçede bulunan “tarafından” sözcüklü edilgen

cümlelere benzeyen yapıya Orhun ve Yenisey yazıtlarında rastlanmamaktadır. Böylece Eski ve Orta Moğolcayı temsil eden eserlerdeki edilgen cümlelerde sadece öznenin etkilenmişlik durumu belirtilirken, eyleyici / fail belirtilmezdi. Bu yapıya biz *durumu bildiren edilgen yapı* adını verdik (daha ayrıntılı bilgi için 2.2.2. “Durumu Bildiren Edilgen Yapı” bölümüne bkz.). İlginçtir ki, Siewierska’nın bildirdiğine göre birçok dilde edilgen cümlede eyleyicinin belirtilmesi imkânsız imiş (Siewierska, 1984: 35).

Türk ve Moğol dillerinde, edilgen çatının özneyi doğrudan etkileyeni (yani eyleyici / faili) sonradan ortaya çıkarma istikâmetinde geliştiğine dair ipucunu, sadece spesifik anlatımda kullanılan “*arkaik gerçek edilgen yapı*”nın mevcudiyeti bize göstermektedir. Bu yapıda, özneyi doğrudan etkileyen fail yönelme (- bulunma) (Türkçede yönelme, Moğolcada yönelme-bulunma) hâli ekini alarak cümlede boy göstermektedir. Bu yapı her ne kadar failin cümlede belirtilmesi bakımından Modern Türkçedeki “tarafından” sözcüklü *yeni gerçek edilgen yapıya* benziyorsa da, öznenin bir spesifik etkilenmişliğini (yani öznenin bir eyleme maruz kaldığını, yararına olmayan bir eyleme uğradığını) bildirmesi bakımından ondan farklıdır. Dolayısıyla az kullanılan bir yapıdır (daha ayrıntılı bilgi için 2.2.3. “Arkaik Gerçek Edilgen Yapı” ve 2.4.1. “Türkçede Edilgenlik Türlerinin Gelişimi” bölümlerine bkz.):

(99)

a. eligke köründi özi (KB 3758).

Hükümdara göründü kendisi.

b. *az nızvanıka arsızıp ayıg kılınç üküş kılımız* (BT XIII 16, 39).

Hırs *kleşası* tarafından **aldatılıp** kötü amelleri pek çok işledik "Getting deceived by the vice of greed we committed lots of evil deeds" (Erdal, 1991: 702).

c. *kişi yagıka basıktı* (DLT III, 26).

İnsanlar düşman tarafından **basıldı**.

d. *ınça kaltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yelkâ tokutılup kamılmış tæg* (Suv. 625, 13-14).

Sanki ulu ağaçlar (hend.), güçlü ve çetin yel **vurulup** (:yel tarafından vurulup) devrilmiş gibi "Just as a great bush or tree when it **is struck by** a strong and violent wind falls to the ground" (Clauson, 1972: 468).

(99a)'da gören, *elig* "hükümdar"dır; hükümdarın görme işine maruz kalan, yani görünen kimse cümlede özne olan *özi* "kendisi"dir. *Görmek, duymak, işitmek* gibi spontane eylemleri karşılayan fiiller bu tür edilgen cümlelerde sıkça kullanılmaktadır. Bu eylemleri yapan failer de cümlede yönelme hâli ekini alarak boy göstermektedir. (99a)'da görme işini yapan *elig* "hükümdar" yönelme hâli ekini almaktadır. (99b) *aldatılmak*, (99c) *basılmak*, (99d) *vurulmak* fiillerinin hepsi öznenin maruz kaldığı ve onun yararına olmayan eylemleri bildirmektedir. Edilgenlik ekinin getirildiği tabanın karşıladığı eylemi yapan failer (*az nızvanı* "hırs kleşası", *yagı* "düşman", *yel* "yel, rüzgâr") yönelme hâli ekini almaktadır.

Japoncada da edilgen cümlelerde öznenin yararına olmayan eylemler anlatılmaktadır. Yani birinin (= öznenin), yararına olmayan eylemlere uğradığını anlatmak için edilgen yapıya başvurulmaktadır (Chino, 1999: 387-400). Türk ve Moğol dillerinde olduğu gibi Japoncada da edilgen çatıda failin yönelme hâli eki -*ni*'yi alarak cümlede boy göstermesi ilgi çekicidir (94'e bkz.).

Türkçede aşağı yukarı XV. yüzyılda meydana gelen (Nigmatov, 1973: 49) “tarafından” sözcüğünü alarak failin, yani eyleyicinin cümlede boy gösterdiği edilgen yapı, Türkçedeki edilgen kavramında mühim değişmelere yol açmıştır. Fail artık herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmaksızın cümlede belirtilebilecektir. Biz bu yapıyı “yeni gerçek edilgen yapı” olarak adlandırdık (Bkz. 2.2.4. Yeni Gerçek Edilgen Yapı).

Türk dilinde sonradan *yeni gerçek edilgen yapı* ile *şahıssız edilgen yapının* (Bkz. 2.2.5. Şahıssız Edigen Yapı) meydana gelmeleri, bu dildeki edilgenleşme sürecinin özelliğini de etkilemiştir. Failin cümleden silinmesi, gizlenmesi (Demircan, 2003: 83-104) gibi yeni işlemlerin mümkün olmasıyla beraber, *failsizleş(tir)me süreci* de edilgenleş(tir)me sürecinin ayrılmaz bir parçası olmuştur, diyebiliriz. Bunu şöyle de izah edebiliriz: *Failsizleş(tir)me* (= gerile(t)me) süreci sonucunda cümlede boş kalan özne konumunu etkilenen üye (= nesne) doldurmaktadır. Biz burada Siewierska’nın geliştirdiği *konulaştırma süreci (topicalization)* ile ilgili varsayımı daha kısıtlı ve farklı bir biçimde anlamaktayız: Bize göre Türkçe için *konunun merkezi = özne konumu* denklemi her zaman geçerli olan bir denklem değildir. Çünkü *şahıssız edilgen yapı*da özne konumunda bulunan öge, cümlede başka bir öge konunun merkezinde olduğundan, ikincil plânda da kalabilir. Bunu *şahıssız edilgen yapı*da bulunan cümlelerde açıkça görebiliriz. Türkçede, şahıssız edilgen cümlede fiil konunun merkezinde bulunduğundan kiplik / modalite ile ilgili çeşitli anlamları kendine yüklemiş bulunmaktadır (daha ayrıntılı bilgi için 2.2.5. “Şahıssız Edilgen Yapı” bölümüne bkz.). Böylece edilgenleşme süreci sonucunda boşalan özne konumuna sadece nesnenin (= işten etkilenen) geçebildiğini söyleyebiliriz. Eğer

gececek işten etkilenen (patient) yoksa bu konum boş kalır, fakat konunun merkezi daima dolu olur diyebiliriz.

Türk dilinde *ilerle(t)me* (boşalan özne konumunun etkilenen kimse tarafından doldurulması), *gerile(t)meyi* (= failsizleş(tir)meyi) takip eden bir süreç olmuştur.

(100)

a. *Polis hırsız kuşattı* > b. *Hırsız kuşat-ıl-dı*.

(100a) etken çatıda bulunmaktadır. Bu cümlemin edilgen versiyonu olan (100b) yeni gerçek edilgen yapıda bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bu edilgen yapıda cümlede eyleyici (*polis*) belirtilmezken, onun varlığı edilgenlik ekiyle izlenmektedir. (100b)'de özne olan *hırsız*, bu cümlemin etken versiyonu olan (100a)'da nesneye tekabül etmektedir.

Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen ve bu dillerdeki edilgen çatının en eski özelliklerini taşıyan *durumu bildiren edilgen yapı*, *dolaylı edilgen yapı* ve *arkaik edilgen yapının* ortak işlevi öznenin etkilenmişliğini bildirmektir diyebiliriz. Söz konusu yapılar, yukarıda anlattığımız gibi *gerile(t)me* ve *ilerle(t)me* işlemlerinin sayesinde ortaya çıkmamışlardır. Bu işlemler, Türkçede yabancı dillerin etkisi altında sonradan meydana gelen *yeni gerçek edilgen yapı* ile *şahıssız edilgen yapı* ile ilgili işlemlerdir, diyebiliriz (Bkz. 2.5. Edilgenlik Hiyerarşisi).

Moğolcada, failin cümleden silinmesi, gizlenmesi gibi çatısal işlemler gelişmediğinden, Türkçe “tarafından” sözcüğünü alarak cümlede failin belirtildiği yapıya benzeyen yapı da yoktur. Tarihsel Moğolcaya nazaran modern Moğolcada, çok nadir olsa da, cümlede öznenin bir olaydan etkilendiğini bildiren dolaylı edilgen yapının hâlâ kullanılması, bu dilde edilgenlik ekinin işlevinin bir genel, yani hem

olaydan, hem canlı varlık / insandan kaynaklanan etkilenmişlikten daha net bir insan kaynaklı etkilenmişliği bildirme istikâmetinde geliştiğini ve bu gelişmenin henüz tam olarak bitmediğini bize göstermektedir:

(102)

Geriyñ edzen Donoy guç hir nastay gergiygee, Jamts gegç lamd sayahan bulaagdsan baylaa (Ts.Damdinsüren, G, 174).

Aile reisi Donoy, otuzlu yaşındaki eşini Jamts adındaki bir rahibe geçenlerde **kapıldıydı** (= Aile reisi Donoy’un otuz yaşlarındaki eşini Jamts adındaki bir rahip geçenlerde kaptı).

Bu cümlede özne olan *Donoy*, rahip tarafından kapılan değildir; kapılan, onun yaşı otuzlardaki eşidir. Edilgenlik eki *-gd-* Donoy’un, “eşinin bir rahip tarafından kapıldığı” olayından etkilendiğini bildirmektedir.

Şimdi Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında tespit edilen edilgen yapıları teker teker inceleyelim.

2.2. Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Edilgenliğin Türleri

Türkiye Türkçesinde çatı biçimlerinin arasında en çok türleri ve alt türleri bulunan edilgen çatı, kimi gramer kitaplarında (Dény, 1941; Gencan, 1979) türlere bölünmeden tek bir yapı olarak sunulurken, kimi kitaplarda (Ergin, 1984; Banguoğlu, 2000) iki türden ibaret olduğu ileri sürülmektedir. Bazı araştırmalarda edilgen çatı iki çatı olarak da sunulmaktadır: edilgen çatı, meçhul çatı (Korkmaz, 2001: 197).

Edilgenlik türlerinin değinildiği araştırmaların çoğunda fiilin geçişlilik-geçişsizliği, türlerin belirlenmesinde tek ölçüt olarak kabul edilerek diğer kriterlere

başvurulmadığından, edilgen çatının karşıladığı anlamların çeşitliliğine ve derinliğine yeterince inilmemiş ya da bu konu sadece ihmal edilmiştir.

Mongolistik geleneğinde de Moğolca edilgen çatı (üyldegdeh hev), türleri olmayan tek bir yapı olarak araştırılmıştır. Bu araştırmaların çoğu Rus dil bilimi penceresinden bakılarak Rusça edilgen çatı araştırma yöntemine uydurularak yapıldığından, Moğolca edilgen çatının özelliği tam olarak açıklanmamıştır. Nitekim Sanceyev, Moğolcada edilgen çatının çok az kullanıldığını belirtirken, hangi durumlarda kurulduğunu tespit etmenin mümkün olmadığından yakınmaktadır (Sanceyev, 1963: 40-45).

Edilgenliğin türlerinin çokluğu, aşağıdaki bölümlerde göreceğimiz gibi, her şeyden önce, edilgen cümledeki özne ve eyleyici / fail ile ilgili çeşitli bilgi ve onlara bakış perspektiflerinin zenginliğinden kaynaklanmaktadır.

Türk ve Moğol dillerinde, edilgen çatının geliştiği “kendiliğinden meydana gelen oluş” türü, edilgen çatıda sayılmamaktadır. Bu dillerde “edilgen çatı” terimi, birkaç yapının üst kimliği olarak düşünülebilir. Yani, *durumu bildiren edilgen yapı*, *arkaik gerçek edilgen yapı*, *yeni gerçek edilgen yapı* ve *şahıssız edilgen yapının* hepsi edilgen çatıda bulunmaktadır. Tarihsel Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen *dolaylı edilgen yapıyı* da edilgen çatıya ekleyebiliriz. Halha Moğolcasında, klasik Moğol edebiyatı okuluna bağlı olarak yetişen ve modern Halha Moğol edebiyatının kurucularından biri olan Ts. Damdinsüren’in eserlerinde birkaç dolaylı edilgen cümlelerin kullanıldığını saymazsak, bu yapının özellikle son zamanlarda hiç tespit edilmeyişine da bakarak, hatta böyle kuruluşlar “devrik” cümle olarak da sayıldığından, artık Halha Moğolcasında *dolaylı edilgen yapının* kullanılmadığını

emin olarak söyleyebiliriz. Poppe'nin bildirdiğine göre bu tür cümleler Moğolcanın bir diyalekti olan Buryatçada da tespit edilmiştir (Poppe, 1965: 373).

2.2.1. Kendiliğinden Meydana Gelen Oluş

Edilgen yapı sayılmayan, fakat edilgen çatının geliştiği zemin olarak varsayılan “Kendiliğinden meydana gelen oluş” türünde, cümlede edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil, öznenin bünyesinde kendiliğinden meydana gelen süreç ya da öznenin içinde bulunduğu durumu bildirmektedir. Burada edilgenlik eki, aktif-geçişli fiilleri durumu ve oluşu bildiren geçişsiz fiillere dönüştürmektedir.

Edilgenlik ekiyle genişletilmiş bu fiiller, bir oluşu ve durumu bildirmesi bakımından sıradan pasif fiillere anlamca benzemektedir. Nitekim Moğolcada edilgenlik ekiye genişletilmiş söz konusu fiiller Türkçeye tercüme edilirken sıradan pasif fiiller ile de karşılanabilir. Örneğin,

(103)

HMo.

a. *Miniy sonssonoor bol Ar Halh ih l **öörçlögdöc** bayh bololtoy* (L.Tüdev, BNUAO, 47).

Harf. Duyduğum kadarıyla, Halha memleketi çok **değiştirilip** gibi oluyor.

Duyduğum kadarıyla, Halha memleketi çok **değişiyormuş**.

b. *Dza, odoo dzovlon mini **baragdlaa**. Ee gyalaylaa, ee gyalaylaa!* (B.Rinçen, ÜT, 183).

Harf. Evet, şimdi ıstıraplarım **bitirildi**. Teşekkürler, teşekkürler!

Evet, şimdi ıstıraplarım **bitti**. Teşekkürler, teşekkürler!

HMo. (103a) **öörçlögödöc** “değişiyormuş” fiili **öörçlö-** “değiştirmek” aktif geçişli fiile edilgenlik **-gd-** ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Oluşu bildiren bu fiil Türkçeye basit pasif *değişmek* fiili ile tercüme edilmektedir. HMo. (103b) **baragdlaa** “bitti” fiili **bara-**“bitirmek” aktif geçişli fiile edilgenlik **-gd-** ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir. Durumu bildiren bu fiil Türkçeye pasif *bitmek* fiili ile tercüme edilir. Bu cümlede, adamın çektiği ıstırapların bittiği “durum” anlatılmaktadır.

Tersi olarak, Türkçede edilgenlik ekiyle genişletilmiş “kendiliğinden oluşu” bildiren fiiller de Moğolcaya sıradan pasif fiil ile tercüme edilebilir. Örneğin,

(104)

TTü. *O dakikada yer **yarılsa** yerin içine girecektim (R.N.Güntekin, Ç, 33).*

HMo. *Ter üyed gazar **tsömörsönsön** bol şurgaad orçihmoor baylaa.*

Harf. TTü. *O dakikada yer **çöktü ise** arasına sızarak girmem geldi idi.*

TTü. (104) **yarılsa** fiili, **yar-** aktif geçişli fiil tabanına **-ıl-** ekinin getirilmesinden teşkil edilmiş “kendiliğinden oluşu” bildiren fiildir. Bu fiilin Moğolca karşılığı **tsömör-** fiili yapı bakımından **geçişli fiil + edilgenlik eki** olarak çözümlenmeyen pasif bir fiildir.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, edilgenlik ekleriyle genişletilmiş “kendiliğinden oluşu” bildiren fiiller aşağıdaki anlatımlarda kullanılmaktadır.

Bu fiiller, doğa (yer, gökyüzü, güneş) ve doğada meydana gelen olaylarla (yağmur, rüzgâr, şimşek) ilgili olarak kullanılmaktadır. Örneğin,

(105)

TTü.

- a. *Şimşeğin bir tanesi dörde **bölündü**, sonsuz hızla bir ışık seli dört koldan Süleymaniye Camisini firdolayı kuşatıp ortadan aniden yitti* (Y.Kemal, DK, 222).
- b. *Yatağı dar, ama gür ve derin bir ırmak bahçenin kıyısından geçerek, dik kayalara çarpa çarpa uçuşumdan aşağıya, vadinin dibindeki suya **dökülüyordu*** (T.Buğra, O, 32).
- c. *Deprem tamamen jeolojik bir olay olup, yerkabuğunun sarsılmasıdır...* (O.Pamuk, SE, 218).

(106)

HMo.

- a. *Haviyn ayluud nogoo höön nüüic şuvtrahad uur amisgal, uliral **soligdohıg** hayhardaggüy barilga angiynhan l suugaa hotsrov* (S.Dorcpalam, YDTs, 218).

Komşu çoban aileleri, ot peşinde göçüp gittiğinde hava durumu, mevsimin değişmesini umursamayan inşaatçılar oldukları yerde kaldılar.

- b. *Tenger tselmeed **neegdev**.*

Gökyüzü açıldı.

TTü. (105a)'da doğa olayı olan *şimşeğin* kendi kendine dörde **bölündüğü** anlatılmaktadır. Burada, şimşegi bölen herhangi bir fail tasavvur edilmez. TTü. (105b)'de *ırmağın dökülmesi*, (105c)'de *yerkabuğunun sarsılması* hepsi doğada kendiliğinden meydana gelen olaylar olarak algılanmaktadır. HMo. (106a)'da değişen şey, *hava durumu* ve *mevsimdir*. HMo. **solı-** “değiştirmek” fiiline edilgenlik eki **-gd-**’in getirilmesiyle teşkil edilen **soligd-** fiili Türkçeye basit pasif *değişmek* fiili

ile tercüme edilir. HMo. (106b)'de *gökyüzünün* kendiliğinden **açıldığı** doğa olayı anlatılmaktadır.

Söz konusu fiiller, beden ya da organ (kol, yürek, dil), organlardan çıkan sıvı (ter, gözyaşları), organlardan çıkan ses (nefes, ses), insanın psişik durumu (korku, cesaret, sükunet) gibi insan ve onun biyolojisi, psikolojisi ve fizyolojisinde refleks düzeyinde meydana gelen birçok oluşumlar ile ilgili olarak kullanılmaktadır.

(107)

TTü.

- a. *Zeynel adamın yüzüne baktı. Baktıkça yüzü sararıyor, bacakları titriyor, bedeni çözülüyordu* (Y.Kemal, DK, 131).
- b. *Kadıncağız, beni dinlerken, gözlerinden, buruşuk yüzüne minnet yaşları dökülüyor, ellerimi öpüyordu* (R.N.Güntekin, HÇ, 52).
- c. *Gemimizde bir anda korku ve telâş başladı; çoğunluğu Türk ve Mağripli olan kürekçilerimiz sevinç çığlıkları atıyordu; sinirlerimiz bozuldu* (O.Pamuk, BK, 11).

(108)

HMo.

- a. “*Mongolçuud setgel huviṛṛṛee. Urid ni hiṇneen tsaylṅan genen amitad baydagsan bilee. Yüm bühend l itgec biṣirṇ yavdagsan. Odoo ed nar ayagüy ih öörṇlögödöc bayna daa” gec Li ovogt ṣanalan bodoh dzuur mongol hüniyg argalan huurṇ baysan ödiy tödiy ülger ṣig yümig durdan sanalaa* (L.Tüdev, BNUAO, 264).

“Moğolların huyu başka olmuş. Önce ne kadar temiz, masum idiler. Herşeye inanarak hayran idiler. Şimdi bunlar çok **değişiyorlar**, ya” diye Li ıstırap içinde düşünürken, Moğolları kandırdığı masal gibi birçok olayı hatırladı.

b. *Edentey çin ingec hereldseer baygaad bür tenhee **baragdah** yüm geed emgen yoh gec suniav* (Ts.Damdinsüren, HGHG, 273).

Bunlarla hep böyle kavga ede ede en sonunda gücüm **tükeniyor** deyip yaşlı kadın ah edip inleyerek uzandı.

c. *Ene ügiyg sonsood miniy biye setgel heden alhmın daraa hoyor heseg biş hed **huvaagdaad** unah bololtoy* (O.Tsend, HDUH, 369).

Bu sözü işitince benim bedenim birkaç adım sonra ikiye değil birçok parçaya **bölünerek** düşecek gibi oldu.

TTü. (107a) **çözülüyordu** fiili, heyecandan bacakları titreyen adamın bedeninde meydana gelen oluşu bildirmektedir. Burada, bacakların titremesi ile bedenin çözülmesi, adamın iradesine bağlı olmayan, kendiliğinden meydana gelen refleksler olarak düşünülmektedir. TTü. (107b)'de kadıncağızın gözyaşlarının **dökülmesinin** kendiliğinden meydana gelen birşey olduğu, bağlamdan anlaşılmaktadır. TTü. (107c) **bozuldu** fiili, insanın psişik durumunu bildirmektedir. HMo. (108a) **öörçlödöc** “değiştiriyorlar” fiili, geçişli **öörçlö-** “değiştirmek” fiiline edilgenlik **-gd-** ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir. Moğolcada edilgenlik ekiyle genişletilmiş bu fiil, gördüğümüz gibi Türkçede sıradan pasif bir fiil ile karşılanmaktadır. HMo. (108b) **baragdah** “tükeniyor” fiili geçişli **bara-** “tüketmek” fiiline edilgenlik **-gd-** ekinin eklenmesiyle teşkil edilmiştir. Bu fiil, bu cümlede insanın biyolojik durumunu bildirmektedir. Geçişli **huvaa-** “bölmek” fiil tabanına **-gd-** ekinin getirilmesinden türemiş HMo. (108c) **huvaagdaad** “bölünerek” fiili, failin biyolojik ve psikolojik durumunu bildirirken mecazî anlamda kullanılmıştır.

Edilgenlik ekiyle genişletilmiş bu fiiller, “herhangi cansız bir varlığın kendi kendine bir duruma girdiğini” anlatan cümlelerde oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin,

(109)

TTü.

a. *Kalın çimento duvarların altındaki bel vermiş eski ev **yıkıldı yıkılacaktı***
(Y.Kemal, DK, 189).

b. *Kapağını kapasak **bozulacağı** için süt almaktan vazgeçtik* (R.H.Karay, BÖB, 76).

(110)

HMo.

a. *Ter hün tos bolson tsereg huuçin nogoön ömd, end tend ni tsoorç **uragdan***
hövön ni garsan huuçin nogoön hürem ömscee (Ç.Lodoydamba, HNN, 121).

O adam, yağlı eski askerî yeşil pantolon, şurasında burasında **yırtılmış**, pamuğu çıkmış eski yeşil kaban giyiyordu.

b. *Hüreend mahnı üne **nemegdec**, pandzçinguudad sanamsargüy ih oldz*
omogtoy ödrüüd tohiooldcee (L.Tüdev, BNUAO, 7).

Şehirde et fiyatı **yükselerek** tüccarlar için şans eseri kârlı günler oldu.

TTü. (109a) **yıkıldı yıkılacaktı**, evin durumunu bildirmektedir. Buradaki anlam şudur: evi kimse yıkmıyor, ev kendiliğinden yıkılıyor. TTü. (109b) **bozulacağı** fiili, sütün durumunu bildiriyor. Cümlede, kapağı kapatılırsa sütün bozulacağından endişe edildiğinden, onu almaktan vazgeçildiği anlatılmaktadır. HMo. (110a)'da kendi kendine yırtılmış şey, eski kabandır. HMo. (110b) **nemegdec** “yükselerek” fiili, fiyatın tüccarlar lehine değişmiş durumunu bildirmektedir. HMo. **nemegd-** “yükselmek” fiili, geçişli olan **neme-** “yükseltmek, artırmak” fiiline **-gd-** ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir.

Önceki bölümde hem tabiatta, hem de insanın biyolojisi ve psikolojisinde aslında hiçbir oluşun kendi kendine meydana gelmesinin mümkün olmadığını belirtmiştik. Çünkü canlı, cansız varlıkların bünyesinde meydana gelen değişimler ve oluşumların mutlaka sebepleri vardır. Bu bakımdan “kendiliğinden meydana gelen oluş” tabiri izafî olarak anlaşılmalıdır. Oluşu bildiren fiillerin hem fiil kökü / tabanı, hem de edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil hâlinde olabildiğini belirtmiştik:

(111)

- a. Çatı **çöktü** (güçlü bir fırtına çatının çökmesine sebep oldu).
- b. Metal **eridi** (sobadaki yüksek ısıdan dolayı metal eridi).
- c. Güller **soldu** (sonbahar soğuğu güllerin solmasına sebep oldu).

(112)

- a. Direk **devirildi** (rüzgar direği devirdi, rüzgar direğin devrilmesine sebep oldu).
- b. Yemek **bozuldu** (sıcaklık yemeği bozdu, sıcaklık yemeğin bozulmasına sebep oldu).
- c. Adam **bozuldu** (kumar, içki adamı bozdu).
- d. Ev **yıkıldı** (fırtına evin çökmesine sebep oldu).

Kök hâlinde olan (111a) **çök-**, (111b) **eri-**, (111c) **sol-** fiillerinin karşıladığı oluşların mutlaka sebepleri vardır: Çatının çökmesinin sebebi, bir *fırtına*; metalin erimesinin sebebi, *yüksek sıcaklık*; güllerin solmasının sebebi, *soğuk hava* olabilir. Edilgenlik ekiyle genişletilmiş pasif fiillerin karşıladıkları durum ve oluşların da sebepleri vardır. (112a)’da direğin **devrilmesinin** sebebi, *rüzgâr*; (112b)’de yemeğin

bozulmasının sebebi, *sıcaklık, mikroplar*; (112c)’de adamın bozulmasının sebebi, *kumar ve içki*; (112d)’de evin **yıkılmasının** sebebi, *fırtına* olabilir.

Pasif fiilin karşıladığı oluşun sebebi Türkiye Türkçesinde *-DAn* hâl ekini, Halha Moğolcasında *-aas / -ees bolc* “-DAn dolayı”yı alarak cümlede belirtilebilir:

(113)

TTü.

- a. “Gidiyorum,” diye deli gibi ayağa kalktı Selim balıkçı, kendisini zor dışarı attı, havasızlıktan nerdeyse **boğulacaktı** (Y.Kemal, DK, 66).
- b. O zaman, benim o ilk yıllarımdaki gibi olacaklar; korkudan elleri kolları **bağlanacak**: düşüncelerine inanamayacaklar; akıllardan geçen şeylerden ödleri kopacak (O.Pamuk, SE, 142).
- c. Korkumdan ağızım dilim **tutuldu** (Y.Kemal, YDGB, 276).

(114)

HMo.

Aysnaas bolc daralt ni **nemegdsen**.

Korkudan tansiyonu **yükseldi**.

TTü. (113a)’da **boğulmanın** sebebi *havasızlık* ise, TTü. (113b)’de ellerinin **bağlanmasının**, TTü. (113c)’de **dilin tutulmasının** ve HMo. (114)’da **tansiyonun yükselmesinin** sebebi *korkudur*.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında sebebi, bulunma hâli ekini alarak da cümlede belirtilebilir. Burada sebep, aynı zamanda oluşun gerçekleştiği ortamın özelliğini de göstermektedir:

(115)

TTü.

Böyle fırtınalı havalarda Ali ev yıkılacak diye korkardı (Y.Kemal YDGB, 36).

(116)

HMo.

Öglöö talday deer bayrluulsan tsaasan loozon üdees hoyş salhind uragdan namırçee.

Sabahleyin meydanda yerleştirilen kâğıttan pankart, öğleden sonra rüzgârda yırtılıp dalganıyordu.

Bütün bu örneklerden Türk ve Moğol dillerinde edilgenlik ekinin sadece edilgen çatının değil, başka bir spesifik yapının kuruluşunda da kullanıldığını açıkça görüyoruz. Kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren bu yapı, söz konusu dillerin tespit edilen bütün tarihsel dönemlerinde kullanılmıştır. Bu yapıyı ilk belgeleyen, Kâşgarlı Mahmut olmuştur. Bu âlim Türkçede edilgenlik ekinin iki farklı yapıyı kurabildiğini fark ederek bu konu ile ilgili olarak şöyle bir bilgi vermektedir:

“*Er topık yuwdı*” denir ki, “adam top yuvarladı” demektir. Sonra “*topık yuwuldı* = top yuvarlandı” denir. Burada fiil, meçhuldur ve top başkasının yuvarlamasıyla yuvarlanmıştır... Fiil “yuwuldı” şekline konulduğunda başkasının yuvarlamasıyla yuvarlandı veya kendi kendine yuvarlandı demek olur (DLT III, 112-113).

Eserde buna benzeyen açıklamalar ve örneklere rastlamak mümkündür (Bkz. DLT III, 112).

Söz konusu dillerde edilgenlik ekiyle kurulan, fakat edilgen çatıda sayılmayan bu yapının edilgen çatı ile olan ilgisi 2.4. “Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Türlerinin Gelişimi” bölümünde incelenmiştir.

2.2.2. Durumu Bildiren Edilgen Yapı

Durumu Bildiren Edilgen yapılar, Türkiye Türkçesinde edilgenliğin söz konusu türü *kendiliğinden meydana gelen oluş türü* ile *yeni gerçek edilgen yapı* arasında bulunan ve bu iki türün özelliklerini taşıyan bir “ara bölge” olarak tanımlanabilir. Bunu şöyle de gösterebiliriz: *kendiliğinden meydana gelen oluş > durumu bildiren edilgen yapı > yeni gerçek edilgen yapı*. Türkçe edilgen çatının en eski özelliğini taşıdığından (Bkz. 2.4.1. Türkçede Edilgenlik Türlerinin Gelişimi), bu dildeki edilgen çatının gelişmesi ve oluşmasını anlamamıza ışık tutacak nitelikteki bu yapının, kapsadığı anlamlar bakımından geniş ve karmaşık olması gayet doğaldır.

Söz dizimsel bakımdan faili belirtilmemiş *yeni gerçek edilgen yapı* (2.2.4.2.’ye bkz.) gibi biçimlendirilen, fakat anlamsal olarak bazen de *kendiliğinden meydana gelen oluş türüne* benzeyen söz konusu türün söz dizimsel özelliğini şöyle nitelendirebiliriz: Özne, fiil tabanının karşıladığı eylemden etkilenendir; edilgen fiil geçişsiz; fail, yani fiil tabanının karşıladığı eylemi yapan kimse cümlede “tarafından” sözcüğünü ya da yönelme hâli ekini alarak belirtilmez.

Semantik düzeyde durumu bildiren edilgen yapıda, öznenin “etkilenmişliği” veya başka bir deyişle öznenin içinde bulunduğu sonuç durumu (resultant state) cümlede bütün ilginin üzerinde odaklandığı nokta olduğu için, fail konu dışı kalan ve sorgulanmayan bir bilgi niteliğindedir. Bu sebepten dolayı failin, *yeni gerçek edilgen yapıda* olduğu gibi “taraftan” sözcüğünü ya da *-ca / -ce* ekini alarak cümleye sokulması imkânsız, daha doğrusu gereksizdir.

(117)

*İşi Nemrut duyuyor. Aradığımızı bulduk diyor. Yakalıyor Halil İbrahim'i. Asıyor, **asılmıyor**. Boğduruyor, **boğulmuyor**. Kestiriyor, **kesilmiyor**. Hiçbir şey kâr etmiyor. Yerin altına gömüyor çocuk gülererek geri çıkıyor. Yağma mı bu, ceylan sütü emmiş çocuk (Y.Kemal, BDBB, 429).*

(117)'de Nemrut'un Halil İbrahim'i astığında onun **asılmadığı**, boğduğunda **boğulmadığı**, kestiğinde **kesilmediği** durum anlatılmaktadır. **Asılmıyor**, **boğulmuyor**, **kesilmiyor** filleri burada eylemi değil, sonuç durumu (resultant state) bildirmektedir. Bu da durumu bildiren edilgen yapının önemli özelliklerinden biridir, diyebiliriz.

Fail / eyleyici, bağlamda belli olsa da, söz konusu yapıda sorgulanmadığından, öznenin “etkilenmişliği” aslında bu etkilenmişliği yaratan failden müstakil olarak düşünülmektedir:

(118)

a. *Minderde oturan konuk beylerin başları, sedirde oturan, Ertuğrul bey gazi'nin yoldaşlarına **çevrildi** (T.Buğra, O, 219).*

b. *Ben, böyle dikkatli dikkatli yüzüne bakıp düşünürken, birdenbire Şeyh'in gözleri üzerime **çevrildi** (R.H.Karay, GHYADV, 17).*

c. *Osman'ın adımları **açıldı** ve hızlandı (T.Buğra, O, 120).*

(118a)'da başları(nı) çevirenlerin, beyler olduğu bağlamdan anlaşılıyorsa da, “başları, beyler tarafından çevrildi” gibi bir cümlenin kurulması mümkün değildir. Cümlede vurgulanmak istenen bilgi, başların çevrilmiş bir durumda olduğu sonuç durumudur. (118b)'de de gözleri(ni) çeviren bellidir: *şeyh*. Fakat burada vurgulanmak istenen gözlerin çevrilmesi, sanki kendi kendine olmuş bir eylem

olarak algılanmaktadır. (118c)’de adımları(nı) açan fail biliniyor olmasına rağmen “Osman’ın adımları kendisi tarafından açıldı” cümlesinin kurulması imkânsız ve gereksizdir. Bu tür cümlelerde bütün ilgi, durumu bildiren edilgen fiil üzerinde toplanmış bulunmaktadır. Bütün bu örneklerde fail / eyleyiciler *beylerin*, *şeyhin*, *Osman’ın* şeklinde ilgi hâli ekini alarak cümlede öznenin tamlayıcısı görevini üstlendiği için bilinmektedir.

Sonuç durumunu bildiren fiilin sorgulanmayan ve araştırılmayan faili bazen Tanrı da olabilmektedir. Örneğin,

(119)

*Hocalar düşmüşler ortalığa: Demedik mi? Daha neler gelecek başınıza! Kim şarap fabrikasına üzüm verirse, içenin günahının iki misli onun boynuna **yüklenir*** (Y.Kemal, BDBB, 551).

Günah dinî bir terimdir. Kötülük yapan insan günah yapmış sayılmaktadır. İnsanoğlunun ne kadar günah işlediği, Tanrı tarafından sayılmaktadır. (119)’da günahın, kötülük yapmış varsayılan insanların boynuna **yüklenmesinin**, Tanrı tarafından yapılan bir şey olduğu, bağlamda saklıdır.

Edilgen fiilin karşıladığı durum, failden müstakil düşünüldüğü için, fiilin karşıladığı bu durum bazen de kendi kendine olmuş, kendiliğinden meydana gelmiş bir oluş olarak algılanmaktadır. Bu bakımdan söz konusu yapı “kendiliğinden oluşu bildiren türü”ne benzemektedir:

(120)

- a. *Ortalık tenhalaşmış, sesler kesilmişti (R.N.Güntekin, D, 64).*
- b. *Yüzünde güneş kızartısına benzer bir kızartı vardı. Buna rağmen bir yumuşaklık, bir dostluk edası okunuyordu (Y.Kemal, BDBB, 279).*
- c. *Ona hatta ölmüş de denebilir. Yalnız ara sıra görünmez bir canavarla boğuşur gibi vücudu büzülüyor, açılıyor... Ölemeyen bir hayvanın reaksiyonları (R.N.Güntekin, AN, 209).*

(120a)'da bağlamda saklı olan seslerini kesen birileri sorgulanmamakta, araştırılmamaktadır. Burada, **kesilmişti** fiili, özne olan *seslerin* bitmiş durumunu bildirmektedir. (120b) **okunuyordu** fiilinin karşıladığı eylemin bir faili vardır, fakat, yüzü kızarmış adamın yüzündeki dostluk *edası* sanki yüzün bir niteliği, kendi kendine meydana vuran bir özelliği olarak algılanmaktadır. Burada **okunuyordu** fiili, *parlıyordu, meydana vuruyordu* gibi durum ve oluşu bildiren pasif fiillere durumu bildirmesi bakımından benzetilmektedir. (120c) 'de hastanın, vücudunu **büzüp açtığı** anlatılmaktadır. Fakat, cümlede özne olan *vücudun* büzülmesi ve açılmasının, sanki kendiliğinden reaksiyon düzeyinde meydana gelen bir hareket olarak algılandığı, cümledeki hasta hakkında “ona ölmüş de denebilir”, onun yaptığı hareketler için “ölemeyen bir hayvanın reaksiyonları” gibi tanımlamaların kullanılmasından anlaşılmaktadır.

Edilgenliğin söz konusu türü, sonuç durumunu bildirmesi özelliğinden dolayı iki biçimde (yani hem *kendiliğinden oluşu bildiren tür*, hem de *yeni gerçek edilgen yapıda*) yorumlanabiliyorsa da, bir taraftan cümlede failin araştırılabilmesi bakımından *kendiliğinden oluşu bildiren türden* farklı iken (121a'ya bkz.), diğer

tarafıtan araştırılabilen failin cümleye sokulamaması bakımından *yeni gerçek edilgen yapıdan ayırt edilmektedir* (121b’ye bkz.).

(121)

- a. *Mübarek adamın yüzünde bir şey **okunmuyor** ki... Kılı kıpırdamıyor*
(R.H.Karay, GHYADV, 253) (> *Mübarek adamın yüzünde (Ahmet tarafından) bir şey okunmuyor ki...*).
- b. **Mübarek adamın yüzünde Ahmet tarafından bir şey **okunmuyor** ki... Kılı kıpırdamıyor.*

(121a)’da yüzündeki ifadeleri **okuma** işini yapan failin varlığı bağlamda saklıdır. Fakat, onun cümlede belirtilmesi mümkün değildir. Bu sebepten dolayı (121b) cümlesi düşük sayılır.

Türkçede edilgenliğin bütün türleri edilgenlik *-l-*, *-n-* ekleri ile kurulduğundan, cümle içinde araştırılmayan edilgen fiillerin hangi türde / yapıda olduğunu tespit etmek güç, bazen de imkânsızdır. Cümle içinde araştırılmayan fiillerin çoğu sadece “edilgenlik ekini almış bir fiil” gibi genel bir bilgi sunduğundan, edilgen fiillerin hangi türde olduğunu tespit etmek için onları bağlam içinde araştırmak gerekmektedir.

Halha Moğolcasında da durumu bildiren edilgen yapıda fail soruşturulmayan bir bilgidir:

(122)

HMo.

- a. *Bançin Bogdıg Beejind avaaic suulgaad hyatad hel dzacj ehelsen bolovç
ter ni dzaluudaa suraagüy uçir tiym  amarhan **hyatadilagdahgüy** baycee*
(L.Tüdev, BNUAO, 53).

Bançin Bogd'u Pekin'e götürüp orada yerleştirip her ne kadar Çince öğretmeye başladılarsa da, o gençken öğrenemediği için o kadar da kolay **çinlileştirilemiyordu**.

b. *Terniy şölöös em hüniy hiçeengüy gar medegdddeg sen dee* (B.Rinçen, ÜT, 63).

Onun çorbasından titiz ve çalışkan kadın eli **seziliyordu**.

HMo. (122a)'da *Bançin Bogd*'u çinlileştirmek isteyenler, araştırılmayan bir bilgidir. Bu cümlede belirtilmek istenen en önemli şey, *Bançin Bogd*'un çinlileşmemesidir. Burada, **hyatadçilagdahgüy** “çinlileştirilemiyordu” fiili *çinlileşmiyordu* anlamına yakındır. Sezmek, sadece canlılara has bir duyu olduğuna göre, *sezilmek* fiilinin de faili canlı olmalıdır. HMo. (122b)'de lezzetli çorbanın çalışkan bir kadın eli ile yapıldığının “sezilmesi”, adeta bu çorbanın niteliği olarak sunulmaktadır. Burada, **medegdddeg** “seziliyordu” fiili, çorbanın özelliğini nitelendiren bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan söz konusu fiil, *kokmak* (çorba güzel kokuyordu) gibi sıradan pasif fiile benzemektedir.

Halha Moğolcasında, Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi, durumu bildiren edilgen çatıda fail sorgulanmayan, araştırılmayan bir bilgi olduğundan, onun cümlede belirtilmesi gereksiz ve imkânsızdır. Cümlede zaten belirtilemeyen fail ikinci plânda kalıp sadece edilgenlik eki ile **izlenebilir**ken, bütün odak, özne ve onun “etkilenmişliği” üzerinde toplanmış bulunmaktadır. Bu arada Moğolcada *yeni gerçek edilgen yapı*, yani failin cümlede serbestçe belirtildiği edilgen yapının olmadığını hatırlatmak istiyoruz. Türkçede de olduğu gibi, sadece spesifik durumda kurulan ve failin yönelme-bulunma hâli ekini alarak belirtildiği *arkaik gerçek edilgen yapı* mevcuttur (Bkz. 2.2.3. Arkaik Gerçek Edilgen Yapı). Bununla ilgili olarak şunu

söylemek istiyoruz: Halha Moğolcasında, *arkaik gerçek edilgen* yapıda bulunmayan, dolayısıyla failin belirtilmediği bütün edilgen cümleler, durumu bildiren edilgen yapıda sayılmalıdır:

(123)

HMo.

- a. *Bi gemgüy tsagaan hün gedgee ödör bür batlah gec orolddog bayv. Süüldee huuçin baytsaagç soligdoc neg şar tsoohor hün asuudag bolov ter bol türüüçiyin baytsaagças şal öör* (S.Dorcpalam, YDTs, 239).

Ben masum biri olduğumu her gün ispatlamaya çalışıyordum. Sonunda eski müfettiş **değiştirilip** (onun yerine) sarı yüzlü birisi beni sorgulamaya başladı, o da eskisinden bambaşka biriydi.

- b. *Salhi süngenehees öör çimee anirgüy örgön tal nutagt hadlangiyn stants bayguulagdac motorın duu hüngeneh bolloo* (Ts.Damdinsüren, HH, 11).

Rüzgâr uğultusundan başka bir sesin olmadığı engin bozkırda ekim istasyonu **yapıldığı**nda motor sesi uğuldar oldu.

Durumu bildiren edilgen yapıda bulunan HMo. (123a)'da müfettişin değiştirildiği, (123b)'de ekim istasyonunun yapıldığı durum anlatılmaktadır. İşi yapan failer sorgulanmaz, cümlede de belirtilemez. Buna karşın, bu cümlelerin Türkiye Türkçesi karşılıklarında fail cümlede araştırılabilen ve belirtilebilen bilgidir: *Müfettiş (hapishane müdürü tarafından) değiştirildi, Ekim istasyonu (Rus mühendisler tarafından) yapıld.* Yani, Halha Moğolcasında durumu bildiren edilgen yapıda bulunan bu cümleler Türkiye Türkçesinde fail araştırılabildiği için yeni gerçek edilgen yapıda sayılmaktadır (Bkz. 2.2.4. Yeni Gerçek Edilgen Yapı). Bu da söz konusu dilleri konuşan halkların edilgen cümleleri algılama ve edilgenliğe yaklaşma tarzlarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır, diyebiliriz.

2.2.3. Arkaik Gerçek Edilgen Yapı

Türk ve Moğol dillerinde failin yönelme (-bulunma) hâli ekini, yani Türkçede yönelme hâli *-a / -e*, Moğolcada yönelme-bulunma hâli *-d / -t* ekini alarak cümlede belirtildiği arkaik edilgen yapıya biz “*arkaik gerçek edilgen yapı*” adını verdik. Bu yapı hem modern hem de tarihsel Türk ve Moğol dillerinde tespit edilmiştir.

Bilindiği gibi, modern Türkçe *-a / -e* ekinin geliştiği *-ka / -ke*, Eski Türkçede hem yönelme hem de bulunma hâli ekinin işlevini üstlenmekteydi. Zamanla bu ek fonksiyonel daralmaya uğrayarak bulunma hâli bildiren işlevini yitirip sadece yönelme hâli eki olurken, bu ekin yitirilen işlevi Eski Türkçede bulunma hâli yanında, aynı zamanda çıkma hâli eki olarak da işlev gören *-da / -de* ekine bindirilmiştir. Böylece, tarihsel ve modern Türkiye Türkçesinde yönelme hâli işaretleyicisi *-a / -e*, bulunma hâli işaretleyicisi ise *-da / -de* olmuştur. Modern Moğolcada bu iki hâl, Eski Türkçedekine benzer bir şekilde aynı bir ekle ifade edilmektedir, yani bugün *-d / -t* eki Modern Moğolcada Eski ve Orta Moğolcada olduğu gibi hem yönelme hem de bulunma hâli işlevini sürdürmektedir.

Nigmatov, makalesinde Eski Türkçede tespit edilen bu yapının kökeninin çok eskilere gittiğini ve Türkçe edilgen çatının arkaik özelliğini yansıttığını ileri sürmüştür (Nigmatov, 1973: 55). Aynı şey tarihsel Moğolcada da tespit edilen söz konusu yapı için söylenebilir.

Söz konusu edilgen yapıdan çeşitli makale, eserlerde bahsedilmiş olmasına rağmen (Bkz. Nigmatov, 1973; Otgonsüren, 1982), şimdiye kadar bu yapı doyurucu bir biçimde tarif edilmemiştir. Söz konusu yapının hem tarihsel, hem modern Türk ve Moğol dillerinde sadece spesifik durumda kurulduğunu görüyoruz (tarihsel

örnekler için 2.4.1.'e bkz.). Öznenin bir eyleme maruz kaldığı (Otgonsüren, 1982: 54, 60) veya öznenin, dıştan gelen eyleme karşı koyamayarak bir duruma düştüğü anlatımda bu yapıya başvurulmaktadır. Söz konusu edilgen yapı, öznenin bir çeşit etkilenmişliğini bildirmesi bakımından *durumu bildiren edilgen yapıya* yakın bir mesafede bulunmaktadır, diyebiliriz. Söz konusu yapının özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

i) Cümlede edilgen fiilin karşıladığı eylemler genelde öznenin yararına olmayan, hoşuna gitmeyen eylemler olarak algılanmaktadır:

(124)

TTü.

a. *Sinek göz açtırmıyor. Uykudan geçtik artık... Şu sineklere parçalanmadan yakayı bir sıyırsak...* (Y.Kemal, BDBB, 187).

b. *Seninle gece yarısı bir odada kalmaktan, çocuklara yakalanmaktan korktuğum için değil, birbirimize sarılır sarılmaz o kapıyı vurmaya başlayacak diye korkuyorum* (O.Pamuk, BAK, 337).

c. *Koyun kurda yakalandı.*

d. *Galatasaray, Fenerbahçe'ye yenildi..*

(125)

HMo.

a. *Etseg min namayg dzurgaatay bayhad gamind alagdac, eec min l oyçic bosç, yostoy alaldac yavc namayg hün bolgoson yüm gene lee* (S.Dorcpalam, YDTs, 225).

Babam ben altı yaşındayken Çin askerlerince öldürüldüğünü, annemin de düşe kalka, hayatla adeta boğuşarak beni adam yaptığını söylerler.

- b. *Ter püüsnees hoyor oros, neg mongol tsereg, neg lonh hyatad arhi dziy busaar bulaan avaad cancind barigdcee* (B.Rinçen, ÜT, 363).

O şirketten iki Rus, bir Moğol asker, bir şişe Çin rakısını kapmış ve kumandanlarına yakalanmış.

- c. *Baron cancın umar dzüg tsereg udirdan mordood oros ulaan tsereg, Sühbaatar Çoybalsangiyn mongol tseregt ihed daragdsanıg ta bühen belhen tolilsoor bidz dee* (B.Rinçen, ÜT, 414).

Kumandan Baron'un, askerlerini kuzeye sürüp Rus kızıl ordusu, Sühbaatar ile Çoybalsan'ın Moğol ordusuna fena **ezildiğini** siz duymuşsunuzdur.

- d. *Bi dzangid çamayg hoyt etseg ehdee **höögdööd**, tolgoi hadzaysan tiyş yave yavaag helc ögye* (B.Rinçen, ÜT, 149).

Ben, dzangi memuruna senin üvey anne ve baban tarafından kovulduğunu, (bu yüzden) rastgele bir yere gittiğini söyleyeyim.

TTü. (124a) **parçalanmak**, (124b) **yakalanmak**, (124c) **yakalandı**, (124c) **yenildi** fiilleri, öznenin hoşlanmadığı eylemleri bildirmektedir. Özne olan (124a) *biz*, (124b) *ben*, (124c) *koyun*, (124d) *Galatasaray*, cümlede yönelme hâli *-a/-e* ekini alarak belirtilen ve fail olan (124a) *sinekler*, (124b) *çocuklar*, (124c) *kurd*, (124c) *Fenerbahçe*'nin eylemine maruz kalmaktadır. HMo. (125a) **alagdac** “öldürülmüş”, (125b) **barigdcee** “yakalanmış”, (125c) **daragdsan** “ezildiğini”, (125d) **höögdööd** “kovulduğunu” fiilleri de öznenin yararına olmayan, hoşuna gitmeyen eylemleri karşılamaktadır. HMo. (125a)'da *gamin* “Çin askerleri”, (125b)'de *cancın* “kumandan”, (125c)'de *etseh eh* “baba ve anne”, (125d)'de *mongol tsereg* “Moğol askerleri”, özneyi olumsuz etkileyen faillerdir. Bunlar cümlede yönelme-bulunma hâli eki *-d / -t*'yi alarak belirtilmektedir.

İlginçtir ki, Japoncada da edilgen cümlede edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiiller öznenin yararına olmayan eylemleri karşılamaktadır (Chino, 1999: 387-400).

ii) Söz konusu yapıda, edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiiller öznenin sadece engellemediği eylemleri değil, maruz kaldığı eylemleri de bildirmektedir:

(126)

TTü.

a. *Buradaki efsanelerin çoğu ışık üstünde. Burada perilere tutulanlar önce ışığa tutuluyorlar* (Y.Kemal, BDBB, 580).

b. *Periler çocuklara göründü.*

(127)

HMo.

a. *Hangay övgönd hüühed gec duudagdac yavsan hoyor övgön, hen heniyyee haruusal uyaralaa tsayruulan höörög tamhia dzörüülen yosloh dzuur hed gurban üg soliv* (S.Daşdoorov, BMH, 289).

Hangay dede tarafından çocuk diye **çağırılan** iki ihtiyar, üzüntü ve melankoli duygularını paylaşarak enfiye kutularını birbirine vererek selâmlaştikları sırada iki üç kelimelik lakırdı ettiler.

b. *Ergen toyronnd ni dzogsoc baysan hüümüüs öör hoorondoo çanga çanga yariltsac, ter ni Batsanaad todorhoy **sonsogdoc** baylaa* (L.Tüdev, BNUAO, 8).

Etrafındaki insanların yüksek sesle konuşmaları Batsanaa’ya net bir biçimde **duyuluyordu**.

TTü. (126a)’da insanların ışık ve perilere **tutuldukları**, yani ışık ve perilerin “tutma” işine maruz kaldıkları anlatılmaktadır. Bu eylem, etkilenen rolündeki insanların isteğine bağlı olmayan, daha doğrusu isteğiyle ilgisi olmayan ani bir

eylemdir. Cümlede, fail olan *ışık* ve *periler* -a / -e ekini almaktadır. TTü. (126b) **göründü** eylemine maruz kalanlar, *perilerdir*. Cümlede fail, yani “görenler”=çocuklar yönelme hâli ekini almaktadır. HMo. (127a) **duudagdac** “çağrılan” fiili özne olan iki ihtiyarın maruz kaldığı eylemi bildirmektedir. Burada, Hangay dedenin iki ihtiyarı “çocuk” diye çağırdığı, ve ihtiyarların bu muameleye maruz kaldıkları anlatılmaktadır. Çağırma eylemini gerçekleştiren, yani fail olan *Hangay dede* yönelme–bulunma hâli ekini alarak cümlede boy göstermektedir. HMo. (127b) **sonsogdoc** “duyuluyordu” fiili de öznenin sadece maruz kaldığı eylemi karşılamaktadır. Burada fail olan Batsanaa’nın kulağına gelen, onun duyduğu *konuşmalar*, cümlede öznedir.

iii) Edilgen cümlede fail, canlıların yanı sıra insanı ister istemez etkileyebilen cansızlar, doğa afetleri (128, 129), duygular (130, 131), hastalıklar (132, 133) da olabilmektedir. Yani bunların hepsi, insanların engellemediği, sadece maruz kaldığı ve genelde yararına olmayan şeylerdir:

(128)

TTü.

a. “Çabuk,” dedi, “çabuk. Borana tutulmayalım. Tutulanlar zor kurtulurlar” (Y.Kemal, YDGB, 198).

b. Elli lira için kelleyi koltuğa ha... ne kadar da ucuz! Hudut karakollarının makineli tüfeği... Ya bir **tutulsak** bu ateş yağmuruna (Y.Kemal, BDBB, 110).

(129)

HMo.

- a. *Güy amban, Beecingees Da hüree oroh dzamdaa, tergend suuc yavsaar, bie çilc mori unahsan gec, yör huy salhind ç güytsegddeggüy hurdan moriyg unaad davhic genee* (B.Rinçen, ÜT, 51).

Büyükelçi Güy, Pekin'den Da şehrine giderken faytonda otura otura bedeni sızladığında bir at süreyim deyip rüzgâra bile **yakalanmayan** hızlı bir at üstüne atlayıp dörtnala koşturmuş.

- b. *Zunı adag sarın ter neg ödör benzinee duussan myangın duguynıha derged arga baragdan hevtec haaltgüy hurts narand nayrgüy töönögdön bayhad yes ehelsen övliyn taçıgnam hüytend höndiyn salhi sörööd davhic yavah şig sayhan cargal ene horvood ügüy yüm şig sanagdac baylaa* (Ç.Lodoydamba, HNN, 121).

Yaz sonu bir gün, yakıtı bitmiş motosikletinin yanında çaresizce yatarak sıcak güneşte **yanarken** (harf. **yakılırken**) kış soğuşunda borana karşı gitmekten başka bir mutluluk bu dünyada yokmuş gibi geliyordu.

- c. *Süren hayagiyg harçihaad çuluugaa ç buulgalgüy nuruun deeree tegnen bayc garaa sullan dzahidlıg dzadlan böhiyc baigaad unşic garav. Hünd çuluund daragdsan nuruu ni ulam bögtiyn dooşilc, neg üye tsaray ni tsayran, neg üye barayn...* (S.Dorcpalam, YDTs, 219).

Süren, mektubun geldiği adresi görünce (taşıdığı) taşı indirmeden sırtına yerleştirip elini boşalttıktan sonra zarfı açtı ve bükülmüş bir vaziyette okumaya koyuldu. Ağır taşın altında **ezilen** sırtı gittikçe bükülerek alçalıyor, yüzü kâh aydınlanıyor kâh kızarıyordu...

TTü. (128a)'da *boran*, HMo. (129a)'da *salhi* “rüzgâr”, (129b)'de *nar* “güneş”, insanların maruz kaldıkları doğa olaylarıdır. Türkçe ve Moğolcada, bunlar yönelme (-bulunma) hâli ekini alarak cümlede belirtilmektedir. TTü. (128b)'de

mecazî anlamda kullanılan *ateş yağmuru*, HMo. (129c) *çuluu* “taş” (sirtında taşıdığı ağır taş), insanların doğrudan etkilendiği cansızlardır.

(130)

TTü.

a. *Yine bir akşamcı meyhanede içmiş, içmiş, evine ille at sirtında dönmek arzusuna **kapılmış*** (R.H.Karay, BÖB, 56).

b. *Birden telâşa **kapıldım**, arkamda beni kovalayan bir köpekbaliğı varmış gibi hızla yüzdüm, denizden çıktım ve gidip Ceylan'ın yanına oturdum* (O.Pamuk, SE, 87).

c. *Osman, Mihail buluşmasının gecesinde, gece sabaha döndükten çok daha sonra ve uykuya **yenilirken** mırıldandı:*

- “Tanrım, yüzüümü kara çıkarma; beni yarı yolda koma” (T.Buğra, O, 83).

(131)

HMo.

a. *Dandzan ter dzahidal yuun uçirtay bolohıg medehsen gedeg hüseld daruy **avtagdac** evteyhneer dzadlan üdzlee* (L.Tüdev, BNUAO, 182).

Dandzan mektupta neler yazıldığını bileyim isteğine hemen **kapılıp** dikkatlice açtı.

b. *Lodoy bayanı hatuu nariyn heletseeriyg ölsöhiyn dzovlond **havçigdan** hüleec, honını neg höl mah, neg togoo guril budaagaar töçnöön honi hyargac ögnö, honi hurgalah üyeer töçnöön honog acil hiyc ögnö gec Lodoyın amaar bolcee* (B.Rinçen, ÜT, 48).

Fakirler, zengin Lodoy’un katı şartlarını açlık azabına **sıkıştırıldığından** kabul ettiler, bir koyun ön ayağı, bir tencere un, pirinç karşılığında bu kadar koyunun kılını keseceğiz, koyunların yavrulama zamanı, bu kadar gün çalışacağız, diye Lodoy’un isteğine uydular.

TTü. (130a) *arzu*, (130b) *telâş*, (130c) *uyku*, HMo. (131a) *hüsel* “istek”, (131b) *zovlon* “azab”, insanların baş edemediği, önleyemediği, içine düştüğü duygulardır.

(132)

TTü.

a. *O, tereddütle:*

-Vallahi ben de bilmem oğulcuğum ama, dedi. Hani neferlerin bir sıla hastalığı vardır... Benim anladığıma göre yavrucuğum o hastalığa tutuldu (R.N.Güntekin, A, 92).

b. *Sağlamları da koleraya tutuluyordu (R.H.Karay, BÖB).*

c. *Titreme hastalığına yakalanıp eline kağıt kalem tutamayan ihtiyar ve bulanık tezhip ustası... (O.Pamuk, BAK, 439).*

(133)

HMo.

Tegeed övçind nervegdsen biyeiyn oy gutam nyaluun üneryig darah gec hacuudaa arts uugiulaad yüm bodov (S.Erdene, ÖŞ, 265).

Böylece hastalığa yakalanan bedeninin mide bulandırıcı kokusunu gidermek için yanında tütsüyü tüttürdükten sonra düşünceye daldı.

TTü. (132a) ve (132c) *hastalık*, HMo. (133) *övçin* “hastalık” ile TTü. (132b) *kolera* gibi hastalığın bir türü, insanın engelleyemediği, baş edemediği, maruz kaldığı güçler olarak algılanmaktadır.

Böylece, Türk ve Moğol dillerinde *arkaik gerçek edilgen yapıda* bulunan cümlelerin söz dizimsel özelliğini şöyle gösterebiliriz:

Ö - işten etkilenen/maruz kalan	DT - işi yapan/etkileyen + YÖN-BUL	F + ED
Tü. Adam	hastalığa	yakalandı
Mo. Hün	övçind	barigdav

2.2.4. Yeni Gerçek Edilgen Yapı

Sadece geçişli fiillerden teşkil edilen yeni gerçek edilgen yapının, onu edilgenliğin diğer türlerinden ayırt eden en önemli özelliği, cümlede failin herhangi bir sınırlamaya tutulmaksızın belirtilmesinin mümkün olmasıdır.

Türkçede, söz konusu yapı, öznesi ve nesnesi bulunan etken yapının / çatının tam ters biçimi olarak düşünülebilir. Edilgen cümledeki özne etken cümledeki nesneye tekabül etmektedir (Tenişev, 1988: 307). Edilgenleşme süreci esnasında cümleden dışlanan fail / işi yapan, “tarafından” sözcüğünü ya da *-ca / -ce* ekini alarak dolaylı tümleç işleviyle bir ekleme olarak edilgen cümleye katılabilmektedir.

Bu süreç daha anlaşılır bir biçimde şöyle de açıklanabilir: Öznesi (Ö₁), nesnesi (N₁) ve geçişli fiili (F₁) olan etken cümle edilgenleşme sürecinden geçerken, özne konumundaki (Ö₁) işi yapan / fail, düzey düşer; nesne (N₁) konumundaki işten etkilenen ise boşalan özne konumuna geçer, böylece dil bilgisel rolünü değiştirerek yeni kurulan yapıda özne (Ö₂) olur, fiil (F₁) bu dönüşüm sürecinin gerçekleştiğini belgeleyen edilgenlik işaretleyicisini alarak geçişsiz edilgen fiile (F₂) dönüşür. Böylece, işi yapanın açısından bakılan olay, işten etkilenenin bakışından sunulur. Düzey düşen işi yapan / fail, gerekirse dolaylı tümleç (DT < Ö₁) olarak edilgen cümlede belirtilebilir. Buna göre yeni gerçek edilgen yapının söz dizimsel özelliği şöyle gösterilebilir:

F_2 - geçişsiz < F_1 - geçişli

$\ddot{O}_2$ - işten etkilenen < N_1

$(DT) < \ddot{O}_1$ - fail

Etken cümlelerin dönüşüm sürecinden geçtikten sonraki hâli şöyle gösterilebilir:

$\ddot{O}_1$ - fail N_1 - işten etkilenen F_1 - geçişli > $\ddot{O}_2$ - işten etkilenen (DT - fail)

F_2 - geçişsiz

Türkiye Türkçesinde, söz konusu edilgen yapının, cümlede failin belirtilip belirtilmediğine göre 1) faili belirtilmiş alt türü, 2) faili belirtilmemiş alt türü olmak üzere iki alt türden ibaret olduğu söylenebilir.

2.2.4.1. Faili Belirtilmiş Alt Türü

Yeni gerçek edilgen yapının söz konusu alt türünde fail cümlede belirtilmektedir. Türkiye Türkçesinde, fail ya *tarafından* sözcüğünü ya da *-ca / -ce* ekini alarak cümlede boy gösterir.

2.2.4.1.1. Failin “Tarafından” Sözcüğünü Alarak Cümlede Belirtilmesi

Özneyi etkileyen fail, bir insan, topluluk veya teşkilâtı karşılıyorsa *tarafından* sözcüğünü alarak cümleye katılabilir. Fail bunun yanı sıra bitki, ağaç gibi varlığı da karşılayabilir.

Tarafından sözcüğü, bağlama göre iyelik eklerinin hepsini alabilmektedir.

Örneğin, *Sarfolunacak meblâğ tarafımızdan temin edilecektir* (Kononov, 1956: 199).

(134)

- a. Temmuzun yirmi dokuzunda Anduk dağının tepesinde yüzlerce kişi tarafından büyük ayin yapılacak (Y.Kemal, BDBB, 260).
- b. Bunu da bir gece sarayda öğrendim, Devlet Reisinin katibi tarafından bana **sunulan** bir jurnaldan! (R.H.Karay, BÖB, 39).
- c. Ses yok, odasında bulunduğum şef tarafından bile **unutulmuş** gibiyim (R.H.Karay, BÖB, 120).
- d. Avlunun döşeme taşları ya kırılmış, yahut da ortasında alabildiğine büyüyen çınar tarafından sökülmüştü (A.H.Tanpınar, SAE, 49).

2.2.4.1.2. Failin -ca / -ce Ekini Alarak Cümlede Belirtilmesi

Cümlede -ca / -ce ekini alarak belirtilen fail hem insanoğlunun teşkil ettiği topluluk, müessese, hem de cansız bir varlık olabilir. Türkiye Türkçesinde, eğer fail tek kişi olup cümlede belirtilmek isteniyorsa, umumiyetle -ca / -ce ekini değil, *tarafından* sözcüğünü alarak cümleye sokulur.

(135)

- a. Büyük usta Kara Veli'nin atları, yüz on yıl bütün müsülman nakkaşlarca **taklit edilmiş** (O.Pamuk, BAK, 329).
- b. Dr. Narin bana, Emniyet teşkilatınca 1956'da açılan bir ihaleyle Belçika'dan **ithal edilmiş** şarjörlü Browning tabancayı gösterip yakın zamana kadar bunların ancak yüksek kademeli polislerde olduğunu açıkladı (O.Pamuk, YH, 158).
- c. İki kere Ankara'ca resmen **istenildiği** halde- zira aleyhte neşriyat yapıyordum o sıralarda- beni polise bir defa bile çağırmamışlardı (R.H.Karay, BÖB, 120).
- d. Hikâyemin başka kayıtlarca da **doğrulandığını** görünce çok sevindim (O.Pamuk, SE, 123).

- e. *Çeşitli yeni yazmaları ve taklitleri çıkmış, kimi nakkaş, çırak ve öğrencilerince ezberlenmiş, bir uygulama kitabı olarak kullanılmış...* (O.Pamuk, BAK, 328).

2.2.4.2. Faili Belirtilmemiş Alt Türü

Bu alt türde, olası olarak cümleye sokulabilen fail, bilinmeme, önemsenmeme, gizlenmek istenme gibi çeşitli sebeplerden dolayı cümlede belirtilmez. Ancak, Banguoğlu (2004: 413)'te verilen örneklerde olduğu gibi gerektiğinde araştırılabilir:

Sen (yetkilerce) başka bir işe veriliyorsun.

Tutuklu (savcılıkça) Sivas'a gönderilecek.

Arabanın camı (bilinmeyen tarafından) kırılmış.

Türkiye Türkçesinde, bir taraftan işi asıl yapan failin bilinmediği, belirtilmek istenmediği, önemsenmediği, diğer taraftan eylemden etkileneni cümlelerin odak noktasına getirmek istendiği durumda söz konusu yapıya başvurulmaktadır, diyebiliriz. Örneğin,

(136)

TTü.

- a. *Karşı camide ikindi ezanı **okunurken** bana bir ilham geldi* (R.N.Güntekin, AN, 69).

- b. *İş bulamayanlar kahveden de **sürülüp çıkarılırlarsa** bilmem artık nereye giderler?* (R.N.Güntekin, AN, 150).

- c. *Köyden atılmış olan on iki kişiden birisiyle konuştum. Toprak elinden **alınınca**, başka bir köye yerleşmiş* (Y.Kemal, BDBB, 31).

d. Balkan felâketinden sonra İstanbul'da bir kalkınma hareketi oldu; gazetelerde bazı yazılar yazıldı (R.N.Güntekin, AN, 93).

Türkçede, failin belirtilmediği edilgen cümleler en yaygın kullanılan edilgen cümle türüdür, diyebiliriz (Tenişev, 1988: 307). İncelediğimiz, Türkiye Türkçesiyle yazılmış roman, hikâye ve anılardan oluşan 5972 sayfalık 21 kitapta failin *tarafından* sözcüğünü ya da *-ca / -ce* ekini alarak boy gösterdiği cümlelerin çok nadir bulunması ve edilgen cümlelerin çoğunda failin belirtilmemiş olması, bu tespiti doğrulamaktadır.

2.2.5. Şahıssız Edilgen Yapı

Batı dil bilimi literatüründe şahıssız edilgen yapı (impersonal passive) diğer edilgen yapılara göre üzerinde daha az durulmuş ve nispeten az belgelenmiş bir konu olarak dikkati çekmektedir. Batı dil bilimi literatüründe şahıssız edilgen yapı genelde “öznesi olmayan edilgen yapı” olarak tarif edilmektedir. Yani dil bilimcilerin çoğunun benimsediği görüş budur. Bu tarife göre *Ormana gidildi, Otobüse binildi* gibi cümleler öznesiz olduğu için şahıssız edilgen yapıda (impersonal passive) sayılmaktadır. Buna benzeyen, öznesi olmayan edilgen cümleler birçok dilde tespit edilmiştir.

Tanımı oldukça basit olan söz konusu yapının, aslında zanedildiğinden daha da karmaşık olduğu ve özelliği dilden dile göre değişebildiği, Siewierska'nın kaleme aldığı *The Passive, A Comparative Linguistic Analysis* (1984) eserinden de görülmektedir. Siewierska, söz konusu yapıyı biraz farklı yorumlayarak bazı dillerde şahıssız edilgen cümlelerin özneli de olabildiğini ileri sürmektedir (Siewierska, 1984). Bir yandan söz konusu yapının az araştırılmış olması, diğer yandan dil

bilimcilerin bu konuya yaklaşımlarının farklılığından dolayı, şahıssız edilgen yapı (impersonal passive) ile ilgili pek çok sorun ortada kalmıştır, denilebilir. Şu husus dikkate alınmalı ki, aynı dil bilgisel olay farklı dillerde farklı biçimlerle ifade edilip aynı yapı farklı anlamları ve nüansları (anlam inceliklerini) belirtebildiğinden, Hint-Avrupa dillerindeki şahıssız edilgen yapı Türkçedekinden belirttiği anlamlar itibariyle farklı da olabilir. Biz şimdi Türkçe şahıssız edilgen yapıyı Batı dil bilimi literatüründe kullanılan kalıplara zorla uydurmadan, kendi gözlemlerimize dayanarak betimleye çalışacağız.

Türkolojide de üzerinde az durulmuş bu yapı Türkologlar arasında görüş ayrılığına sebep olan konulardan biridir. Türkoloji literatüründe “meçhul çatı (öznesiz çatı)” (Korkmaz, 2003), “öznesiz edilgen yapı” (Yavuzarslan, 2004), “şahıssız edilgen çatı” (impersonal passive) (Underhill, 1990) gibi birkaç farklı biçimde adlandırılan söz konusu edilgen yapı ile ilgili olarak dil bilimcilerin, adlandırma gibi en genel konudan başlayarak, geçişli, geçişsiz fiillerin hangisinden teşkil edildiği, hangi anlamları ifade ettiği gibi en ince detaylara kadar pek çok nokta üzerindeki görüşleri birbirinden farklıdır, diyebiliriz.

Bazı dil bilimciler söz konusu yapının sadece geçişsiz fiillerden teşkil edildiğini ve dolayısıyla edilgen cümlede öznenin olmadığını ileri sürerken (Bkz. Korkmaz, 1996; Ergin, 1984), diğerleri ise hem geçişli, hem de geçişsiz fiillerden teşkil edilebildiğini bildirerek böylece cümlede öznenin var olabileceğini de kabul etmiş bulunmaktadır (Bkz. Biktimir, 1986; Underhill, 1990; Nakipoğlu-Demiralp, 2001; Yavuzarslan, 2004).

Korkmaz 1996’da, “meçhul çatı (öznesiz çatı)” diye adlandırılan söz konusu yapı ile ilgili bilgiler verilirken, bu yapının sadece geçişsiz fiillerden türetildiği ve cümlede öznenin bulunmadığı bildirilmektedir. Örnek olarak şu cümleler verilmektedir: *Soğuktan caddelerde yürünemiyor, Duraklardaki otobüslere binilemiyor, A canım, kendini neden derin bir üzünteye salıveriyorsun ki? Ölenle ölünmez ki* (1996: 164).

Ergin 1984’te, edilgen fiiller ayrı bir çatı kategorisi başlığı altında ele alınmadan “fiilden fiil türeten ekler” olarak incelenmiştir. Eserde geçişli fiillerden türetilen edilgen fiillere “pasif fiiller”, geçişsiz fiillerden türetilenlere “meçhul fiiller” denmektedir. Meçhul fiiller için şu bilgi verilmektedir:

Meçhul fiillerin çekimli şekillerinde hiçbir fail belirtisi bulunmaz. Çekimli şekilleri de her kipin yalnız üçüncü teklik şahsıdır. Meçhul fiillerin tek çekimli şekilleri olan bu teklik üçüncü şahıs da diğer fiillerin teklik üçüncü şahsına benzemez. Diğer fiillerin teklik üçüncü şahsında fail belirtilmezse bile daima bir şahıs ifadesi vardır (Ergin, 1984: 204-205).

Türkçedeki söz konusu yapıyı “impersonal passive” (şahıssız edilgen çatı / yapı) adı altında inceleyen Underhill, bu yapı hakkında bilgi verirken, onun hem geçişli, hem de geçişsiz fiillerden teşkil edilebileceğinin yanı sıra sadece geniş ile belirli geçmiş zaman ekleriyle kullanılabileceğini ileri sürmüştü, örnek olarak şu cümleleri vermiştir: *Sigara içilmez. Şoförle konuşulmaz* (Underhill, 1990: 334). Söz konusu yapının hem geçişli, hem geçişsiz fiillerden teşkil edilebileceğine dair görüşü Biktimir (1986), Nakipoğlu-Demiralp (2001), Yavuzarslan (2004) gibi bilim adamları da desteklemektedir. Görüldüğü gibi dilcilerin bir kısmı edilgenlik ekinin getirildiği fiilin sırf geçişsizliğine bakarak bu konuya yaklaşırken, bir kısmı semantik ölçülere de başvurarak söz konusu yapının hem geçişli, hem de geçişsiz fiillerden

teşkil edilebildiğini ileri sürmektedir. Yani dilciler bu meseleye farklı pencerelerden bakmaktadır.

Biz şimdi Türkiye Türkçesinde söz konusu yapının hangi fiillerden teşkil edilebileceğini araştırıp bu yapının özelliği ile ilgili kendi görüşlerimizi anlatmaya çalışacağız.

Etken çatıda bulunan geçişli, geçişsiz cümleler edilgenleşme sürecinden geçerek şahıssız edilgen cümleye dönüşürken iki tarafta hareketliliğin, yani *gerileme* ve *ilerleme*’nin meydana geldiğini daha önce belirtmiştik. Geçişsiz cümleler edilgenleşme sürecinden geçerken, özne konum düşerek, yerini dolduracak nesne bulunmadığından edilgen cümle öznesiz olmaktadır. Öznesi bulunmayan bu yapı, bundan dolayı bazı dil bilimcilerce “öznesiz edilgen yapı / çatı” olarak adlandırılmaktadır. “Öznesiz” olarak tarif edilen edilgen cümlelerde, hem failin meçhul olduğu, hem mümkünlük gibi modalite ile ilgili bir anlamın söz konusu olduğu, çeşitli makale ve eserlerde bildirilmektedir (Underhill, 1990; Kononov, 1956). Örneğin, *Suya girilmez. Şoförle konuşulmaz!* cümlelerinde fail gerçekten bilinmemekle beraber burada bir yasak, yani [– mümkün] anlamı söz konusudur.

Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde mümkünlüğü sadece **öznesi olmayan** edilgen cümleler değil, **öznesi olan** edilgen cümleler de bildirebilmektedir. Örneğin, *Burada sigara içilmez!* Demek ki mümkünlük, edilgenlik ekinin getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizliği ile ilgili ortaya çıkan bir anlam değildir. Bunu şöyle de açıklayabiliriz: Cümlede edilgenlik ekinin getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği, her ne kadar cümlede öznenin olup olmayacağını belirleyebiliyorsa da,

cümlede ortaya çıkan kiplik (modalite) ile ilgili çeşitli anlamların oluşunu etkilememektedir.

Türkiye Türkçesi ile yazılmış roman, kitap ve konuşma dilinde kullanılan öznesi olmayan edilgen cümlelerin çoğunda kiplik/modalite ile ilgili anlamların (mümkünlük, gereklilik, uygunluk, değerlilik, alışılmışlık) mevcut olduğu açıkça görülmektedir. Eğer edilgen cümleler sırf öznenin olmayışına bakılarak “öznesiz edilgen çatı / meçhul çatı” olarak adlandırılacak olursa, biri geçişsiz fiilden türetilen ve dolayısıyla öznesiz olan *Burada yüksek sesle konuşulmaz!* diğeri geçişli fiilden türetildiğinden özneli olan *Burada sigara içilmez!* gibi [- mümkün] anlamını ifade eden cümleler farklı yapılar olarak kabul edilip farklı başlıklar altında araştırılmak mecburiyetinde kalınacaktır. Öznesi olmayan edilgen cümleler de dahil olmak üzere kiplik/modalite ile ilgili çeşitli anlamları ifade eden bütün edilgen cümleleri biz ayrı bir “Şahıssız Edilgen Yapı” (impersonal passive) başlığı altında incelemeyi teklif ediyoruz. Bu başlık altında incelenen özneli edilgen cümlelerin (*Burada sigara içilmez!*) de *yeni gerçek edilgen yapı*da bulunan ve öznesi olan cümlelerden (*Hırsız yakalandı*) ifade ettikleri kiplik/modalite ile ilgili anlamlar bakımından farklı olup ondan (yani yeni gerçek edilgen yapıdan) ayrı bir yapıyı teşkil ettikleri görülmektedir (Şahıssız edilgen yapının alt türlerinin incelendiği 2.2.5.1., 2.2.5.2., 2.2.5.3., 2.2.5.4., 2.2.5.5. bölümlerine bkz.). İşte bu özellik, söz konusu yapının onu yeni gerçek edilgen yapıdan ayırt eden en önemli özelliklerinden biridir, diyebiliriz.

Şahıssız edilgen yapının onu diğer edilgen yapılardan ayırt eden özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: 1) Şahıssız edilgen cümlede belirtilmeyen, fakat anlamsal düzeyde daima tasavvur edilen belirtisiz bir fail vardır (Biktimir, 1986: 53-77), 2)

cümlede bütün odak, fiil üzerinde toplandığından, aldığı zaman eklerinin desteğiyle edilgen fiiller kiplik/modalite ile ilgili çeşitli anlamları (mümkünlük, gereklilik, uygunluk, değerlik, alışılmışlık) kendilerine yüklemiş bulunmaktadır.

Belirtisiz failin ne olduğunu kısaca açıklayalım. Biktimir, şahıssız edilgen cümlede belirtilmeyen fail ile ilgili önemli bir tespitte bulunmuştur: Ona göre, failin cümlede belirtilmesi hiçbir zaman mümkün değildir (Biktimir, 1986: 68). Demircan, “belirtisiz fail” terimini kullanmadıysa da bu failin özelliği hakkında şu bilgiyi vermektedir:

Belli bir kişiye değil de okuyan, dinleyen herkese gönderme yapılan bir anlatımda kişi, özne, eyleyeni belirtmek gerekmez. O nedenle tümcede özne bulunmaz. Sözelimi: *Burada erken yatılır*, *Burada sigara içilmez* sözleri dinleyeni de içermek üzere, herkese seslenirken hiçbir gerçek eyleyeni hedef seçmemektedir. Atasözleri, herkes için söylemiş “genelleme” içeren sözler olduğundan, onlardaki eyleyen silinebilir (Demircan, 2003: 156).

Daha önce etken cümle edilgenleşme sürecinden geçerken, gerile(t)me (= failsizleştirme) işlevi esnasında cümleden silinen öznenin (= failin) edilgen cümlede fiile getirilen edilgenlik ekiyle **izlendiğini** belirtmiştik: Mesela, *Adam arabayı yıkadı* > *Araba yıka-n-dı*. Bu bakımdan “fail = edilgenlik eki” de diyebiliriz. Şahıssız edilgen yapıda edilgenlik eki bir genelleme anlamını taşıdığı için, edilgenlik ekiyle biten fiillere de getirilebilir. Bunu şöyle de gösterebiliriz: fiil + 1inci edilgenlik eki (= belirtili fail) + 2nci edilgenlik eki (= belirtisiz fail). Örneğin,

(137)

a. *Savaşta öl-ün-ebil-ir* (< **Herhangi kimse** savaşta öl-ebil-ir).

b. *Bu yemekle doy-ul-maz* (< **Herhangi kimse** bu yemekle doy-maz).

c. *Savaşta vur-ul-un-abil-ir* (< **Herhangi kimse** savaşta vur-ul-abil-ir).

d. *Bu şatoda boğ-ul-un-ur* (< **Herhangi kimse** bu şatoda boğ-ul-ur).

(137a) ile (137b)'de genellemeyi ifade eden edilgenlik ekinin pasif *ölmek* ve *doymak* fiillerine getirildiğini görüyoruz. (137c) **vur-ul-un-** fiilindeki birinci edilgenlik eki yeni gerçek edilgen yapıyı, ikincisi ise şahıssız edilgen yapıyı kurmaktadır. Buradaki yapı şudur: fiil + 1inci edilgenlik eki (= belirtili fail / yeni gerçek edilgen yapı) + 2nci edilgenlik eki (= belirtisiz fail / şahıssız edilgen yapı). (137d) **boğ-ul-un-** fiilindeki **-ul-** eki kendiliğinden oluşu bildiren türü kurarken, onu izleyen edilgenlik **-un-** eki şahıssız edilgen yapıyı kurmaktadır. Fiilin hangi yapıda olduğu, son edilgenlik ekinin işlevine bakılarak belirlenir.

Şunu hemen burada belirtmek gerekiyor ki, iki edilgenlik ekiyle genişletilmiş her fiil şahıssız edilgen yapıda olmayabilir. Çünkü fiile getirilen ikinci edilgenlik eki bir pekiştirme işlevini de üstlenebilir. Bu da bağlamdan belli olur. Örneğin, *Çocuk yıkandı* (*yika-n-dı*) ile *Hırsız arandı* (*ara-n-dı*) cümleleri a) çocuk kendi kendini yıkadı, b) çocuk biri tarafından yıkandı ve a) hırsız kendine, kendi için birşeyler aradı, b) hırsız biri tarafından arandı biçiminde hem edilgen, hem de dönüşlü çatıda anlaşılabilir. Eğer buradaki *yıkandı* ve *arandı* fiillerine bir daha edilgen eki getirilirse bu ikinci ek söz konusu cümlelerin dönüşlü çatıda değil de, edilgen çatıda olduğunu bildirecektir: *Çocuk yıkanıldı*, *Hırsız aranıldı*. Başka bir deyişle, ikinci edilgenlik ekinin bu fiillerde bir nevi pekiştirme işlevini üstlendiği görülmektedir.

Şahıssız edilgen yapı hem pasif, hem de aktif geçişli ve geçişsiz fiillerden teşkil edilebilir. Edilgenlik ekinin getirildiği fiil geçişsiz ise, edilgen cümlede özne bulunmaz. Eğer fiil geçişli ise, daha önce de belirttiğimiz gibi, kurulan şahıssız

edilgen yapı her ne kadar biçimsel olarak yeni gerçek edilgen yapıya benziyorsa da (2.2.3.2.'ye bkz.), edilgen fiilin kiplik/modalite ile ilgili bir ek bilgi taşıması bakımından ondan, yani yeni gerçek edilgen yapıdan farklıdır.

Şahıssız edilgen yapının söz dizimsel özelliğini şöyle gösterebiliriz: F₂-geçişsiz, (F₁-hem geçişli, hem geçişsiz olabilir); F₁ geçişli ise Ö₂ cümlede mümkündür, F₁ geçişsiz ise Ö₂ cümlede mümkün değildir, Ö₂ – işten etkilenendir (Ö₂ < N₁).

Geriletme ve *ilerletme* işlemlerinin gelişmediği Moğolcada şahıssız edilgen yapı da yoktur. Türkçe şahıssız edilgen cümleler Moğolcaya tercüme edilirken bu dilde mevcut olan yöntemlere başvurulmaktadır. Bunu örneklerle gösterelim:

(138)

a. TTü. *Sigara içilmez!*

HMo. *Tamhi tatah horiotoy!*

Sigara içmek yasaktır!

veya

HMo. *Tamhi tatak bolohgüy!*

Sigara içmek mümkün değildir!

b. TTü. *Yüksek sesle konuşulmaz!*

HMo. *Çanga yarih hoirootoy!*

Yüksek sesle konuşmak yasaktır!

veya

HMo. *Çanga yaric bolohgüy!*

Yüksek sesle konuşmak mümkün değildir!

c. TTü. *Bu yemekle **doyulmaz**.*

HMo. *Ene hoolond (**hen ç**) tsadahgüy.*

Bu yemeğe (kimse) doymaz.

d. TTü. *Bu şatoda **boğulunur**.*

HMo. *Ene harşind **booc ühmeer yüm**.*

Bu şatoda boğulmak mümkündür.

Şahıssız edilgen yapıda bulunan TTü. (138a) cümlesi Halha Moğolcasına etken cümle ile tercüme edilirken, belirtisiz fail cümlede belirtilmez, [- mümkün] anlamını ifade eden **iç-il-mez** fiili **tatah hoiotoy** “içmek yasak” ya da **tatac bolohgüy** “içmek mümkün değil” olarak çevrilir. TTü. (138b) cümlesi Halha Moğolcasına tercüme edilirken, [- mümkün] anlamını bildiren TTü. **konuş-ul-maz** edilgen fiili **yarih horiotoy** “konuşmak yasak”, **yaric bolohgüy** “konuşmak mümkün değil” şeklinde çözümlemeli yapılar olarak çevrilir. Halha Moğolcasında şahıssız edilgen yapı olmadığından, görüldüğü gibi bütün cümleler etken çatıda verilmektedir. TTü. (138c) cümlesinin Moğolca karşılığında cümlede belirtisiz fail, **hen ç** “kimse” zamiri ile ifade de edilebilir. Edilgenlik **doy-ul-maz** fiili Moğolcaya **tsada-h-güy** (doy-mastar eki-olumsuzluk eki) “doy-maz” olarak tercüme edilir.

Çağdaş Halha Moğolcasındaki bu yapılara benzeyen yapılar *Divanü Lûgati't-Türk*'te bazı eski deyimler ve atasözlerinde tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi normlarına göre edilgen çatıda verilmesi gereken cümlelerin, (139)'da görüldüğü gibi, etken çatıda verilmiş olduğunu görüyoruz. Bu *Divanü Lûgati't-Türk*'teki

deyimler ve atasözlerinde işi yapan fail ile ilgili bir genelleme, yani herhangi bir failin olabileceği anlamı söz konusu olduğu için, belirtisiz fail cümlede belirtilmemektedir; geniş zaman ekini almış fiilin karşıladığı eylem ise bir âdet, kural, alışılmışlık olarak algılanmaktadır:

(139)

a. *kanığ kan bile yumas* (DLT III, 66).

Kanı kan ile yıkamaz (= Kan kan ile yıkanmaz).

b. *bir tilkü terisin ikile soymas* (DLT III, 244).

Bir tilki derisini iki kez soymaz (= Bir tilki derisi iki kez soyulmaz).

Şahıssız edilgen yapının gelişmediği Moğolcada, atasözlerinin *Divanü Lûgati't-Türk*'teki örneklerde olduğu gibi, etken çatıda verilmesi ve mümkünlük, alışılmışlık gibi anlamların ya fiile getirilen geniş zaman ekinin yardımıyla ya da çözümlemeli yöntemle sözcükler ile ifade edilmesi ilgi çekicidir. Moğolca atasözü:

(140)

İh hüleesen gazar doloo honog hooson honono.

Çok beklediği, umut beslediği yerde yedi gün aç kalır (= Çok beklenen, umut beslenen yerde yedi gün aç kalınır).

Türkiye Türkçesinde şahıssız edilgen yapının alt türlerini biçimlendiren mümkünlük, alışılmışlık, değerlik, gereklilik gibi anlamlar zaman dilimi içinde eylemlerle ilgili olarak incelenirse, ya her zaman yapılan, ya söyleyiş sırasında yapılmakta olan, ya da gelecekte yapılma ihtimali olan eylemleri belirttiği için, kiplik/modalite ile ilgili söz konusu anlamlar geniş, şimdiki, gelecek zaman eklerinin yardımıyla da ifade edilmektedir. *Ormana gidildi, Otobüse binildi* gibi geçmiş zaman ekiyle kurulabilen “Failin Olmayışını Bildiren Alt Türü” hariç, şahıssız edilgen

yapının diğer bütün alt türlerinde edilgen fiiller bu üç zaman ekinin birini alabilmektedir.

Böylece Türkiye Türkçesindeki *şahıssız edilgen yapı* kiplik/modalite ile beraber ele alınıp araştırılması gerektiğinden diğer edilgen yapılardan ayrı, özel bir konumda bulunmaktadır. Söz konusu yapıda kiplik ile ilgili çeşitli anlamların, edilgen fiile getirilen zaman eki ile cümlede söz konusu olan “genelleme”den kaynaklandığı varsayılmaktadır.

Şimdi söz konusu edilgen yapının alt türlerini inceleyelim.

2.2.5.1. Gereklilik Bildiren Alt Türü

Şahıssız edilgen yapının Gereklilik bildiren alt türünde, olayı anlatanın, bir hareketin nasıl yapılacağı veya ne yapılması gerektiği konusundaki görüşü anlatılmaktadır.

Şahıssız edilgen cümlede, gereklilik anlatımı, edilgen fiile getirilen gerekliliği bildiren gelecek zaman eki (Ediskun, 1996: 180) veya geniş zaman ekinin yardımıyla ortaya çıkmaktadır.

Gelecek zaman ekiyle kurulmuş fiiller:

(141)

a. *İskeleden indik, sinirlerimiz bozuk, maneviyatımız kırık ve bu sebepten **ağlanacak** bir vakayı konuşurken gülüyoruz; sanki fevkalade neşeliyiz...* (R.H.Karay, BÖB, 220).

b. *Şaşılacak yönü Fellaha'yı Yemen'de de pek bilen yoktu; Necef'e doğru **gidilecek** imiş. Doğu **aşılacak**... Nefudi çölünde bir vaha olmalı imiş...* (R.H.Karay, GHYADV, 67).

- c. *Hazır Gülmisal kalfa elimdeyken ondan nasıl yemek **pişirileceğini**, bulaşık ve çamaşır **yıkanacağını**, hatta, söylemesi ayıp ama, nasıl söküük dikilip çorap **yamanacağını** öğrenmeliyim* (R.N.Güntekin, Ç, 126).

Gelecek zaman ekiyle genişletilmiş (141a) **ağlanacak** sıfat fiili, olayı anlatana göre aslında yapılması gereken bir eylemi bildirmektedir. (141b) **gidilecek** imiş, **aşılacak** fiilleri, yolu gösteren kişi tarafından verilen tavsiyeyi belirtmektedir. (141c) **pişirileceğini**, **yıkanacağını**, **yamanacağını** fiil isimleri de gereklilik bildirmektedir. Cümlede söz konusu anlatım *nasıl* sözcüğüyle desteklenmektedir.

Geniş zaman ekiyle kurulmuş fiiller:

(142)

- a. *Kara tavuk mutludur, görevini bilmektedir ve uyanıktır, savaşçıdır; ikisi ördek, dokuz civcivini peşine takıyor; yem nasıl **aranır**, nasıl **bulunur**, kısarak tayını emzirir gibi, öğretmeye koyuluyor* (T.Buğra, O, 105).
- b. *Van gölünü yarıladiık. Van gölü görülmeye, anlatılmaya değer. Ama nasıl anlatırsın? Nasıl **anlatılır**?* (Y.Kemal, BDBB, 43).

(142a) **aranır**, **bulunur**, (142b) **anlatılır** fiilleri gereklilik bildirmektedir. Bu cümlelerdeki gereklilik anlamı bağlamda bulunan *nasıl* sözcüğünün desteğiyle ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, söz konusu alt tür hem geçişli, hem geçişsiz aktif fiil tabanlarından teşkil edilmektedir. Bu tür cümleler genelde yemek ve ilâç tariflerinde, tavsiyelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

2.2.5.2. Mümkünlük Bildiren Alt Türü

Mümkünlük bildiren alt türünde, şahıssız edilgenlik ekinin getirildiği fiil tabanının karşıladığı hareket ve eylemin gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığı

anlatılmaktadır. Söz konusu anlatımda, olayı anlatanın olaya bakış açısı ifade edilmektedir.

Edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiile geniş (143), gelecek (144), şimdiki (145) zaman ekleri getirilebilmektedir.

Türkiye Türkçesinde, geniş zaman eki, olasılığı (Kononov, 1956: 228), ihtimali (Yaman, 1999: 126), olabilen veya olmayabilen bir hareketi (Ergin, 1984: 292) bildirirken, gelecek zaman ekinin de ihtimali belirtebileceği, uzmanlar tarafından ifade edilmektedir (Yaman, 1999: 126).

(143)

a. *Havuzun dört yanına, bütün avluya türlü türlü, renk renk güller ekilmiştir, gülden **geçilmez*** (Y.Kemal, BDBB, 8).

b. *Bu su **içilmez**. Ben susuzluktan ölsem de içemem bu suyu. Göz göre göre bir mikrop deposunu karnıma aktaramam* (Y.Kemal, BDBB, 295).

c. *-Amirlerinden, arkadaşlarından memnun musun?*

*Pek çok... Sami Beliş Bey; sert, titiz ama, doğrusu çok candan adam... Bu kadar dürüst ve temiz bir adama nerede **tesadüf edilir*** (R.N.Güntekin, D, 86).

Geniş zaman ekiyle genişletilmiş (143a) **geçilmez**, (143b) **içilmez** fiilleri, avludan geçmenin ve suyu içmenin mümkün olmadığına dair olayı anlatanın görüşünü bildirmektedir. (143c) **tesadüf edilir** fiili *nerede* soru sözcüğüyle bağlamda tesadüf etmenin mümkün olmadığı anlamını ifade etmektedir.

(144)

a. *Burası kalabalıktan, tütün dumanından, tavla, iskambil şakirtisinden **durulmayacak** hale gelmiş* (R.N.Güntekin, AN, 90).

b. *Bu, pek de zorlukla okumadığım mektuptu ki, bana Türkçenin Latin harfleri ile **yazılacağı** kanaatini vermişti* (R.H.Karay, BÖB, 160).

c. *Yağmur yeniden serpiştirmeye başladığında ağrı **dayanılacak** gibi değildi* (O.Pamuk, SE, 250).

Gelecek zaman ekiyle genişletilmiş (144a) **durulmayacak** fiili, olayı anlatanın orada durmanın mümkün olmadığına dair görüşünü bildirmektedir. Halbuki, kahvenin rahatça duran, sigara içerek oyun oynayan kişilerle dolup taşıdığı, bağlamdan anlaşılmaktadır. (144b) **yazılacağı** fiili, olayı anlatanın Türkçeyi Latin harfleriyle yazmanın mümkün olduğuna dair görüşünü ifade ederken, (144c) **dayanılacak** fiili *değildi* sözcüğüyle beraber, olayı anlatan için dayanmanın mümkün olmadığını bildirmektedir.

(145)

a. *Koyunlar, inekler, öküzler, atlar, eşekler, insanlar cümlesi bir aradadır. Koyun koyuna, alt alta, üst üste seyahat ediyorlar. Sığır gübresi, pislik... Kokudan **geçilmiyor*** (Y.Kemal, BDBB, 44).

b. *Bir gün köyde gezerken, dedim de, hani bu köyde kolay kolay **gezilmiyor**. Köy, köpeklerle dolu. Her biri eşek kadar, kocaman kocaman köpekler* (Y.Kemal, BDBB, 60).

c. *Oturup yorgunluk alayım dedim. Yere **oturulmuyor** ki... çayır çayır yakıyor* (Y.Kemal, BDBB).

Şimdiki zaman ekiyle genişletilmiş (145a) **geçilmiyor**, (145b) **gezilmiyor**, (145c) **oturulmuyor** fiilleri, olayı anlatanın geçmenin, gezmenin ve oturmanın mümkün olmadığına dair görüşünü ifade etmektedir. Bu görüş sadece olayı anlatanı ilgilendirmektedir.

Mümkünlük bildiren şahıssız edilgen fiiller hem geçişli (146) hem de geçişsiz aktif (147) ve pasif (148) fiillerden teşkil edilebilmektedir:

(146)

“Öğleye ne vereceğiz ?”

“Bilmem,” dedi. “**Yenilecek** bir şey yap!” (O.Pamuk, SE, 116).

(147)

*Bu üç kapıdan biri yattıkları yere açılır, ötekisi koyunları koydukları yere. Üçüncüsü de, atları, inekleri, öküzleri bağladıkları yerdir. Bu sebeple gübre kokusundan evlere **girilmiyor**. Adamın burnunun direğini sızlatıyor koku* (Y.Kemal, BDBB, 59).

(148)

*Çok tuhaf, dedi, Rıfka'nın dilenci çocuklarıyla yangın yerinde oynamaya gelmiş olmasına imkân yok... Fakat sesin bu kadar benzemesi **şaşılacak** şey... Demek sesler de insanlar gibi çift yaratılıyor* (R.N.Güntekin, B, 134).

Şahıssız edilgen yapının söz konusu alt türü, genelde bir şeyi yasaklayan pano yazılarında da yaygın olarak kullanılmaktadır:

(149)

a. *Sigara içilmez!*

b. *Yüksek sesle konuşulmaz!*

2.2.5.3. Uygunluk Bildiren Alt Türü

Şahıssız edilgenliğin Uygunluk bildiren alt türünde, olayı anlatanın bir eylemin veya hareketin alışkanlık, genel yargılar, kurallara uygun olup olmadığı ile ilgili yorumu, yargısı ifade edilmektedir.

Söz konusu anlatımda edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil ya geniş (150) ya da gelecek (151) zaman ekini almaktadır.

Türkiye Türkçesinde, geniş zaman eki alışkanlık, genel yargılar, kanunlar, kurallar gibi anlatımların ifadesinde kullanılmaktadır (Banguoğlu, 1995: 462). Gelecek zaman *-AcAk* eki, henüz gerçekleşmemiş bir eylemin anlatılmasında kullanılmaktadır (Banguoğlu, 1995: 465).

Bir eylemin uygun olup olmadığı ile ilgili yargı, özellikle soru cümlelerinde daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin,

(150)

a. *Elli lira ücretle, afyon yüklü bir at götüreceğim. Adana'nın namlı kaçakçısı Hasanım, elli liraya Halep'e kaçak mal **götürülür** mü? Bu kadar mı düştün?* (Y.Kemal, BDBB, 110).

b. *"Eğer bunu merak ediyorsan söyleyeyim, Büyükhanım," dedim. "Faruk Bey içmiyor. Bu saatte **içilir** mi?"* (O.Pamuk, SE, 58).

(150a)'da verilmek istenen mesaj şu: Hasan, Halep'e mal götürecektir, buna engel yoktur, fakat namlı bir kaçakçıya bu kadar ücretle (sadece elli liraya) mal götürmek yakışmaz, genel kurallara uygun değildir. Bu paragrafta, elli liraya mal götürmenin uygun olmadığı anlatımı, bağlamda *bu kadar mı düştün?* soru cümlesiyle desteklenmektedir. (150b)'de "bu saatte" içki içmenin, genel alışkanlığa uymadığı anlatımı bir soru biçiminde ifade edilmektedir. Olayı anlatanın, "bu saatte" içki içmenin uygun olmadığını ve içme saatinin gelmediğini belirten görüşü, *Faruk Bey içmiyor* ifadesiyle desteklenmektedir.

(151)

a. *Fena halde heyecanlanan eski binbaşı:*

*Neye gülüyorsunuz terbiyesizler... Bu, **gülünecek** şey mi? diye ötekine, berikine çıkışmaya kalkıştıyordu* (R.N.Güntekin, B, 174).

b. *Bu saatte, bu halde gelen bir misafire **söylenecek** söz, elbette bu değildi* (R.N.Güntekin, Ç, 273).

(151a)'da “bu, **gülünecek** şey mi?” retorik soruyla bu durumda gülmenin genel ahlâk ve terbiye kurallarına uygun olup olmadığı sorgulanmaktadır. Bu durumda gülmenin uygun olmadığı, gülünlere “terbiyesizler” diye hitap edilmesinden anlaşılmaktadır. (151b)'de, “bu saatte” (bağlamda, gece yarısı), “bu halde” (bağlamda, ağlayarak) gelen misafire söylenen sözün, genel kurallara yahut olayı anlatanın alışmışlığına, huyuna uygun olmadığı, söylenen söz için kullanılan “elbette bu değildi” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, bu alt tür hem geçişli (150a, 150b, 151b), hem de geçişsiz (151a) fiillerden teşkil edilmektedir.

2.2.5.4. Değerlik Bildiren Alt Türü

Bu alt türde, olayı anlatanın olaya bakış açısı önemlidir. Yorumlar, olayı anlatanın bakış açısından sunulmaktadır. Burada, bir şey için veya bir şeyden dolayı bir eylemde, harekette bulunmaya değer olup olmadığı ile ilgili görüş anlatılmaktadır.

Edilgen fiile ya gelecek zaman (152), ya da geniş zaman (153) ekinin biri getirilebilir.

(152)

a. *Rahmetli pek öyle **sevilecek, hürmet, riayet edilecek** adam değildi...*

(A.H.Tanpınar, SAE, 112).

b. *O, eliyle yolun sağındaki bir tepeyi gösterdi:*

Nah işte... Biraz evvel geçtik, dedi.

Niye durmadık ya?

*Andaval'da **durulacak** ne var ki?* (R.N.Güntekin, AN,164).

(152a) **sevilecek** fiili “sevilmeye değer”, **hürmet, riayet edilecek** fiilleri “hürmet, riayet edilmeye değer” anlamını taşımaktadır. Burada, olayı anlatan, rahmetli hakkındaki menfi görüşünü bildirmektedir. (152b)’de, *Niye durmadık?* sorusuna *Andaval'da durulacak ne var ki?* retorik soruyla karşılık veren kişi, Andaval hakkındaki düşüncesini belirtirken bu yerde durmaya değer bir şey olmadığını ifade etmektedir.

(153)

a. *İhtiyar kadın, çenemi okşadı:*

*-Feride, sen anlaşılmaz bir çocuksun. Bu kadar ehemmiyetsiz bir şey için **ağlanır** mı?* (R.N.Güntekin, Ç, 317).

b. *Bir yere mi gidiyorsun?*

*Beraber gideceğiz. Beyrut'a yahut Trablus'a... Nereyi istersen! Senin gibi bir kadınla nereye **gidilmez**! Cennete, cehenneme, sürgüne, hatta ölüme!* (R.H.Karay, GHYADV, 147).

(153a) **ağlanır** mı? sorusu “ağlamaya değer mi?” anlamını ifade etmektedir. Soruyu soran için “ağlamak”ın değmez bir eylem olduğu, onun; Feride’nin ağlamasının kaynağı olan şeyi “ehemmiyetsiz” olarak nitelendirmesinden

anlaşılmaktadır. (153b) Olumsuz geniş zamanlı sorulu **gidilmez** fiili ile de bağlamdan, olayı anlatan için bu kadınla her yere, hatta ölüme gitmeye değer olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu alt tür hem geçişli (154), hem geçişsiz aktif (155) ve pasif (156) fiillerden teşkil edilir:

(154)

*Yahu ayda eline üç lira fazla geçecek diye akşama kadar sokak **süpürülür** mü?*

Ne konuşuyorsunuz efendi!... Biz rahat etmeye gelmedik... Üç lira az para mı? (R.N.Güntekin, AN, 235).

(155)

*Özetle **dinlenilecek**, uyuyup **rahat edilecek** hoş yerdir, memleketi andıran yerdir (R.H.Karay, GHYADV, 85).*

(156)

*Sen de hemen küsüp gittin,” dedi. “O arsızlara **kızılır** mı hiç! Nereye gittin?” (O.Pamuk SE, 117).*

2.2.5.5. Alışılmışlığı Bildiren Alt Türü

Şahıssız edilgenliğin Alışılmışlığı bildiren alt türünde, tekrarlanan ve alışılmış eylemler, olaylar anlatılmaktadır.

Edilgen fiile ya geniş zaman ya da şimdiki zaman ekinin biri getirilebilir.

Türkiye Türkçesinde, geniş zaman eki **-(X)r**, bir eylemin her zaman gerçekleştiğini, bir oluşun ya da işin sürekli olarak yenilendiğini (Aksan, 1997: 188), gösterirken, şimdiki zaman eki **-yor** şimdiki zaman anlamını veya sadece söyleyiş

anıyla denk gelen değil, söyleyiş anı sınırını aşan olayları da bildirmektedir (İvanov, 1977: 55).

(157)

a. *Bu Sak kalesi de yekpare kayadır. Tepeye yine kayadan oyulmuş merdivenlerle **çıkılır*** (Y.Kemal, BDBB, 557).

b. *Trenle, Haydarpaşa'dan Kurtalan'a geldim. Kurtalan son istasyondur. Oradan sonra, Bitlis'e, Van'a otobüsle **gidilir*** (Y.Kemal, BDBB, 135).

Geniş zaman ekiyle genişletilmiş (157a) **çıkılır**, (157b) **gidilir** fiilleri sürekli tekrarlanan daimî özelliği, her zaman gerçek olan yargıları bildirmektedir.

Bu, geniş zamanın rivayeti ve hikâyesi ile de mümkündür:

(158)

a. *Eskiden kaleler muhasara edilince bir kaleden bir kaleye bu tünelden **gidilirmiş*** (Y.Kemal, BDBB, 557).

b. *Müdürün odasından küçük bir kapı ile mektep müzesine **geçilirdi*** (R.N.Güntekin, D, 22).

(158a) **gidilirmiş**, (158b) **geçilirdi** fiilleri, geniş zaman eki üzerine aldığı *-miş* ve *-di* rivayet ve hikâye geçmiş zaman ekleri sayesinde geçmişte geçerli olan, düzenli olarak tekrarlanan eylemleri, yargıları bildirmektedir.

(159)

a. *Van gölünün bir yanından çıkınca, şu gemilerle, ancak üç günde geri **geliniyor** eski yere* (Y.Kemal, BDBB, 46).

b. *Bu evlerin bir özelliği daha var: Evlere büyücek bir kapıdan **giriliyor*** (Y.Kemal, BDBB, 59).

Şimdiki zaman ekiyle genişletilmiş (159a) **geliniyor** fiili ile, “gemilerle üç günde geri gelindiği” muntazam olayı anlatılırken, (159b) **giriliyor** fiilinin, âdeta evlerin niteliği olarak görüldüğü, “bu evlerin bir özelliği” tarifinden anlaşılmaktadır.

Şimdiki zamanın rivayeti ve hikâyesi de mümkündür:

(160)

a. *Ev bomboştı, ama sanki burada **yaşanıyormuş** gibi kuru ve biraz sıcaktı*
(O.Pamuk, BAK, 138).

b. *Daire iç içe iki odadan ibaretti. Bizim odadan Halit Ayarcı'nın bürosuna **geçiliyordu*** (A.H.Tanpınar, SAE, 218).

(160a) **yaşanıyormuş** fiilindeki *yaşanıyor* kısmı bir muntazam olayı bildirirken, *-muş* eki ise bir tahmini ifade etmektedir. (160b) **geçiliyor** fiiline eklenen *-di* eki, sürekli tekrarlanan eylemin geçmişte geçerli olduğunu göstermektedir.

2.2.5.6. Failin Olmayışını Bildiren Alt Türü

Failin Olmayışını Bildiren alt türünde, edilgen fiile getirilen edilgenlik eki sadece failin cümleden silindiğini, dışlandığını bildirmektedir. Cümlede fail ile ilgili herhangi bir “genelleme” söz konusu değildir. Bu alt türde fail, diğer alt türlere göre, bağlamdan bilinen bir bilgidir, başka bir deyişle belirtili kimsedir. Söz konusu alt tür sadece geçişsiz fiillerden teşkil edildiğinden edilgen cümlede özne kesin olarak bulunmamaktadır.

(161)

(**Heyet**, köprüden doğru kasabaya girdi. Parkeleri bozuk çarşıdan geçerek şehir kulübüne vardı)

>

Köprüden doğru kasabaya gir-il-di. Parkeleri bozuk çarşıdan geç-il-erek şehir kulübüne var-ıl-dı (Y.Kemal, T, 20).

(161) **girildi, geçilerek... varıldı** fiillerinin bünyesinde bulunan edilgenlik eki *-l-* bu cümlelerin dönüştürdüğümüz etken çatılı versiyonunda eski bilgimizle bildiğimiz özne olan *heyetin* cümleden silindiğini bildirmektedir.

Edilgen fiiller geçmiş, şimdiki, gelecek zaman eklerinin hepsini alabilmektedir.

Bu alt tür sadece geçişsiz, yani geçişsiz aktif (162) ve pasif (163) fiillerden teşkil edilmektedir.

(162)

a. *Bu göç Osman'ın bildiği göç değildi; Söğüt'ten kalkıp Domaniç'e konmaya hiç benzemiyordu. Günlerce yürünüyor, mevsimlerce konaklanıyordu* (T.Buğra, O, 9).

b. *Halit Ayarcı:*

-Emrederseniz bir gezelim! diye teklif etti.

Gezilecek ne vardı? Bizim odadan Halit Beyin odasına geçilecekti, o kadar (A.H.Tanpınar, SAE, 224).

(162a) **yürünüyor, konaklanıyor** fiillerinin bünyesinde bulunan *-n-* eki, “Osman ve onun kabilesi”nin cümleden silindiğini işaret etmektedir. Cümleden dışlanan bu bilgi veya başka bir deyişle özne, edilgenlik ekiyle **izlenmektedir**. (165b) **geçilecekti** fiilinin bünyesinde bulunan *-l-* edilgenlik eki, etken cümlede özne olan “Halit Ayarcı ile misafiri”nin cümleden silindiğini bildirmektedir.

(163)

a. *Rüzgârın her esişinde mumların sönmesinden **korkuldu**.*

b. *Buzun üstünde sık sık **düşülürdü**.*

Pasif fiil tabanları olan *korkmak* ile *düşmek*'ten teşkil edilmiş (163a) **korkuldu**, (163b) **düşülürdü** fiillerindeki edilgenlik eki, etken cümlede özne olan *insanların* cümleden dışlandığını bildirmektedir.

2.3. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Eklerinin Kökeni

Türkoloji literatüründe edilgenlik eklerinin kökeni ile ilgili az bilgi bulunurken, Mongolistik çalışmalarında ise bu konu henüz ele alınmış değildir.

Türkçe edilgenlik ekinin kökeni ile ilgili meseleye G.İ. Ramstedt, E.V. Sevortyan, A.M. Şçerbak, L.N. Haritonov, V.A. Serebrennikov gibi bilim adamları çeşitli eserlerinde değinmişlerdir.

Ramstedt, edilgen çatının Türkçede oldukça yeni bir kategori olduğunu düşünerek, kendi varsayımının ispatı olarak Çuvaşçada *-l-* ekine edilgenlik eki fonksiyonunda hemen hemen hiç rastlanmayışını göstermektedir. Ona göre *-l-* eki ilk başlangıçta sadece yeni fiil türeten bir yapım eki idi (Ramstedt, 1957: 149).

Ramstedt'in bu varsayımı sonradan Sovyet Türkologlar tarafından benimsenip geliştirilmiştir. Sevortyan da Ramstedt gibi *-l-* ekinin bir yapım eki olduğunu ileri sürmüş ve bu ekin asıl anlamıyla ilgili olarak bir açıklamada bulunmuştur: Ona göre *-l-* eki başlangıçta tekerrür ve yoğunluğu bildirmekteydi (Sevortyan, 1962: 94). Türk dilinde *-la-* ekiyle genişletilmiş bazı fiillerin tekerrür ve devamlığı bildirdiği bilinmektedir: TTü. *sürüklemek* (< *sür-ü-k-le-mek*), *kovalamak*

(< *kov-a-(k?)-la-mak*). Orhun yazıtlarında da *-la-* ekinin aynı işlevi üstlendiği görülmektedir: *kunla-* “sürekli çalmak, yağmalamak” (<**kun-* “çalmak”) (Tekin, 2000: 95). Moğolcada da tekerrürü bildiren bir *-la-* eki vardır: *dzohila-* “devamlı vurmak”(< *dzohi-* “vurmak”), *hacala-* “tekrar ve tekrar ısırma” (< *haca-* “ısırma”). Severtyan, her ne kadar söz konusu işlevindeki ekin zamanla geçişsiz fiilleri türeterek edilgen çatının geliştiği zemin olan “kendiliğinden oluş” türünü (mediopassiv) meydana getirdiğini ileri sürmüş ise de, tekerrürü bildiren bir ekin nasıl geçişsiz fiilleri türetebildiğini izah etmemiştir.

Şçerbak (1981), edilgen çatıyı kuran *-l-* ekinin (*b)ol-* fiilinden geliştiğini düşünmektedir. Ona göre, ETü. *kutul-* “kurtulmak” < *kut* (isim) + (*b)ol-*, *yokol-* “kaybolmak, yokolmak” < *yok* (isim) + (*b)ol-* yapısından gelişmiştir (1981: 107-108). Şçerbak, edilgenlik *-n-* ekinin *-l-*’den geldiğini (*-l-* > *-n-*) ileri sürerek, ispatı olarak *-l-*’nin *-n-*’ye dönüştüğü aşağıdaki örnekleri vermiştir: Uyg. *barini* (< *barili*) “gidelim”, *ketini* (< *ketili*) “gidelim”, Uzb. *borgani* (< *borgali*) “gitmek için” (1981: 108).

Serebrennikov’un Türkçe edilgenlik *-l-* ekinin kökenine dair görüşü oldukça ilgi çekicidir. Bu bilgine göre söz konusu ek, sıfat ve isimlerden durumu bildiren geçişsiz fiilleri türeten *-l-* ekinden gelişmiştir (Serebrennikov, 1976: 29-34). Tenişev başta olmak üzere diğer Sovyet dönemi Türkologlarının sonradan müşterek yazdıkları *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihsel Grameri*’nde de aynı görüş paylaşılmıştır (Tenişev, 1988: 303). Bilindiği gibi, modern Türkçede *-l-* eki getirildiği sıfat ya da ismin karşıladığı niteliğin artmasını ifade eden, durumu ve oluşu bildiren geçişsiz fiilleri türetmektedir: *kısalma*, *azalma*, *çoğalma*.

İsimlerden geçişsiz fiil türeten bu *-(X)l-* eki tarihsel Türkçede de tespit edilmiştir. Bu ek tarihsel dönemlerde de işlek değildir: Ms. *tusul-* (Clauson, 1972: xlvı). Eski Türkçede, isimden pasif dolayısıyla geçişsiz fiil türeten bu ekin işlek olmaması, daha önceki devirlerde işlek olan bu ekin gittikçe işlekliğini kaybederek Eski Türkçe dönemine gelince artık az kullanılan bir ek olarak boy gösterdiği ile ilişkilendirerek izah edilebilir. Bir zamanlar işlek olan bir ekin sonraki devirlerde işlek olmaması dilde görülen olağan bir durumdur.

Çuvaşçada oldukça yaygın kullanılan bu ek, isimden geçişsiz fiil türetme asıl fonksiyonunda kullanılmaktadır: Çuv. *çerel-* “iyileşmek” (< *çere* “sağlıklı”), *tamal-* “soğumak” (< *tam* “soğuk”). *-l-* eki Tunguzcada da aynı işlevde kullanılmaktadır: Tung. *namal-* “ısınmak” (< *nam* “ılık”), *hekul-* “kızışmak, sıcak olmak” (< *heku* “sıcak”) (Tenişev, 1988: 303).

Moğolcada bu ek oluşu bildiren geçişsiz fiillerin kuruluşunda kullanılmaktadır: Mo. *ötel-* “yaşlanmak” (< *öte-gü* “yaşlı”), *şirala-* “sararmak” (< *şira* “sarı”), *borula-* “kahverengi olmak” (< *boru* “kahverengi, boz”), *ebedçile-* “hasta olmak, hastalanmak” (< *ebedçin* “hastalık”).

Eski Türkçe *yokal-* “yok olmak” *yokat-* “yok etmek” (Gabain, 1974: 387), *tüzel-* “düzelmek” *tüzet-* “düzeltmek” gibi pasiflik:aktiflik karşıtlığı yaratan çiftlerde *-l-* ekli pasif fiillerin, *-t-*, *-tur-* ekli aktif geçişli fiillerin karşıtı olarak yer aldığını görüyoruz. Serebrennikov’a göre işte bu sebepten dolayı *-l-* eki durumu ve oluşu bildiren pasif fiilleri türeten bir ek olarak algılanıp sıfat ve isimlerin yanı sıra aktif fiillere de getirilmeye başlanmıştır (Serebrennikov, 1976: 29-34).

Eski Türkçede tespit edilen *üzel-* “üzülmek” (< *üz-* “yırtmak, üzme”, bkz. Mo. *ura-* “yırtmak”), *buzul-* “bozulmak” (< *buz-* “bozmak”) gibi örnekler, *-l-* ekinin “kendiliğinden oluş” türünün teşkilinde çok eskiden beri kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu ek fiile eklenirken, fiilin aktiflik ve geçişlilik özelliği değişime uğradığından, türetilen fiilin anlam olarak ekin getirildiği fiil tabanından belli bir derecede farklılaşmış olduğu görülmektedir: ETü. *tiril-* “dirilmek” (< *tir-* “yaşamak”), *tarıl-* “dağılmak” (< *tarı-* “ekmek”) (Gabain, 1974: 371), *er küçi kewildi* “adamin kuvveti zayıfladı, gevşedi” (DLT II, 137) (< *kew-* “gevelemek, gevşetmek), gevşemek, zayıflamak”). Bazı fiillerin, ekin getirildiği fiil tabanından anlamca oldukça farklılaşmış olduğu da görülmektedir: *kün kıyıldı* “güneş indi” (DLT II, 190), *öd kıyıldı* “zaman geçti” (DLT III, 190) (< *kıy-* “kıymak, sözden dönmek”).

Durum böyle olmakla beraber, *-l-* ekiyle genişletilmiş fiillerin çoğunun fiil tabanından anlamca farklılaşmadığı görülmektedir: *yag tonda yağıldı* “yağ elbiseye yayıldı” (DLT III, 77), *kök açıldı* “gök yüzü açıldı”. (DLT I, 193).

Serebrennikov, edilgenlik işaretleyicisi *-n-*’nin de benzer bir gelişme yolunu izlemiş olabileceği ileri sürmüştür (Serebrennikov, 1976: 32). Bu varsayımın kanıtı olarak Yakutçada isimlerden geçişsiz fiilleri türeten *-n-* ekini göstermiştir: *elben-* “çoğalmak” (*elbeh* “çok”, bkz. Mo. *elbeg* “çok”), *sırdan-* “açılmak (renk hakkında)” (< *sırdıh* “açık renk”). Tarihsel eserlerden birkaç örnek: *bögün-* “akıllı olmak” (Tenişev, 1988: 302) < *bögü* “âlim, bilgin” (Clauson, 1972: 324; DLT I, 428; bkz. Mo. *böge* “erkek şaman”), *katın-* “katı olmak, katılaşmak” (Erdal, 1991: 603). İsimden fiil türeten bu *-n-* eki, sonradan *-l-* eki gibi oluşu bildiren geçişsiz fiilleri türeten bir ek olarak algılanıp fiillere de getirilmeye başlamış olmalıdır: *alkın-*

“bitmek, tükenmek, mahvolmak” (< *alk-* “bitirmek, tamamlamak”) (KT G 9; Tekin 2000: 95), *et yığlandı* “et koktu, bozuldu” (< *yığla-* “koklamak”; DLT III, 110).

Biz Serebrennikov’un Türkçe *-l-*, *-n-* edilgenlik işaretleyicilerinin isimden geçişsiz fiil türeten *+l-*, *+n-* eklerinden geliştiğine dair görüşünü destekleyerek, Moğolca edilgenlik işaretleyicisi *-d-* (< *-da-* / *-de-*)’nin de isimden geçişsiz fiil türeten *-d-* (< *-da-* / *-de-*) ekinden meydana geldiğini düşünüyoruz. Moğolcanın tespit edilen bütün aşamalarında yaygın olarak kullanılan isimden fiil türeten *-da-* / *-de-* eki “sıfatın veya ismin karşıladığı niteliğe sahip olma” anlamını ifade eden geçişsiz fiilleri türetmektedir²:

(164)

UMo.

magu “kötü” *magu-da-* “kötüleşmek”

mösü “kar” *mösü-de-* “karla kaplanmak”

haguray “kuru” *haguray-da-* “kurumak”

şirha “yara” *şarha-da-* “yaralanmak”

sula “gevşek” *sula-da-* “gevşemek”

bagural “ak saçlı” *bagural-da-* “saç ağarmak”

Halha Moğolcasında, *-d-* (< *-da-* / *-de-*) eki, bunun yanı sıra niteliğin gerekenden fazla ya da az olduğunu bildiren geçişsiz fiilleri de türetmektedir (Önörbayan, 2000: 35-38):

² İsimden oluşu bildiren geçişsiz fiilleri türeten *-(A)d-* eki tarihsel Türkçede de tespit edilmiştir (Bkz. Erdal, 1991: 485- 492): Ms. *ul(u)g* + *ad-* “büyümek” (BT V 13 (350)), *yagı* + *d-* “düşman olmak” (U 182 v 5), *alp* + *ad-* “alp, kahraman olmak” (Rāma 15), *körk* + *ed-* “güzel olmak, güzelleşmek” (Erdal, 1991: 488).

(165)

HMo.

tom “büyük” *tom-d-* “büyük gelmek”

urt “uzun” *urt-d-* “uzun gelmek”

cicig “küçük” *cicig-d-* “küçük gelmek”

2.4. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Türlerinin Gelişimi

2.4.1. Türkçede Edilgenlik Türlerinin Gelişimi

Türk dilinde edilgen çatı aynı ekle teşkil edilen kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren türden (mediopassiv) meydana gelmiştir (Tenişev, 1988: 305). *Yığaç sındı* “ağaç kırıldı” (DLT II, 29), *ton yırtıldı* “elbise yırtıldı” (DLT III, 106) gibi cümlelerde *sındı* “kırıldı” ile *yırtıldı* “yırtıldı” fiilleri kendiliğinden meydana gelen oluşu bildirirken, cümlede fail / failler hiç tasavvur edilmemektedir. Bu iki cümlede, öznenin içinde bulunduğu durumun kaynağı belirtilmemektedir.

Tarihsel Türkçeden örnekler,

ETü.

(166)

a. *butık büküldi* (DLT II, 132).

Dal **büküldü**.

b. *tengri tamgası buzultı erser* (Chuas. 188-9).

Tanrının damgası **bozuldu** ise (Clauson, 1972: 391).

c. *ev buzuldu* (DLT II, 131).

Ev **bozuldu**, yıkıldı.

ç. *tagdın suvlar kamug **kuyluşdı*** (DLT III, 195).

Dağdan sular bütün **döküldü**.

Edilgenliğin bugünkü türlerinin gelişmesi için kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren türde bulunan cümledeki öznenin, birşeyden etkilenen olarak algılanmaya başlaması şart idi. Özneye bu bakış açısından, cümlede özneyi etkileyen failin belirtilip belirtilmemesiyle ilgili çeşitli seçenekler gelişerek bu suretle eylemi yapan bir failin daima tasavvur edildiği *durumu bildiren edilgen yapı*, *arkaik gerçek edilgen yapı*, *yeni gerçek edilgen yapı*, *şahıssız edilgen yapı* gibi edilgen çatının türleri meydana gelmiş olmalıdır. Bu edilgen yapıların bazılarında failin belirtilmesi mümkün iken, bazılarında mümkün değildir.

Kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren türden gelişip semantik bakımdan ona en yakın olan durumu bildiren edilgen yapıda, Eski Türkçeyi temsil eden Orhun, Yenisey yazıtları, eski Buddhist ve Maniheist metinlerine bakarak tespit edebildiğimiz kadarıyla, sözdizimsel düzlemde fail ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakta, yani fail cümlede belirtilmemektedir. Söz konusu yapıda öznenin etkilenmişliği, üzerinde durulan en önemli bilgi olduğu için, fail ikinci plânda kalan ve sorgulanmayan bir bilgi niteliğindedir. Nitekim, söz konusu yapı gereği onun cümleye sokulması da mümkün değildir, daha doğrusu gereksizdir:

(167)

a. *ben beş yegirmi yaşda **alınmışım*** (Ton 26).

Ben on beş yaşında **alınmışım**.

b. *yeti aşnukı eşim taşru **etilti*** (Y41, 2).

Yedi ilk işim dışarıda **yapıldı** (Şervaşidze, 1986: 35).

c. *yerçi yer yanılıp **bogazlandı*** (Ton 6).

Kılavuz yer yanılıp **boğazlanarak öldürüldü**.

Durumu bildiren edilgen yapıda fail sorgulanmadığından dolayı, öznenin etkilendiği eylem, herkesin alışık ve düzenli olarak yaptığı eylem, herkesin uyduğu genel yargılar, kurallar olarak anlaşılabilir:

(168)

a. *kayu kişi ög kañ köñlin bertser ol tınlıg tamuluk bolur, ogul kızka **sanmaz*** (KP XI 8).

Hangi insan öz anne babasının gönlünü kırarsa, o canlı cehennemlik olur, oğul kız yerine **sayılmaz** “Whatever person breaks his parent’s heart, that creature becomes fit for hell and is not counted for a son or a daughter” (Erdal, 1991: 638).

b. *biligdin **şecildi** kişi yılkıdın* (KB 1843).

İnsan hayvandan bilgisi ile **ayrıldı/seçildi**.

Bağlamdan çıkartılabilen, fakat sorgulanmayan ve cümlede belirtilmeyen işi yapan fail başka “şey”ler ve / veya “varlık”lar da olabilmektedir:

(169)

a. *yılkı pret **buzlur** tamuda* (TT VIII N.11).

Hayvanlar, preta’lar **bozulur** cehennemde “Animals and ghosts are (? will be) destroyed in hell” (Clauson, 1972: 391).

b. ***yürtülmüş** ay teñriniñ yadılmaz çoğı yalını* (T II S 19b).

Örtülmüş ayın yayılmaz parlaklığı “The unspreading brilliance of the covered moon” (Erdal, 1991: 682).

Söz konusu yapıda sadece öznenin etkilenmişliği ve onun içinde bulunduğu durum belirtildiği için, öznenin etkilenmişliğinin araştırılmayan kaynağı belirsiz kalmaktadır. Bazen bu kaynak, öznenin ait olduğu kimse veya öznenin kendisi de olabilmektedir. Bu bakımdan durumu bildiren edilgen yapı dönüşlü çatıya benzemektedir:

(170)

a. *meñisine **bodulmuş** kişi men* (Bud).

(Dünyevî) zevkine **bağlanmış/bulaşmış** kişiyim “I am a man attached to the pleasure (of this world)” (Clauson, 1972: 305).

b. *anını adakın ötkü **suklundu*** (DLT II, 247).

Onun ayak-İYE3.K+BEL çukur-YÖN **sok-ED-ED-GEÇ**.

Onun ayağı çukura **sokuldu**.

c. *er tamka **tokındı*** (DLT II, 147).

Adam duvara **çarptı**.

d. *oyunka katılsa boyun **baglanur*** (KB 5928).

Eğer insan kumara katılırsa boynu **bağlanır** “If a man gets involved in gambling, his neck is bount” (Clauson, 1972: 315).

İşi yapan failin bulunmadığı *kendiliğinden oluşu bildiren tür* ile failin sorgulanmadığı *durumu bildiren edilgen yapı*da özne ile ilgili durum asıl bilgi olduğu için, öznenin içinde bulunduğu bu durum ister iç kaynaktan (kendiliğinden oluşu bildiren tür), ister dış kaynaktan (durumu bildiren edilgen yapı) meydana gelmiş olsun fark edilmeyerek, bu iki tür birbirine karışıp benzeyebilmektedir. Serebrennikov’un haklı olarak ileri sürdüğü gibi, bu iki anlam bir bütün olarak

beraber var olmaktaydı (Serebrennikov, 1976: 29-34). Eski Türkçede bir hâlden diğer bir hâle geçmeyi ifade eden fiillerin çoğu (Ms. *yıklmak, kırılmak, çözülmek*), Sevortyan'ın bildirdiğine göre, iki biçimde yorumlanabilmektedir (Sevortyan, 1962: 499). Örneğin, *sındı* “kırıldı” fiili ya kendiliğinden kırıldı, ya da biri tarafından kırıldı gibi iki biçimde anlaşılabilir.

Kâşgarlı Mahmut'un *Divanü Lûgati't-Türk*'ünde de benzer tespitler bulunmaktadır. Bu eserde iki ayrı biçimde anlaşılabilir fiillerden örnekler verilirken, örneğin, *tügün yazıldı* (DLT III,112) cümlesinin 1) düğme kendi kendine çözüldü 2) biri düğmeyi çözdü gibi iki biçimde anlaşılabilirliği bildirilmektedir. Eserden bu konu ile ilgili bir bilgi aktaralım:

“*Er topık yuwdı*” denir ki, “adam top yuvarladı” demektir. Sonra “*topık yuwuldı* = top yuvarlandı” denir. Burada fiil, meçhuldur ve top başkasının yuvarlamasıyla yuvarlanmıştır. Top kendi kendine yuvarlanırsa kelimeye bir *û* getirilerek “*yuwuldu*” denir. Fiil “*yuwuldu*” şekline konulduğunda başkasının yuvarlamasıyla yuvarlandı veya kendi kendine yuvarlandı demek olur (DLT III, 112-113).

Görüldüğü gibi, fiile getirilen edilgen ekinin sayısına bakılarak kendiliğinden oluşu bildiren tür edilgen çatıdan ayırt edilebiliyordu. Başka bir deyişle, bu iki türü birbirinden ayırt etmek gerektiğinde kendiliğinden oluşu bildiren fiile iki, edilgen çatıdaki fiile bir edilgenlik eki getirilmekteydi.

Divanü Lûgati't-Türk'te etken çatının karşıtı olarak verilen edilgen çatı (= durumu bildiren edilgen yapı) ve edilgenliğin anlamı, yazarı için *faili belirsiz, bilinmeyen* anlamına eşit idi. Nitekim bu çatı için kullanılan terim, Arapçadan alınmış “meçhul” terimidir. Bu terim XVI. yüzyıla ait *Müeyessiretü'l-Ulûm*'de de aynı biçimde kullanılıp algılanmaktadır. Bergamalı Kadri, “meçhul” çatıyı izah

ederken meçhul teriminin bilinmeyen anlamında olduğunu belirtip bu çatıda failden bahsedilmediğini, sadece işlenen, yani eylemden etkilenenden söz edildiğini yazmaktadır (Sevortyan, 1962: 506). Görüyoruz ki söz konusu eserlerde sözü edilen “meçhul” çatı, durumu bildiren edilgen yapıdan başkası değildir. Çünkü söz konusu yapıda fail cümlede belirtilmezdi. Diğer taraftan, bu eserlerde failin “bilinmemişliğinden” bahsedilerek bu biçimde onun **sorgulanmış** olması çok önemli bir tespittir. Demek ki, o zamanlarda *kagun **yançıldı*** (DLT III, 107) (< yanç- “ezmek, kırmak”), *tarıg **tarıldı*** (DLT II, 126) gibi cümlelerde sırasıyla hem kavunun veya ekinin ezildiği ve ekildiği, hem bu işlerin bilinmeyen biri / birileri tarafından yapıldığı vurgulanmaktaydı. İşte bu anlamı taşıyan durumu bildiren edilgen yapıda bulunan cümleler, kendiliğinden oluş türünün net karşıtı olarak yer almıştır.

Kendiliğinden oluşu bildiren türü, durumu bildiren edilgen yapı ile aynı bir çizgi üzerinde inceleyecek olursak, birçok anlamı bulunduran bu uzun çizginin bir ucunda edilgen çatı özelliği en belirgin olan cümleleri, diğer ucunda kendiliğinden oluşu bildiren cümleleri görürüz. Bu iki uç arasında kesin bir sınır yoktur. Bu iki uç arasındaki bölgede bir türün diğerine derece derece geçtiğini görürüz. Her iki türün / yapının özelliğini taşıyan iki anlamlı cümleler işte bu ara bölgede bulunmaktadır, diyebiliriz.

DLT ve *KB*’de tespit edilen *dolaylı edilgen yapı* da öznenin etkilenmişliğini bildirmesi bakımından durumu bildiren edilgen yapıya benzemektedir. Bu yapı, sözünü ettiğimiz edilgenlik özelliği en belirgin olan cümlelerle aynı bir paralelde bulunmaktadır, diyebiliriz. Aralarındaki en önemli fark şu ki, *dolaylı edilgen yapı*da

özne, işten doğrudan değil, dolaylı olarak etkileneni bildirmektedir. Bu tür cümlelerde işten doğrudan etkilenen, belirtme hâli ekini almaktadır. Örneğin,

(171)

ETü.

a. *ol yarmakın **utsuktı*** (DLT I, 242).

O, (oyunda) parasını **ütüldü**.

b. *ol tavarın **alsıktı*** (DLT I, 127).

O, malını **soyuldu**.

c. *bu üç ney turur er küdezmeşe öz*

*başın **alsıktır** terk eşit uş bu söz* (KB 4119).

İnsan kendisini gözetlemese, şu üç şey derhal onun başını götürür, bu sözü dinle.

ETü. (171a)’da cümlede özne olan *ol* “o”, ütülen değildir. Burada ütülen, 3. kişi iyelikli belirtme hâli ekini alan *yarmak* “para”dır. *Ol* “o”, sadece “paranın kaybedilmesinden” dolaylı olarak etkilenendir. (171b)’de de *ol* “o”, alınan değildir, malın alınmasından dolaylı olarak etkilenendir. Cümlede alma işinden doğrudan etkilenen şey, 3. kişi iyelikli belirtme hâli ekini almış *tavar* “mal”dır. (171c)’de edilgen fiilin karşıladığı eylemden doğrudan etkilenen, 3. kişi iyelikli belirtme hâli ekini almış *baş*dır.

Erdal, *Divanü Lûgati’t-Türk* ve *Kutadgu Bilig*’de tespit edilen, cümlede nesnenin bulunduğu bu tür edilgen yapının, edilgenlik eki *-sXk-* ile kurulduğunu belirtip bu eki “geçişli edilgen yapıyı biçimlendiren ek” (the transitive passive formative) olarak adlandırmıştır (Erdal, 1991: 700).

Öznenin bir çeşit etkilenmişliğini bildirmesi bakımından durumu bildiren edilgen yapıya anlamsal olarak yakın bir mesafede bulunan başka bir arkaik yapı mevcuttur. Tarihsel eserlerde tespit edilen ve öznenin bir özel çeşit etkilenmişliğini bildirdiğinden, failin cümlede mutlaka belirtildiği edilgen yapıya biz *arkaik gerçek edilgen yapı* adını vermiştik. Daha önce, 2.2.3. “Arkaik Gerçek Edilgen Yapı” bölümünde de belirttiğimiz gibi, bu edilgen yapıda fail yönelme-bulunma hâli eki *-ka / -ke*’yi alarak cümlede belirtilmektedir. Eski Türkçeyi temsil eden eserlerde rastlanan ve kökeni Türkçenin daha da eski dönemlerine uzanan söz konusu yapının (Nigmatov, 1973: 55) sadece spesifik bir anlatımda kurulduğunu görüyoruz: Öznenin bir eyleme maruz kaldığı veya öznenin, dıştan gelen eyleme karşı koyamayarak bir duruma düştüğü anlatımında bu yapıya başvurulmaktadır (Modern Türkçe örnekleri için 2.2.3. “Arkaik Gerçek Edilgen Yapı” bölümüne bkz.). Cümlede fiilin karşıladığı eylem, genelde öznenin yararına olmayan veya öznenin önleyemediği, engelleyemediği eylem olarak algılanmaktadır. Erdal bu tür cümlelerdeki özneyi haklı olarak “kaybeden” (loser) olarak nitelendirmektedir (Erdal, 1991: 706):

(172)

a. *tört türlüğ ş(ı)mnularka çalsıkmaz bastıkmaz.* (TT V B29)

Dört çeşit kötülüğe **yenilmez**, **baskınlarına uğramaz** “He is not to surprise attacks by the four classes of evil” (Erdal, 1991: 702).

b. *er yagıka tutsukdı* (DLT II, 227).

Adam düşmana **tutuldu**.

c. *kişi yagıka basıktı* (DLT III, 26).

İnsanlar düşman tarafından **basıldı**.

ETü. (172a)'da yenen ve basan fail, yönelme-bulunma hâli ekini almış *şımnular* “kötülükler”, (172b) ve (172c)'de tutan ve basan fail, yönelme-bulunma hâli ekini almış *yagı* “düşman”dır. Bu faillerin özneye, yani etkilenen konumundaki *o*, *er* ve *kişiye* yönelik yaptığı eylemler, öznenin maruz kaldığı, istemediği, yararına olmadığı eylemlerdir.

Arkaik gerçek edilgen yapıda bulunan cümledeki fail, insanı yani özneyi ister istemez etkileyebilen cansızlar (altın, pırlanta), doğa olayları (rüzgâr), duygular ve ölüm olabilmektedir. Yani bunların hepsi, insanların engelle(ye)medikleri, sadece maruz kaldıkları şeylerdir:

(173)

a. *ınça kaltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yelkâ tokıtılıp kamılmış tæg* (Suv. 625, 13-14).

Tıpkı ulu ağaçlar (hend.), güçlü ve çetin yel **vurulup** (:yel tarafından vurulup) devrilmiş gibi “Just as a great bush or tree when it is struck by a strong and violent wind falls to the ground” (Clauson, 1972: 468).

b. *osanıp yorıgh ay arzu kuli.*

ölümke **basıkma** *kelir algalı* (KB 5145).

Gafletle yürüten ey arzuların esiri

Ölüme **basılma**, zaten almaya gelecektir.

c. *az nızvanıka arsıkıp ayıg kılınç üküş kılımız* (Bud.)

Hırs kleşası tarafından **aldatılıp** kötü amelleri pek çok işledik “Getting deceived by the vice of greed we committed lots of evil deeds” (Erdal, 1991: 702).

d. *kümüş körse altun anar arıkar* (KB 2686).

Gümüş ve altın görse ona(:onlar tarafından) **aldatılır** (insan).

Görüldüğü gibi, bu cümlelerde özneyi etkileyen faillerin hepsi yönelme-bulunma hâli ekini alıp cümlede belirtilmiştir. Failler (173a)’da *yel*, (173b)’de *ölüm*, (173c)’de *hırs*, (173d)’de *gümüş* ve *altındır*.

Algılayıcı (yani özne) ve algılanan (yani nesne) olmak üzere iki üye isteyen, duygu ve duyuları bildiren geçişli fiillerin (*görmek*, *duymak*, *hissetmek*) karşıladığı eylemlerin etkisinin sadece nesneye değil, aynı zamanda özneye yönelik olabildiğini daha önce belirtmiştik (Bkz. 0.3. Fiilin Geçişlilik-Geçişsizliğı). Algılanan’ın varoluşu ya da ortaya çıkışı, ister istemez algılayan’ın onu algılamasının sebebi olarak görüldüğü için, bu tür fiiller ‘kendiliğinden’, yani spontane eylemleri bildirmektedir (*Ali bir çığlık duydu*, *Ali Mehmet’i gördü*). Bir şeyi görmek, duymak, hissetmek, plânlı yapılan eylemler değildir, bunların hepsi insanın iradesi ile ilgisi olmayan spontane, dolayısıyla insanın engellemediğı eylemlerdir de diyebiliriz. Eski Türkçede, bu tür fiillerin, arkaik gerçek edilgen yapının kuruluşunda kullanıldığı görülmektedir. Edilgen cümlelerde edilgenlik ekiyle genişletilmiş bu fiiller, öznenin (= algılananın), eylemi yapan fail (= algılayan) tarafından algılandığını bildirmektedir. Görüldüğü gibi, bu tür cümlelerde de etkilenmişlik ve maruz kalma gibi anlamlar söz konusudur:

(174)

a. *anıñ arasınta bo savlar pır(a)s(ı)naçi eligke eşidilti* (BT III 366).

O arada bu konular Prasenajit krala (:kral tarafından) **duyuldu** “In the meantime these matters were heard by king Prasenajit” (Erdal, 1991: 692).

b. *lu xanıŋa közüngeysiz* (PP 40, I).

Ejderha *kralına görünün* “Let (yourself) be seen by the king of the dragons” (Clauson, 1972: 762).

c. *eligke köründi özi* (KB 3758).

Hükümdara göründü kendisi.

ETü. (174a)’da yönelme-bulunma hâli ekini alarak belirtilen fail olan *elig* “kral, hükümdar”ın duyduğu şey, cümlede özne olan *savlar* “hikâyeler”dir. (174b)’de fail olan *xan* “kral”ın görme işine maruz kalan kimse, edilgen fiilin bünyesinde saklı ikinci şahıs olan *sizdir*. (174c)’de *elig* “hükümdar”ın gördüğü kimse, cümlede özne olan ve *özi* “kendisi” zamiri ile ifade edilen üçüncü şahısdır.

Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheizt çevrelerine ait metinleri, *Divanu Lügati’t-Türk*, *Kutadgu Bilig*’de rastlanan arkaik gerçek edilgen yapının Orhun ve Yenisey yazıtlarında tespit edilmeyişi, bu yapının olmadığı anlamına gelmez. Bu durum, yazıtlarda çok az edilgen cümlelerin kullanılmasıyla ilişkilendirilip açıklanabilir. Ahmetov’un bildirdiğine göre yazıtlarda sadece dört fiil edilgen çatıda bulunmaktadır (Ahmetov, 1978: 10-11).

Gördüğümüz gibi, *durumu bildiren edilgen yapı*, *arkaik gerçek edilgen yapı*, *dolaylı edilgen yapı* öznenin etkilenmişliğini bildirmeleri bakımından birbirlerine benzemekte ve Türkçe edilgen çatının en eski özelliğini yansıtmaktadır. Edilgenlik eki bu yapılarda öznenin birşeyden etkilenen olduğunu bildirme işlevini üstlenmektedir.

Türk dilinde edilgen çatı oluşurken, ilkin sorgulanmayan failin sonradan sorgulanmaya başlaması, edilgenlik türlerinin daha da gelişip ilerlemesinin bir itici

gücü olmuştur, diyebiliriz. Nitekim, iki farklı dönemde yabancı dillerin etkisi altında Türkçeye yerleşip gelişen *yeni gerçek edilgen yapı* sayesinde failin, *arkaik gerçek edilgen yapıya* göre, artık herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmaksızın cümlede serbestçe boy göstermesi mümkün olmuştur.

Türkçede aşağı yukarı XIV. yüzyılda (Nigmatov, 1973: 55), büyük ihtimalle İran dillerinin etkisi altında meydana gelen (Tenişev, 1988: 308) failin “tarafından” sözcüğünü alarak cümlede belirtildiği *yeni gerçek edilgen yapı*, Türkçedeki edilgenlik kavramına yeni bir boyut kazandırarak, edilgenlik hiyerarşisinde şu önemli değişmelere yol açmıştır:

a) Hint-Avrupa dillerindeki *passive voice* (edilgen çatı)ya benzeyen bir edilgen yapı Türkçede meydana geldi,

b) Durumu bildiren edilgen yapıda bulunan bazı cümleler (Ms. *Kılavuz yeri yanıldığından boğazlanarak öldürüldü*), artık faili belirtilebildiğine göre *yeni gerçek edilgen yapıya* geçtiler.

Türkiye Türkçesinde, *yeni gerçek edilgen yapı*da teorik olarak failin “tarafından” sözcüğünü alarak boy göstermesine herhangi bir engel bulunmamaktadır. Bu yapı sayesinde failin cümleden silinmesi, gizlenmesi ve araştırılıp ortaya çıkartılması gibi yeni işlemler mümkün olmuştur. Söz konusu edilgen yapıyı meydana getiren edilgenleşme süreci hem *failsizleş(tir)me*, hem de *ilerle(t)meden* (promotion) ibaret karmaşık bir süreç olarak gelişmiştir, diyebiliriz. Yeni gerçek edilgen yapı, özellikle resmî yazışma dilinde oldukça yaygın ve üretken olarak kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde de söz konusu yapının yazışma ve bilim dilinde, bilhassa son dönemlerde Rusçadan “kopyalanarak” yaygınlaştığına

dair bilgilere Sovyet dönemi Türkologlarının eserlerinde rastlamak mümkündür (Tenişev, 1988: 308). Fakat, şunu burada belirtmek gerekiyor ki, Modern Türkçede “tarafından” sözcüklü edilgen yapı, her ne kadar sabit olarak resmî yazışmalar ve bilim dilinde yerleşmiş olsa bile, hâlâ yapma ve bazen de ‘uydurma’ olarak algılandığı için halk dilinde iyice yayılmış değildir. Son dönemlerde meydana gelmiş olan bu yapı, bir yandan en az kullanılan, diğer yandan en çok gramatize olmuş edilgenliğin türüdür (Tenişev, 1988: 308). İncelediğimiz roman, hikâye ve anılardan ibaret toplam 5972 sayfalık 21 kitapta bu yapıya çok nadir rastlanması, bunu doğrulamaktadır. Sevortyan da Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatılı cümlelerin çoğunda failin belirtilmemesini, bu dilde edilgen çatının (daha doğrusu “tarafından” sözcüklü yeni gerçek edilgen yapının) yeterince gelişmediği ile ilişkilendirip izah etmektedir (Sevortyan, 1962: 501).

Banguoğlu, “edilgen fiillerin mantıkça kimsesi (yani faili) çoğu zaman bilinmediği, açıklanmak istenmediği için, ya da üslûp değişikliği için söylenmediğini” belirtip, faili belirtilmemiş edilgen cümlede yine de bu mantıkça kimsesinin araştırılabileceğini ileri sürerek şu örneği vermektedir: *Arabanın camı (bilinmeyen tarafından) kırılmış* (Banguoğlu, 2000: 413). Banguoğlu’nun tarif ettiği bu yapı, failinin belirtilebilmesi bakımından failin belirtilemediği tarihsel edilgen yapılardan farklıdır. Bu özelliğine bakarak *yeni gerçek edilgen yapıyı* cümlede failin belirtilip belirtilmediğine göre iki alt türe bölerek araştırmayı teklif etmiştik (Bkz. 2.2.4. Yeni Gerçek Edilgen Yapı). Yeni gerçek edilgen yapının alt türleri bunlardır:

1) Faili belirtilmiş alt türü

2) Faili belirtilmemiş alt türü

Böylece, Eski Türkçede durumu bildiren edilgen yapıda bulunan *yerçi yer yanılıp bogazlandı* (Ton 6) cümlesinin Modern Türkçe karşılığı *Kılavuz yeri yanıldığından (askerler tarafından) boğazlanarak öldürüldü* cümlesi yukarıda izah ettiğimiz gelişmelerin neticesinde artık yeni gerçek edilgen yapıya (faili belirtilmemiş alt türüne) “geçmiş” sayılırken, *anıñ adakın ötker soklundı* (DLT II, 247) cümlesinin bugünkü karşılığı *Onun ayağı çukura sokuldu / girdi* cümlesi durumu bildiren edilgen yapıda “kalmıştır”. Bu suretle Eski Türkçede tespit edilen durumu bildiren edilgen yapı, Modern Türkçede iki yapıya (yeni gerçek edilgen yapı ve durumu bildiren edilgen yapı) ayrılmış bulunmaktadır, diyebiliriz. Bunu daha net olarak ifade etmek gerekirse, son zamanlarda meydana gelen *yeni gerçek edilgen yapı* eski *durumu bildiren edilgen yapının* bazı özelliklerini kendine alarak ayrı bir yapı olarak gelişmiştir, de diyebiliriz.

Türkçede İran dillerinin etkisi altında meydana geldiği varsayılan “tarafından” sözcüklü yapıya benzeyen bir yapı Eski Türkçenin Buddhist çevreye ait metinlerinde de tespit edilmiştir. Erdal’ın bildirdiğine göre, birkaç işlevi olan *üzä* sözcüğü failin belirtildiği edilgen cümlede de kullanılmaktaydı. Yani, fail *üzä* sözcüğünü alarak cümlede belirtilmekteydi. İlginçtir ki Erdal’ın örnek olarak verdiği failin belirtildiği edilgen bir cümlenin, Sanskritçe orjinalinin tam kopyası olduğu görülmektedir:

Skt. yatha buddhena[deśita] so ‘smin [pra]bhāsate loke.

Tü. nātäg tāñri burhan üzä nomlalmış ärsär ol po yertençötä yaltrıyur.

Tanrı Buddha tarafından vazedilmiş olduğu gibi, ki o bu dünyada parlar. “As has been profesied by Buddha, who shines in this world” (Erdal, 1991: 693).

Erdal da böyle *üzä* sözcüklü edilgen cümleleri Sanskritizm olarak nitelendirmektedir (Erdal, 1991: 692-693).

Türk dilinde nispeten son zamanlarda meydana gelmiş ve Türkiye Türkçesinde alt türleri bakımından oldukça zengin olan *şahıssız edilgen yapının* üç özelliği vardır: Birincisi, failin cümlede belirtilmesinin mümkün olmaması; ikincisi, (“failin olmayışını bildiren alt türü”nde bulunan cümleler hariç. Bkz. 2.2.4.6.) cümlelerde bir “genelleme”nin söz konusu olması; üçüncüsü, edilgen fiil geçişsiz fiilden teşkil edildiyse cümlede öznenin bulunmamasıdır. Karmaşık bir biçimde birbirine bağlanan bu üç özellik, şahıssız edilgen yapının bütün alt türlerini bu veya şu şekilde etkileyerek bu alt türleri birbirine bağlamaktadır (daha ayrıntılı bilgi için 2.2.5. “Şahıssız Edigen Yapı” bölümüne bkz.).

Şahıssız edilgen yapının eserlerde ilk tespit edilen alt türü “Failin Cümlede Olmadığını Bildiren Alt Türü” olmuştur. Bu alt tür *Divanu Lûgati’t-Türk*’te tespit edilmiştir. Bu eserde şahıssız edilgen yapının hem aktif geçişsiz (*kaçıldı*), hem de pasif dolayısıyla geçişsiz (*korkuldu*) fiillerden teşkil edildiği görülmektedir:

(175)

- a. *ışdın korkuldu* (DLT II, 236).
- b. *ölümdin kaçıldı* (DLT II, 134).
- c. *ewge barıldı* (DLT II, 130).
- d. *ewdin çıkıldı* (DLT II, 133).

DLT’de *inildi* (DLT II, 130), *bakıldı* (DLT II, 130) biçimleri de mevcuttur. Edilgenlik eki burada belli olan failin cümleden silindiği göstermektedir. Bu bakımdan **edilgenlik eki = belirtili fail** de diyebiliriz. Bunu şöyle göstereyim:

(176)

- a. *işten kork-ul-du* (< *olayı anlatanın bildiği adam işten korktu*).
- b. *ölümünden kaç-ıl-dı* (< *olayı anlatanın bildiği adam ölümünden kaçtı*).
- c. *eve var-ıl-dı* (< *olayı anlatanın bildiği adam eve vardı*).
- d. *evden çık-ıl-dı* (< *olayı anlatanın bildiği adam evden çıktı*).

Şahıssız edilgen yapının diğer alt türlerinde bir genelleme anlamının söz konusu olduğunu yukarıda belirtmiştik. İşte bu diğer alt türlerin meydana gelmeleri için, herşeyden önce etken cümlede özne olan belirtisiz failin cümleden silinmesi ve edilgenlik ekinin bu silinmenin gerçekleştiğini bildirmeye başlaması şart idi. Yani **edilgenlik eki = belirtisiz fail** denkleminin kurulması gerekiyordu. En azından şunu diyebiliriz ki, bu denklem İslâmî Türk çevresinin erken tarihli özgün eserlerinin dili ile Sanskritizmler dışında Buddhist Türk çevrenin eserlerinin dili için kurulamaz.

Bu denklem Batı Türkçesinin (XIII-XX. yüzyıl) ilk dönemi olan ve kimileri tarafından Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XVI. yüzyıl) olarak adlandırılan döneme ait eserlerinde tespit edilmiştir. Eşrefoğlu Rûmî'nin *Kanâat ve Tevekkül* (XV. yüzyıl) eserinden bir alıntı:

(177)

*Pes mâlûmdur kim seversin yâ sevilmeyen **istenilür** mi? Yâ saklanılur mı? Yâ kiselere **koyulur** mı? **Mühürlenür** mi? Fakir gelüp Allah için isteyicek “Nesnem yokdur” **denilür** mi?* (BTK 2, 1985: 263).

Bize göre Türk dilinde edilgenliğin çeşitli türleri yukarıda izah ettiğimiz bir biçimde gelişmiştir.

2.4.2. Moğolcada Edilgenlik Türlerinin Gelişimi

Tipolojik bakımdan Türkçeye benzeyen Moğolcada, edilgen çatının da Türkçede olduğu gibi *kendiliğinden oluş türünden* geliştiği varsayılmaktadır. Orta ve Modern Moğolca eserlerinde tespit edilen edilgen yapılar şunlardır: durumu bildiren edilgen yapı, arkaik gerçek edilgen yapı, dolaylı edilgen yapı.

Örnekler,

Durumu bildiren edilgen yapı:

(177)

a. *eçiğe minu nagu-bayan ke'ekdeyü* (MGT § 90).

Babam Nagu-zengin **de-ED-GEN**

Babam Nagu zengin **denilir** (= Babama zengin Nagu derler).

b. *ede üges ügülekedjü...* (MGT § 167).

Bu söz-ÇOK söyle-ED-ZarF

Bu sözler söylenip...

Arkaik gerçek edilgen yapı:

(178)

a. *tatar irgen-e barigda'a bi* (MGT § 53).

Tatar halk-YÖN-BUL **yakala-ED-GEÇ** ben

Tatarlara **yakalandım** ben.

b. *cinggis gahan masi kilinglaju ügülerün jürkin-ne ker eyin kikden büle'e bida*
(MGT § 136).

Cengiz Han çok kızarak dedi (ki) Jürkin halkı **tarafından** neden böyle **ezildik** biz.

Dolaylı edilgen yapı:

(179)

a. *kökse'ü sabraga irge orgaban da'uligdaba bi* (MGT § 177).

Kökseü Sabaraga-YAL halk yurt-BEL **gasp et-ED-GEÇ** ben

Ben Kökseü Sabraga, halkımı ve yurdumu **gasp edildim** (= Yurdumu ve halkımı gasp ettiler, ben Kökseü Sabraga bundan dolayı etkilendim).

b. *otçigin sogor elçiyen aşigicu yabugan ire-kde-cü* (MGT § 245).

Otçigin-YAL Sogor elçi-BEL dövül-ZarfF yaya **gel-ED-ZarfF**

Otçigin, Sogor (adındaki) elçisini dövülerek yaya **gelinip...** (= Dövülen Sokor elçisi yaya geldi, bu olaydan Otçigin etkilendi).

Orta Moğolcayı temsil eden ve şimdiye kadar bulunan en eski Moğolca eserler olarak bilinen XIII. yüzyıla ait eserlerde tespit edilen *durumu bildiren edilgen yapı*, *arkaik gerçek edilgen yapı*, *dolaylı edilgen yapının* ortak özelliği, öznenin etkilendiğini bildirmektir, diyebiliriz. Moğolcada edilgenleşme süreci, söz konusu edilgen yapılarda görüldüğü gibi, sadece “etkileneni belirtme”den ibaret olup gerile(t)me ile ilerle(t)me gibi işlemleri içermediğinden, *yeni gerçek edilgen yapı*, *şahıssız edilgen yapı* gibi yapılar da gelişmemiştir. Bu bakımdan hem modern, hem de tarihsel Moğolcadaki edilgenliğin türleri Türkçenin 8-11. yüzyıllara tarihlenen eserlerinin diline benzemektedir.

Tarihsel ve modern Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen edilgenliğin türlerini şema yardımıyla şöyle gösterebiliriz (Kendiliğinden meydana gelen oluşu

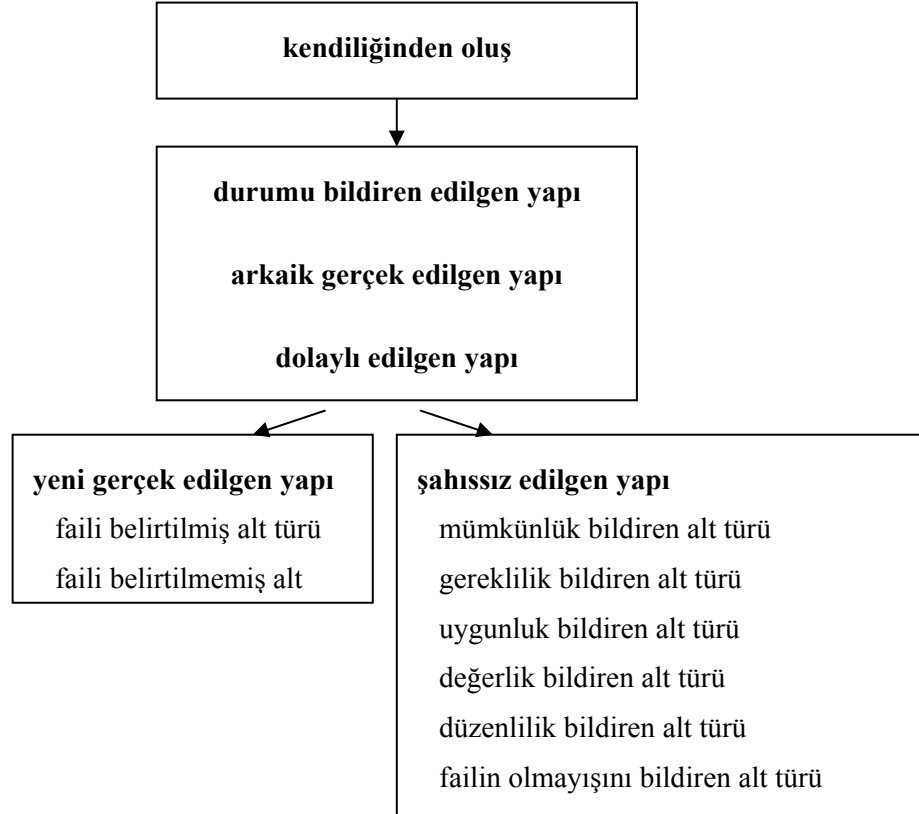
bildiren yapı edilgen çatıda sayılmamasına rağmen edilgen çatının geliştiği yapı olarak düşünüldüğünden, şemada belirtilmiştir):

Şema 9. Tarihsel ve modern Türk ve Moğol dillerindeki edilgen yapılar

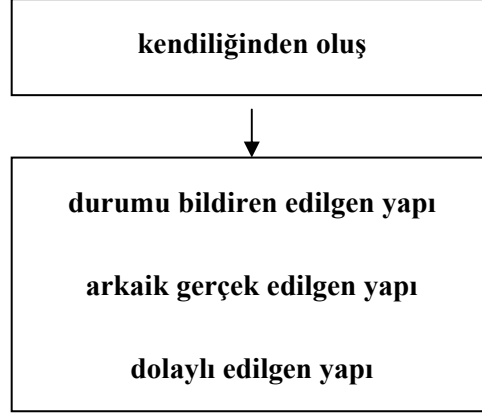
	Eski dönem	Orta dönem		Modern dönem	
	Eski Türkçe	Orta Türkçe	Orta Moğolca	Türkiye Türkçesi	Halha Moğolcası
Kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren yapı	+	+	+	+	+
Durumu bildiren edilgen yapı	+	+	+	+	+
Dolaylı edilgen yapı	+	?	+	-	+
Arkaik gerçek edilgen yapı	+	+	+	+	+
Yeni gerçek edilgen yapı	-	+	-	+	-
Şahıssız edilgen yapı	+	+	-	+	-

2.5. Edilgenlik Hiyerarşisi

Türk dilinde edilgenliğin türlerinin gelişimini gösteren edilgenlik hiyerarşisi:

Moğol dilinde edilgenliğin türlerinin gelişimini gösteren edilgenlik hiyerarşisi:

3. Bölüm DönüŖlü Çatı

3.1. DönüŖlü Çatı

DönüŖlü çatıda, öznenin yaptığı eylemin özneye dönmesi söz konusudur. Cümlede özne hem işi yapan hem de yaptığı işten etkilenen veya yararlanandır. Çeşitli dillerde, işi yapanın / failin yaptığı eylemin kendisine dönmesi, belirtme veya yönelme hâlinde bulunan zamirler sayesinde ifade edilmektedir. Bu zamirler eylemin işi yapana geri döndüğünü bildirmektedir, diyebiliriz. Bu yaklaşımla, şimdi dönüŖlülüğe bir bakalım. Tü. *Çocuk övdü* / Mo. *Hüühed magtav* > Tü. *Çocuk **kendini** övdü* / Mo. *Hüühed **ööriygöö** magtav* cümleleri birbirinden farklıdır. Çünkü birinci cümlede övme eyleminin yönü başkasına doğru ise, ikinci cümlede eylemin yönü **kendini** zamiri sayesinde işi yapana (= çocuğa) yöneliktir.

Eklemeli olan Türk dilinde fiilin karşıladığı eylemin yönü müstakil sözcüklerin (zamirlerin) yanı sıra ek ile de gösterilebilmektedir: Ms. *Çocuk **kendini** övdü* > *Çocuk övündü* (< öv-ün-dü). Türkçede fiile getirilen dönüŖlülük eki (= biçimsel dönüŖlülük işaretleyicisi) fiil ile özne arasında yeni bir ilişki kurduğu için, Batı dil biliminde etken çatı içinde araştırılan bu yapı, Türkçede “dönüŖlü çatı” başlığı altında incelenmektedir. *Ali dövdi* > *Ali dövündü* cümleleri, gördüğümüz gibi, belirttikleri anlamlar itibarıyla birbirinden farklıdır. Burada dönüŖlülük eki özne ile fiil arasında yeni bir ilişki kurmaktadır. Bu durum da “çatı”nın tanımına göre yeni bir çatının oluştuğuna işaret etmektedir.

Moğolcada dönüŖlülük, ancak sözcüksel dönüŖlülük işaretleyicisi **ööriygöö** “kendini” ile sağlanmaktadır. Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren başvuru

“dönüslü çatıyı” kuran biçimsel dönüslülük işaretleyicisine denk gelen bir yapı hem tarihsel Moğolcada hem de modern Moğolcada yoktur. Bu yüzden de, modern dönem Moğol gramerciliğinde dönüslülük Moğolcanın diğcr çatıları gibi ekle ifade edilmediğinden çatı sayılmamaktadır.

3.2. Türkiye Türkçesinde Dönüslü Çatı ve Karşıladığı

Anlamlar

Türkiye Türkçesinde, dönüslü çatı *-n-* ve *-l-* ekleri ile kurulmaktadır. Eğer fiil ünlü ile bitiyorsa bu ekler fiile doğrudan doğruya getirilir, ünsüz ile bitiyorsa *ı/i/u/ü* bağlantı ünlülerini alarak bağlanır.

Türkçe çatı konusunun işlendiğı eserlerin çoğunda dönüslü çatı, **öznenin, kendi yaptığı işin etkisinde kaldığını gösteren bir çatı** türü olarak tanımlanmaktadır.

Dény, dönüslü fiilleri “mutavaat fiilleri” adı altında incelerken, söz konusu fiillerin, “öznenin, kendisi için ya da kendisi üzerinde gerçekleştirdiğı iş veyahut eylemin doğrudan ya da dolaylı olarak etkisine uğradığını” gösterdiğini ileri sürmüş, *sevinmek* gibi duygusal eylemleri bildiren fiilleri de dönüslü fiiller olarak kabul edip bu eylemlerdeki dönüslülüğün, öznenin iç varlığına dönük olduğunu bildirmiştir (Dény, 1941: 345).

Gencan, öznelere etkileri kendilerine döner eylemleri dönüslü fiiller olarak kabul etmiştir. Bu bilğine göre “dönüslü fiiller, öznenin, eylemi kendi üzerinde veya kendisi için yaptığını anlatmak için kullanılmaktadır” (Gencan, 1979: 338).

Ergin, dönüşlü fiilleri ayrı bir başlık altında incelemeyen, *-n-* ekini fiilden fiil yapma ekler başlığı altında irdemiştir. Ergin, dönüşlülük *-n-* ekinin, kendi kendine yapmayı ifade eden fiillerin yanı sıra olmayı da bildiren fiilleri yaptığını ileri sürmüş, *dövünmek* gibi “kendi kendine yapma”yı ifade eden, *tıkanmak* gibi oluşu bildiren fiillerin de dönüşlü olduğunu bildirmiştir. Ergin’e göre dönüşlü fiiller sadece *-n-* ekiyle kurulmaktadır (Ergin, 1972: 198).

Ediskun, dönüşlü fiillerin hem *-n-*, hem de *-l-* ekiyle kurulduğunu belirtip *-n-* ekiyle kurulan dönüşlü fiillerden *giyinmek*, *söylenmek*, *taranmak* fiillerini göstermiş, *-l-* ekiyle kurulanlardan *(sular) çek-il-*, *(sular) dur-ul-*, *(güç) kes-il-* gibi oluşu bildiren fiilleri de göstererek bu fiillerde gizli bir edilgen anlamının sezildiğini ileri sürmüştür (Ediskun, 1992: 222).

Bilindiği gibi, Türkçede edilgen ile dönüşlü çatılar aynı ek ile kurulmaktadır. Önceki bölümde irdelenen, Türk ve Moğol dillerinde edilgen çatının geliştiği varsayılan “kendiliğinden meydana gelen oluş” olarak adlandırdığımız tür de bu iki dilde edilgenlik ekiyle kurulmaktadır (Türkçede *-n-*, *-l-*, Moğolcada *-gd-*, *-d-/t-*). Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, Sovyet dönemi Türkolojisinde bu tür fiilleri *mediopassiv* olarak adlandırma geleneği vardır.

Geleneksel batı dil biliminde *middle voice* (orta çatı) adı altında incelenen çatı türü, bir yandan öznenin eylemi kendi için, kendi yararına yaptığını bildirmesi bakımından dönüşlü çatıya benzerken, diğer yandan öznenin içinde meydana gelen bir oluşu bildirmesi bakımından da “kendiliğinden meydana gelen oluş” türüne benzemektedir.

Dönüslü çatı, kendiliğinden meydana gelen oluş türü, edilgen çatı birbiriyle sıkı bir ilişki içinde bulunup bazen de anlamları kesiştiği için, bu üç tür arasında belirli bir sınır konulamamış, dönüslülük kavramını ister istemez belirsizleşmiştir. Örneğin, Kononov, Özbek Türkçesindeki *bölinmâq* “bölünmek” gibi kullanımda hem edilgen çatıda, hem de kendiliğinden meydana gelen oluş türünde bulunan, *bâşlanmâq* “başlanmak” gibi edilgen çatıda bulunan fiilleri dönüslü fiiller olarak kabul etmektedir. Aynı bilim adamı *yahşılanmâq* “güzelleşmek”, *cânlanmâq* “canlanmak” gibi oluşu bildiren fiilleri de dönüslü olarak tarif etmektedir (Kononov, 1960: 191).

Dönüslü çatının incelendiği araştırmalarda *-lan-* ekiyle genişletilmiş, oluşu bildiren fiiller umumiyetle dönüslü fiiller olarak tasnif edilmektedir. Türkçedeki dönüslülüğü araştırmış bazı bilim adamları *sevinmek* (Dény, 1941: 345; Sevortyan, 1962: 484) gibi insanın ruhsal durumunu bildiren fiilleri de dönüslü fiillere dâhil ederken, böyle bir tasnifin gerekçesi olarak, örneğin Dény, daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu fiillerdeki “dönüslülüğün, öznenin iç varlığına dönük olmasıyla” ilişkilendirip izah etmektedir. Dönüslülük kavramını dağıtıp dönüslülük sınırını belirsizleştirmemek için herşeyden önce dönüslü veya dönüslülük nedir? bunu net olarak tespit etmek icap eder. Bizce Türkçedeki dönüslülük, fiil tabanının karşıladığı eylemin faile / özneye dönmesini belirten bir kavramdır. Bu tanıma göre dönüslü fiiller eylemi bildiren fiillerdir. *-l-* veya *-n-* ekiyle genişletilmiş oluşu bildiren fiiller ise dönüslü değildir. Bu bakımdan Türkçe dönüslü çatı Latince gibi dillerde bulunan orta çatıdan ayırt edilmektedir. Dolayısıyla duygusal durumu bildiren *sevinmek* fiili dönüslü değildir, sadece durumu, oluşu bildiren bir fiildir. Tenişev başta olmak üzere Sovyet dönemi Türkologlarının müşterek yazdıkları *Türk Dillerinin Tarihsel*

Karşılaştırmalı Grameri'nde de *sevinmek* fiilindeki *-n-* ekinin hiçbir suretle dönüşlülüğü ifade etmediği, sadece yapım eki fonksiyonunu üstlendiği belirtilmektedir (Tenişev, 1988: 300).

Türkiye Türkçesinde, dönüşlü çatıda, özne konumundaki failin yaptığı eylemin kendisine dönmesi söz konusudur. Dönüşlü fiiller, genelde geçişli fiillerden (Ms. *yıkamak* > *yıkanmak*, *övmek* > *övünmek*, *taramak* > *taranmak*) teşkil edilir. Fakat şunu belirtmek gerekiyor ki dönüşlülük eki bütün geçişli fiillere de getirilmez. Dönüşlü çatıda, özne aynı zamanda hem işi yapan hem de kendi yaptığı işten etkilenen olduğu için, cümlede nesne genelde bulunmamaktadır.

Türkiye Türkçesinde, dönüşlü çatıda dönüşlülük ekinin hangi anlamları karşıladığına dair konuyu incelemeyden önce dönüşlülük eklerinin hangi fiillere getirilebildiğini tespit etmeye çalışalım.

Bizim taradığımız edebî eserlerde dönüşlülük eklerinin genelde özneye zarar vermeyen ve öznenin yararına olan eylemleri karşılayan fiillere eklendiği görülmüştür. Örneğin,

(180)

a. *Ramiz Bey ellerini yıkamış, çantasından çıkardığı kolonya ile bir kat daha **temizleniyordu*** (A.H.Tanpınar, SAE, 99).

b. *Geceden ıslananlar, sırtlarını güneşe vermişler, **kurunuyorlardı*** (Y.Kemal, BDBB, 160).

c. *Oda sıcak, fakat siz yine **örtünün*** (A.H.Tanpınar, SAE, 196).

d. *Bununla beraber ihtiyaten bir köyde **gizlenmişim**; **gizlenmek** neye yarar? Ecnebi memleketlere kaçmadığım takdirde muhakkak tutulacaktım* (R.H.Karay, BÖB, 48).

(180a) **temizleniyordu**, (180b) **kurunuyorlardı**, (180c) **örtünün**, (180d) **gizlenmiştim** fiillerinin hepsi öznenin kendisi için, öznenin yararına yapılan eylemleri karşılamaktadır.

Fakat, Türkiye Türkçesinde, kendi yararına olmayan eylemleri karşılayan *dövmek* ile *asmak* fiillerinin dönüşlü biçimleri olan *dövünmek*, *asınmak* fiillerine de rastlanır.

Sevortyan'ın bildirdiğine göre, Azerbaycan Türkçesinde kendi zararına yapılan eylemlere dönüşlülük ekinin getirilmesine belli bir sınırlılık uygulanmış bulunurken, Kırgız ile Hakas Türkçeleri gibi dönüşlülük ekinin bu tür fiillere getirilmesinin daha serbest olduğu için bu lehçelerde, örneğin Hakasçada *atın-* “kendine ateş etmek”(< *at-* “ateş etmek”), Kırgızcada *carın-* “göbeğini yarmak” (< *car-* “yarmak”) gibi fiillerin teşkil edilmesi mümkündür (Sevortyan, 1962: 480-481). Türkiye Türkçesinde, *kesinmek*, *ateş edinmek* gibi dönüşlü biçimler mevcut değildir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece iki istisna (*asınmak*, *dövünmek*) hariç, dönüşlülük eklerinin sadece kendi yararına ve isteğine uygun olan eylemleri bildiren fiillere getirildiği söylenebilir.

Durum böyle olmakla beraber, Türkiye Türkçesinde, “kendi yararına olan” bütün fiillere de dönüşlülük eki getirilmez. Sevortyan, Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük ekinin her fiile getirilemediği hususunu, söz konusu lehçede dönüşlü çatının yeterince gelişmediği ile ilişkilendirerek izah ettikten sonra, dönüşlü fiillerin eski fiil köklerinden teşkil edildiğini dikkate almak gerektiğini ve sayısı az olan bu fiillerin günlük konuşmalarda oldukça sıkça kullanılmasının, dönüşlü fiillerin

yaygınlaşmasına dair ilüzyonu yarattığını ileri sürmektedir (Sevortyan, 1962: 482-483). Aynı hüküm Türkiye Türkçesi için de söylenebilir, görüşünderiz.

Şimdi, Türkiye Türkçesinde, dönüşlü fiillerin hangi anlamları belirttiğini irdeleyelim.

3.2.1. Kendini Etkilemek, Kendi Üzerinde Etki Yapmak

Anlamı

Türkiye Türkçesinde, dönüşlü fiiller “kendini etkilemek, kendi üzerinde etki yapmak” anlamında kullanılmaktadır. Burada, dönüşlü fiilin karşıladığı eylemden doğrudan etkilenen, eylemi yapan öznenin kendisidir. Dönüşlü fiilin bünyesinde bulunan dönüşlülük ekinin anlamı *kendini* zamirinin anlamıyla eşittir, diyebiliriz. Başka bir deyişle dönüşlülük eki, belirtme hâli ekini almış *kendini* zamiri gibi eylemin yönünün özneye doğru olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu ek, bağlama göre bazen de *kendini* zamiriyle yer değiştirebilmektedir. Bunu şöyle bir şema ile gösterebiliriz:

Fiil + dönüşlülük eki = fiil + kendini.

(181)

- a. Mektupları yazmaya **hazırlanıyordum**, aşağıdan bağırdılar: Refik Halid!
Arayan kim? (R.H.Karay, BÖB, 22).
- b. Ben koket ruhlu kızlardan öteden beri pek hoşlanmam ama, Munise'nin ayna karşısında **süslenmesi**, beğene beğene kendisine gülümsemesi beni eğlendirmiyor değil (R.N.Güntekin, Ç, 210).
- c. Şükûfe hanım, kimsesiz sokakta, başörtüsünü iki eliyle başının üstüne germiş, yağmurdan **korunmaya** çalışarak koşturuyordu (T.Buğra, D, 170).

d. *Alacalı bulacalı bir kedi güneşte tembel tembel yalanyordu* (O.Pamuk, YH, 171).

Bilindiği gibi, bütün çatı ekleri ekin öngördüğü çatıyı kurarken, aynı zamanda yeni leksikal birimleri de kurabilmektedir. Bu bakımdan söz konusu anlamdaki dönüşlü fiiller de yeni lügat anlamını kazanmaya oldukça yatkındır:

(182)

a. *Ben, hemen aralarına **atıldım**, kollarımla onları iki tarafa dağıtarak:*

-Hepiniz kenara sıralanın, bakayım dedim (R.N.Güntekin, Ç, 82).

b. *Çocuklar eğlenceli bir şey seyredeceklerini anlayarak geri **çekildiler*** (R.N.Güntekin, Ç, 84).

c. *Çocuklar ne konuşuyorlar, ne de kıpırdıyorlardı. Gittikçe de birbirlerine **sokuluyorlardı*** (Y.Kemal, YDGB, 173).

d. *Esnedi, **gerindi** ve hiç bir zaman beline oturmayan, ilk giydiği günün dışında kimsenin de ütülü görmediği pantolonunu **çekt**i; sonra içeri girdi* (T.Buğra, D, 9).

Bilindiği gibi Moğolcada dönüşlülük, ek ile ifade edilmediğinden çatı sayılmamaktadır. Buna rağmen dönüşlülük çözümlemeli olarak, yani zamirler veya sözcükler sayesinde ifade edilebilir. Türkiye Türkçesindeki “kendini etkilemek” anlamındaki dönüşlü fiiller, yeni lügat anlamını kazanmış fiiller hariç, Halha Moğolcasına tercüme edilirken, Türkçe dönüşlülük eki *öörigöö* “kendini” zamiri veya *biyee* “bedenini” sözcüğüyle karşılanır: *biyee çimeh* “bedenini süslemek, yani süslenmek”, *ööriygöö magtah* “kendini övmek, yani övünmek”.

Buna rağmen “kendini etkilemek” anlamındaki, yeni lügat anlamını kazanmış dönüşlü fiiller Halha Moğolcasına tercüme edilirken, fiil tabanı ve dönüşlülük eki

ayrı ayrı tercüme edilmez, dönüşlü fiil tek bir fiil ile karşılanır. Örneğin, TTü. (181a) **atılmak** fiilinin Moğolca karşılığı *üsre-*'dir. *Haya-* “atmak” fiilinden anlam bakımından farklı olan *üsre-* fiili Moğolcada geçişsiz fiil sayılmaktadır.

3.2.2. Kendi İçin, Kendi Yararına Eylem Yapmak Anlamı

Türkiye Türkçesinde, dönüşlü fiillerin bir kısmı “kendi için / kendi yararına bir eylem yapmak” anlamını ifade etmektedir. Cümlede özne dönüşlü fiilden doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak etkileneni karşılamaktadır. Başka bir deyişle özne kendi işinden sadece dolaylı olarak etkilenen ya da yararlanandır. Dönüşlü fiilin bünyesinde bulunan dönüşlülük ekinin anlamı “kendi için / kendine” anlamına eşittir: Fiil + dönüşlülük eki = fiil + kendi için / kendine.

TTü.

(183)

- a. *Evet, ama, tabii onlar da nazar değmesin, kem gözden korusun diye bir şeyler takınıyorlardı* (A.H.Tanpınar, SAE, 208).
- b. *Hepsi, bayramlık elbiselerini giyinmişlerdi* (Y.Kemal, BDBB, 269).
- c. *İyi bir avcı idi ve yaşlılığına rağmen hâlâ **avlanıyor**, dere tepe yarımadayı dönüp dolaşmakta devam ediyordu* (R.H.Karay, BÖB, 29).
- d. *Ben kayalara tutunarak yürüyorum* (Y.Kemal, BDBB, 262).

TTü. (183a) **takınıyorlardı**, (183b) **giyinmişlerdi** eylemlerinin etkisi özneye dönük olmakla beraber doğrudan etkilenen, özne değildir, nesne olan *bir şeyler* ile *elbiseler*dir. TTü. (183c) **avlanıyor** işinden yararlanan, avcının kendisidir, (183d) **tutunarak** eylemi, öznenin kendisi için yaptığı eylemdir. (187a) **takınıyorlardı**, (187b) **giyinmişlerdi**, (187c) **avlanıyor** fiillerinin bünyesinde bulunan dönüşlülük

ekinin bir nevi pekiştirme fonksiyonunu üstlendiği söylenebilir. Çünkü bu fiiller dönüşlülük ekini alsın ya da almasın fiil anlamı değişmez. Nitekim bu dönüşlü fiiller Moğolcaya *dzüüc baysan* “takıyorlardı”, *ömssön baylaa* “giymişlerdi”, *agnadag baylaa* “avlıyordu” olarak tercüme edilmektedir.

Dönüşlülük ekiyle genişletilmiş, söz konusu anlamdaki fiiller de yeni lügat anlamını kazanmaya pek elverişlidir:

(184)

a. *Bu derviş **dileniyor**:*

-*Şeyhin başı için!* (Y.Kemal, BDBB, 56).

b. *Şimdi yurt **edindiler**. Neredeyse köyü buraya taşıyacaklar* (Y.Kemal, YDGB, 123).

c. *Sonra bir rica etti. Efendiden “Namaz” ibadetini bir kere burada gözümün önünde icra etmesini rica edeceğim... Ta ki bu hususta tam bir kanaat **edinmiş** olayım* (R.N.Güntekin, LM, 78).

TTü. (184a) **dileniyor** fiili her ne kadar *dilemek* fiilinden türemişse de bu iki fiil farklı anlamları karşılamaktadır: *dilemek* fiili sadece “istemek” anlamında kullanılıyorsa, *dilenmek* fiili “kendine medet, yardım istemek” anlamını ifade etmektedir. Moğolcaya da bu iki fiil iki farklı biçimde tercüme edilmektedir: *hüse-*, *guy-* “dilemek, istemek”, *guylga guy-* “dilenmek” (*guylga* “dilencinin istediği şey”). TTü. (184b) **edindiler**, (184c) **edinmiş** fiilleri “bir şeyin sahibi olmak” anlamında kullanılmaktadır. *Edinmek* fiili Halha Moğolcasına *-tay boloh* “-lı olmak” grubuyla tercüme edilir.

3.2.3. Kendi Kendine Söylemek, Ses Çıkarmak Anlamı

Türkiye Türkçesinde "kendi kendine birşey söylemek, ses çıkarmak" anlamındaki dönüşlü fiiller *söylemek*, *okumak* gibi fiillerden veya ses taklidi kelimelerden teşkil edilmektedir. Öznenin söylediği şey veya çıkardığı ses kendisine dönüktür. Dönüşlülük eki "kendi kendine / kendi içinde" anlamına eşittir:

TTü.

(185)

a. *Öyle ikinci bir bina da Enver Paşanın Boğaziçi'ndeki yalısı idi; önünden ve arkasından geçenlerin gözlerinde beddua **okunduğu** belli olurdu* (R.H.Kara, BÖB,19).

b. *"Hem de küstah bir adama benziyor!" diye içimden **söyleniyordum*** (A.H.Tanpınar, SAE, 180).

c. *Kendi kendine bir şeyler **mırıldandı*** (Y.Kemal, BDBB, 501).

d. *Kadın, **sızlanarak** cevap verdi:*

-Ah, beyefendi... Her zaman kavga ederiz (R.N.Güntekin, LM, 132).

Söz konusu anlamı ifade eden dönüşlü fiiller Moğolcaya tercüme edilirken, dönüşlülük eki *dotroo* "içinde" sözcüğüyle karşılanabilir. Örneğin, *okunmak* fiili *dotroo unşih* "içinde okumak" olarak diye tercüme edilebilir.

3.2.4. Pekiştirme Fonksiyonu

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkiye Türkçesinde dönüşlülük eki bir pekiştirme fonksiyonunu da üstlenebilmektedir. Bu ek aşağıdaki örneklerde devamlılık gibi bir anlam inceliğiyle görünmektedir:

(186)

a. *O, benimle yalnız kalmak, beraber **gezinmek** ve konuşmak istiyordu*
(R.N.Güntekin, Ç, 86).

b. *Ayakta durmadan **geziniyordu*** (A.H.Tanpınar, SAE, 240).

c. *Ethem bey, ne yapacağını şaşırarak etrafına **bakınmaya** başlamıştı*
(R.N.Güntekin, LM, 130).

d. *Stadyumdaki seyirciler futbolculara adeta **tapınıyorlardı**.*

(186a) **gezinmek**, (186b) **geziniyordu**, (186c) **bakınmaya**, (186d)

tapınıyorlardı fiilleri dönüşlülüğü ifade etmemektedir.

-n- ekinin bu pekiştirme fonksiyonunun kökeni herhalde çok eski zamanlara uzanıyor olmalı ki, Eski Türkçede de biri *-n-* ekli diğeri eksiz, anlam bakımından farksız olan çiftler tespit edilmiştir: *bak-* ~ *bakın-* “bakmak”, *aşa-* ~ *aşan-* “yemek”, *öt-* ~ *ötün-* “istemek, yalvarmak” (Tenişev, 1988: 299).

Türkiye Türkçesinde, bünyesinde pekiştirme işlevindeki *-n-* ekini bulunduran fiillerin sayısı azdır. Bu fiillerin çoğu tarihsel Türkçede tespit edilen fiillerdir.

Aynı eklerle kurulan dönüşlü, edilgen ve kendiliğinden oluşu bildiren fiiller birbiriyle sıkı bir ilişki içinde bulunup anlamları bazen de kesiştiği için, Türkoloji literatüründe “kendiliğinden oluş” anlamını taşıyan fiiller sıkça dönüşlü fiillere dâhil edilerek, dönüşlülük başlığı altında araştırılmaktadır. Örneğin, Kononov, Özbek Türkçesindeki *takrârlanmâq* “tekrarlanmak” (< *takrârlamâq* “tekrarlamak”), *yahşılanmâq* “güzelleşmek” (< *yahşilamâq* “iyileştirmek, güzelleştirmek”), *cânlanmâq* “canlanmak” gibi süreç ve oluşu bildiren fiilleri umumî dönüşlülük anlamını (obşçevozvratnoye znaçeniye) karşılayan fiiller olarak nitelendirmektedir.

Ona göre bu fiiller öznenin ruhsal durumunu ve öznenin içinde meydana gelen değişiklikleri bildirmektedir (Kononov, 1960: 190).

Ediskun da *akıllanmak, duygulanmak, canlanmak, kanlanmak* gibi fiilleri dönüşlü saymaktadır (Ediskun, 1992: 222).

Bize göre *-l-*, *-n-*, *-lAn-* ekleriyle genişletilmiş, oluşu ve süreci bildiren fiiller dönüşlü sayılmamalıdır. Zira bu tür fiillerde bir dönüşlülük anlamı yoktur. Sıfat veya isme *-lAn-* ekini getirmek suretiyle teşkil edilen aşağıdaki fiillerin hepsi sadece oluşu bildiren fiiller olarak tarif edilmelidir:

(187)

- a. *Vecihe, tekrar **kuşkulandı*** (R.N.Güntekin, LM, 57).
- b. *Sonra birden **hüzünlendi**. Bütün bu Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarları arasında kendini çok yalnız hissediyordu* (O.Pamuk, CBVO, 18).
- c. *Cevdet Bey onun sinsi bir alaya başladığından **şüphelendi*** (O.Pamuk, CBVO, 36).
- d. *Fuat Bey **neşelendi*** (O.Pamuk CBVO, 42).

3.3. Biçimsel Dönüşlülük İşaretleyicilerinin Kökeni

Türkolojide dönüşlü çatı ile ilgili çalışmalar az yapılmış olmakla beraber dönüşlülük ekinin kökenine dair şimdiye kadar herhangi bir doyurucu cevap da bulunmuş değildir. Dönüşlü çatı meselesine değinmiş araştırmacıların çoğu, *-n-* ekini asıl dönüşlülük eki olarak görmektedirler. Hâlbuki en eski Türkçe metinlerde dönüşlü çatının hem *-n-* hem de *-l-* ekiyle kurulduğunu görüyoruz. Ms. *kat-* “katmak, ilâve etmek” > *katıl-* “katılmak, yani kendini katmak” (Ş.u. Ş 7), *ter-* “toplamak” > *teril-* “toplanmak, yani kendilerini toplamak” (Ton K 4), *adır-* “ayırmak” > *adrıl-*

“ayrılmak, yani kendini ayırmak” (Ton B 2). Türkçenin tespit edilebilen bütün devirlerinde *-l-*‘nin dönüşlülük ekinin işlevini üstlendiği görülmektedir. Bu sebepten dolayı *-l-*‘yi de dönüşlülük eki olarak kabul etmek icap eder. Buna göre Türkologların arasında yaygın olan “edilgenlik *-l-* ekinin sonradan dönüşlülük eki fonksiyonunu kazandığına” dair görüş ispatlanmış sayılmamaktadır.

Bize göre dönüşlü çatıyı kuran *-n-*, *-l-* eklerinin kökeni edilgen çatıyı kuran *-n-*, *-l-* ekleri ile aynı olabilir. Yani, hem edilgen hem de dönüşlü çatıların teşkilinde rol oynamış söz konusu ekler isimden oluşu bildiren fiilleri türeten *-n-*, *-l-* eklerinden meydana gelmiştir. (Bkz. 2.3. Türk ve Moğol Dillerinde Edilgenlik Eklerinin Kökeni). *-n-*, *-l-* ekleri oluşu bildiren geçişsiz fiilleri türeten ekler olarak algılanıp, sonradan fiillere de getirilmeye başlanmıştır. Böylece söz konusu ekler “kendiliğinden oluşu bildiren türü”n teşkilinde kullanılmış olmalıdır.

Zamanla “kendiliğinden oluşu bildiren türü”ndeki öznenin etkilenmişliğinin sebebi, yani özneyi etkileyen kaynak sorgulanmaya başlandığında bu kaynak dıştan olması durumunda, olay edilgen çatı ile anlatılmaya başlanmıştır. Edilgen çatı Türk ve Moğol dillerinde özneyi etkileyenin, öznenen başka birisi olduğunu bildirme yönünde gelişerek biçimlendiyse, Türk dilinde dönüşlü çatı, özneyi etkileyen kaynağın içten, yani öznenin kendisi olduğunu belirtme yönünde gelişmiş olabilmektedir. Bilindiği gibi, dönüşlü çatıda özneyi etkileyen kaynak, öznenin kendisidir. Bu sebepten dolayı, Türkçede cümle içinde araştırılmayan bazı fiiller ya dönüşlü ya da edilgen çatının birinde anlaşılabilir. Fiilin hangi çatıda olduğu, ancak bağlamdan belli olmaktadır. Örneğin,

ETü.

(188)

a. ewke kişi **tıkıldı** (DLT II, 129).

Halk eve **tıkıldı**.

b. kendükke un **tıkıldı** (DLT II, 129).

Küpe un **tıkıldı**.

(189)

a. er **kerildi** (DLT II, 136).

Adam **gerindi**, esnedi.

b. uruk **kerildi** (DLT II, 136).

Deri ve sahtiyan gibi şeyler **gerildi**.

ETü. **tıkıldı** fiili (188a)’da “(kişiler) kendilerini tıktı” anlamında olup dönüşlü çatıda sayılırken, (188b)’de ise “(un) biri tarafından tıkıldı” anlamını belirterek edilgen çatıda bulunmaktadır. **Kerildi** fiili de biri dönüşlü, diğeri edilgen çatıda olmak üzere bağlama göre iki biçimde anlaşılmaktadır: (189a)’da “(adam) kendini gerdi”, (189b)’de ise “(deri) biri tarafından gerildi” anlamını ifade etmektedir.

Bu arada şunu belirtmek istiyoruz ki, bazı sözlük, dil bilgisi kitap ve makalelerde *-n-*, *-l-* ekleriyle genişletilmiş fiillerin bu özelliğine (yani, hem edilgen hem dönüşlü çatıda kullanılabilmesine) “ikili çatı” denmektedir (Korkmaz, 1992: 193-198; Koç, 1996: 335; Yılmaz, 2001: 251-289). *-l-*, *-n-* ekleriyle genişletilmiş fiillerin tek başına sadece öznenin etkilenmişliğini bildirip çoğuş kez bundan öte daha ayrıntılı bir bilgi sunmadığını, fiil çatısının ancak bağlam ya da cümle içinde belli olduğunu göz önünde bulundurursak, cümle ve bağlam içinde araştırılmayan fiillerin çatısını “ikili çatı” diye adlandırmaya gerek olmadığı görölmektedir. Değışik çatıları

kurabilen bu ekler, kullanıldığı yerdeki fonksiyonuna göre adlandırılacağından, bu terime ihtiyaç duyulmamaktadır.

Edilgen çatı “kendiliğinden oluşu bildiren tür”den ayrıldıktan sonra, birçok dallara ayrılıp edilgenliğin birçok türü meydana gelmiştir (Bkz. 2.5. Edilgenlik Hiyerarşisi). Dönüslü çatı da benzer yoldan gelişerek çeşitli tarihsel dönemlerde çeşitli anlamları (kendi kendine yapmak, tek başına yapmak, yapar gibi görünmek v.s.) belirtmek için kullanılmıştır (Bkz. 3.4. Türkçede Dönüslülük Hiyerarşisi).

Bize göre dönüslü çatının belirttiği anlamlardan en eskisi ve aslı “kendini etkilemek” anlamıdır. Tarihsel Türkçede tespit edilen “yapar gibi görünmek”, “kendi kendine, kendi menfaati için yapmak”, “tek başına yapmak” gibi anlamlar ikincil, yani daha sonra gelişmiş spesifik anlamlar olmalıdır. Dönüslü çatının belirttiği asıl anlamda özne / fail kendi eyleminden doğrudan etkilenen konumda ise, ikincil anlamlarda dolaylı olarak etkilenen ve yararlananandır (Bkz. 3.4. Türkçede Dönüslülük Hiyerarşisi). Eski Türkçeden beri hem *-l-* hem de *-n-* eklerinin “kendini etkilemek” anlamının teşkilinde, *-n-* ekinin ise bunun yanı sıra ikincil anlamların kuruluşunda kullanıldığı görülmektedir. Başka bir deyişle *-n-* eki, *-l-*‘ye nazaran daha spesifik anlamların kuruluşunda da kullanılan bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır (örnekler için 3.3. “Türkçede Dönüslülüğün Gelişimi” bölümüne bkz.). Bunu şemayla şöyle gösterebiliriz:

Şema 10. Dönüştü çatının belirttiği anlamlar ve kullanılan ekler

Tarihsel ve Modern Türkçede dönüştü çatının belirttiği anlamlar		Kullanılan ekler
Asıl / birincil anlam	Kendini etkilemek	-l-, -n-
İkincil anlamlar	Kendine, kendi menfaati için yapmak	-n-
	Yapar gibi görünmek	-n-
	Tek başına, kendi başına yapmak	-n-
	Kendi kendine, kendi içinde ses çıkarmak	-n-

“İkincil” anlamların teşkilinde dönüştülük eklerinden sadece -n- ekinin kullanılması ve böylece söz konusu ekin işlevsel kapasitesinin artırılması, Eski Türkçe devrinden daha önce vuku bulmuş bir olay olmalıdır. Çünkü söz konusu düzenin Eski Türkçenin metinlerinde sabit olarak yerleşmiş olduğunu görüyoruz.

Dönüştü çatının belirttiği anlamların çoğunun teşkilinde -n- ekinin kullanılması, doğal olarak, bu ekin “yegâne dönüştülük eki” olduğuna dair anlayış ve illüzyonun ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olmalıdır. Nitekim Ebu Hayyan, *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk* eserinde Türkçe dönüştülüğü *ittihād* olarak adlandırmış ve bu biçimin -n- ekiyle teşkil edildiğini belirtmiştir (Ermers, 1999: 317). Kâşgarlı Mahmut dönüştülük için herhangi bir terim kullanmamakla beraber, sadece -n- ekinin işlevlerini sıralamaktadır. Ancak -n- ekinin karşıladığı anlamlardan biri olan “yapar gibi görünmek” anlamını *tafa'ul* olarak adlandırmaktadır (DLT II, 158-159). Modern Türkolojide de, bilindiği gibi, -n-‘nin asıl dönüştülük eki olduğuna dair görüş yaygındır.

Kendiliğinden oluşu bildiren tür ile dönüştü çatının anlamları bazen de benzeşip kesiştiğinden, bazı fiilleri tasnif etmek güç olabiliyor. Örneğin, *Niye*

çekiniyorsun? cümlesindeki *çekiniyorsun* fiilinin, insanın psikolojisinde meydana gelen bir “oluşu” bildiren fiil mi yoksa “kendini bir şey yapmaktan niye çekiyorsun” anlamındaki dönüşlü fiil mi olduğu pek net anlaşılmamaktadır. Bu sebepten dolayı, bazı bilim adamları, özellikle insanın psikolojisinde meydana gelen oluşları bildiren geçişsiz fiilleri dönüşlü fiillere dâhil etmektedir.

1) Dönüşlü çatı, edilgen çatı, kendiliğinden oluş türü olmak üzere bu üç yapının aynı ekler ile kurulması, 2) kimi anlamlarıyla dönüşlü çatıda, kimi anlamlarıyla kendiliğinden oluşu bildiren türde bulunan fiillerin mevcut olması, 3) hem dönüşlü, hem edilgen çatıda anlaşılabilecek fiillerin var olması, 4) dönüşlü çatıda özneyi etkileyenin, öznenin kendisi olması gibi dayanaklar, bize göre, dönüşlülük ekinin kökenine dair bizim tarafımızdan ortaya atılan varsayımı destekler niteliktedir.

3.4. Türkçede Dönüşlülüğün Gelişimi

Tarihsel dönüşlülüğün durumu en ayrıntılı olarak *Divanü Lûgati't-Türk*'te işlenmiştir. Bu eserde, *-n-* ekinin edilgen fiilleri teşkil etme fonksiyonundan başka dönüşlülük ile ilgili dört fonksiyonundan bahsedilmektedir. Bu bakımdan bu eser tarihsel dönüşlülüğün araştırılmasında başvurulacak en önemli eser niteliğindedir.

Eski Türkçeden önceki devirlerdeki dönüşlü çatının özelliğini ve belirttiği anlamları, yazılı herhangi bir kaynak bulunmadığından, bilemeyiz. Fakat yine de Eski Türkçedeki durumuna bakarak bazı tahminlerde bulunabiliriz. Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, dönüşlü çatı öznenin / failin, kendi tarafından yapılan eylemden doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiğini bildirmekteydi. Dönüşlü çatının belirttiği bütün anlamların da bu iki anlamdan geliştiğini tahmin edebiliriz. Proto-Oğuz Türkçesindeki dönüşlü çatının belirttiği anlamların bu iki anlamla ilgili olduğunu

tasavvur edebiliriz. Bu anlamların bir kısmı, şüphesiz ki Eski Türkçede miras olarak varlığını sürdürmüştür.

Şimdi bilinen dönemlere bir göz atalım. Eski Türkçeyi temsil eden bazı eserleri modern Türkçe ile yazılmış eserlerle mukayese ettiğimizde dönüşlü çatının tespit edilen bütün anlamlarının yukarıda bahsettiğimiz iki anlamla uzaktan ya da yakından ilgili olduğu görülmektedir (Bkz. 3.4. Türkçede Dönüşlülük Hiyerarşisi). Tarihsel dönüşlü çatı hakkında en teferruatlı bilgi veren *Divanü Lûgati't-Türk*'ü hareket noktası olarak seçip, XI. yüzyılda kaleme alınan söz konusu eserdeki dönüşlülük anlamları ile ilgili bilgileri daha önceki yüzyıllarda ve modern dönemde yazılmış eserlerdeki bilgilerle karşılaştıralım. *DLT*'de dönüşlülük ekinin karşıladığı dört anlamdan bahsedilmektedir:

1) “Kendisi için, kendi yararına yapmak” anlamı.

DLT'de söz konusu anlamı karşılayan *-n-* ekinin fiillere kolayca getirilebildiği görülmektedir:

(190)

a. *er yün tagarka tıkindı* (DLT II,147).

Adam, dağarcığa, çuvala yünü teperek tıktı.

b. *uragut yinçüsin tizindi* (DLT II ,146).

Kadın incisini dizdi.

-n- ekinin ifade ettiği söz konusu anlam bu ekin pekiştirme fonksiyonuyla zaman zaman karışmaktaydı. Başka bir deyişle *-n-* ekinin, hangi fonksiyonu üstlendiği her zaman belli olmuyordu:

(191)

*er adakın **bukundu*** (DLT II, 142) = *ol adakın **bukdı*** (DLT II, 16).

Adam (otururken) ayağını **büktü**.

(191) **bukundu** fiilindeki *-n-* ekinin bir pekiştirme fonksiyonunu üstlendiği, aynı fiilin başka bir yerde (DLT II, 16'da) *-n-* eksiz olarak boy göstermesinden anlaşılmaktadır. Mantıksal açıdan bakılırsa, öznenin yaptığı eylem (yani, otururken ayağını bükmesi) kendi yararına olmayan bir eylem olarak genelde düşünülmediği için, dolayısıyla *-n-* ekinin söz konusu anlamda kullanılmasına da gerek yoktur. Aynı durumu *at tordı* (DLT II, 198) ~ *at torundu* (DLT II, 146) “at zayıfladı” (bkz. Mo. *tura-* “zayıflamak”) gibi biri *-n-* ekli diğeri eksiz örneklerden görüyoruz.

XI. yüzyılda veya en azından *DLT*'de kaydedilen *-n-* eki herhâlde tek başına “bir eylemin kendi için, kendi yararına yapmak” anlamını doyurucu bir biçimde ifade edemiyordu. Söz konusu anlamı net bir biçimde belirtmek için yönelmeli *öziñe* zamirinin eserde sıkça kullanılması, bu varsayımın lehine kanıt olarak gösterilebilir. Çünkü yönelmeli *öziñe* zamirine eserde sıkça rastlanmasının sebebini başka bir biçimde izah etmek zordur.

(192)

a. *er öziñe çakmak **çakındı*** (DLT II, 149).

Adam kendisi için çakmak **çaktı**.

b. *ol öziñe suv **koyundu*** (DLT III, 191).

O, kendine su **koydu**.

c. *er öziñe **awlandı*** (DLT I, 298).

Adam kendisi için avladı.

“Eylemi kendisi için, kendi yararına yapmak” anlamını ifade eden dönüşlü fiiller Orhun yazıtları yanında, Buddhist ve Maniheizt çevre metinlerinde de tespit edilmiştir:

(193)

a. *yokaru at yete yadagin ıgaç **tutunu** agturtum* (Ton K 1).

Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, ağaçlara **tutuna tutuna** (askerleri) dağa ağdırdım (Tekin, 1995: 89).

b. *teginmek nomug **özke alınıp*** (TT V 24).

Değme öğretisini **kendine alıp** “Taking for oneself the doctrine of perception” (Clauson, 1972: 148).

c. *it tışın kenç oğlan **asınsar*** (TT VII 23).

İt dişini genç oğlan **kendine asarsa** “If a young boy hangs a dog’s tooth on himself” (Clauson, 1972: 248).

Türkiye Türkçesinde söz konusu anlamı ifade eden dönüşlü fiillerin sayısı azdır. Bunların çoğu tarihsel Türkçede tespit edilen fiillerdir. Türkiye Türkçesinde söz konusu anlamı ifade eden dönüşlü fiillerin artık üretilmediği söylenebilir.

2) “Kendi başına, tek başına yapmak” anlamı:

(194)

a. *er bitig **bitindi*** (DLT II, 140).

Adam **yalnız başına** kitap yazdı.

b. *ol tügün **tügüندی*** (DLT II, 143).

O, **kendi başına** düğüm düğdü.

DLT'de işlek olarak rastlanan söz konusu anlam; “kendi başına, tek başına yapmak” anlamı Türkiye Türkçesinde tespit edilmemiştir.

3) “Yapar gibi görünmek” anlamı:

(195)

a. *er atın satındı* (*DLT II*, 150).

Adam, atını **satar göründü**.

b. *er todundı* (*DLT II*, 144).

Adam **doyar göründü**.

Kâşgarlı Mahmut, “kendi başına yapmak” ile “yapar gibi görünmek” anlamlarının örtüştüğünü belirterek aşağıdaki örnekleri vermektedir:

(196)

a. *ol tügün tügündi* (*DLT II*, 143).

O, **kendi başına** düğüm **düğüdü**; kendini düğüm **düğer gösterdiği** zaman da yine böyle denir.

b. *er bitig bitindi* (*DLT II*, 140).

Adam **yalnız başına** kitap **yazdı** veya adam kendini kitap **yazar gösterdi**.

Türkiye Türkçesinde, *-n-* ekinin “yapar gibi görünmek” ile “kendi başına yapmak” anlamları tespit edilmemiştir.

4) “Kendini etkilemek, kendi üzerinde tesir yapmak” anlamı:

(197)

a. *er **kurundu*** (DLT II, 155).

Adam **kurundu**, yıkandıktan sonra kurundu.

b. *uragut **bezendi*** (DLT II, 142).

Kadın **bezendi**, süslendi.

Söz konusu anlamı ifade eden fiiller Orhun, Yenisey yazıtları, Buddhist ve Maniheizt çevrelerinden kalma metinlerde de tespit edilmiştir:

(198)

a. *ida taşda kalmış **kuvranıp** yeti yüz boltı* (Ton B 4).

Dağda bayırda kalmış olanları **toplanıp** yedi yüz (kişi) oldu (Tekin, 1995: 83).

b. *ol antag ağır ayığ kılınçlarındın **arınmak** tileseler* (Suv 141).

(Eğer o ölümlüler) o öyle çok ağır kötü işlerinden **arınmak** dileseler “(If those mortals) wish to cleanse themselves from those so grievous evil deeds” (Clauson, 1972: 235).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu anlam -/- ekiyle de ifade edilebilmekteydi:

(199)

a. *türk bodun kanın bulmayın tabgaçda **adrılı** kanlantı* (Ton B 2).

Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin’den **ayrıldı**; han sahibi oldu (Tekin, 1995: 83).

b. *kanı süsi **terilmiş*** (Ton K 4).

Hanları ve orduları **toparlanmış** (Tekin, 1995: 89).

Dönüslülük *-l-* ve *-n-* eklerinin karşıladığı “kendini etkilemek, kendi üzerinde etki yapmak” anlamı, Türkçenin bütün devirlerinde var olmuş ve yaygın kullanılmış bir anlamdır.

3.5. Türkçede Dönüslülük Hiyerarşisi

Türk dilinde dönüslü çatının karşıladığı anlamların gelişmesini gösteren hiyerarşi:

kendini doğrudan etkilemek > kendini dolaylı etkilemek

kendisine/kendisi için eylem yapmak

kendi başına/tek başına eylem yapmak

bir eylemi yapar gibi görünmek

kendine kendine söylemek, ses çıkarmak

Bize göre Türkçede dönüslü çatının belirttiği anlamlardan en eskisi ve aslı “kendini doğrudan etkilemek” anlamıdır. “Kendisine / kendisi için eylem yapmak”, “kendi başına / tek başına eylem yapmak”, “bir eylemi yapar gibi görünmek”, “kendine kendine söylemek, ses çıkarmak” gibi anlamlar ikincil, yani daha sonra gelişmiş spesifik anlamlar olmalıdır. Dönüslü çatının belirttiği asıl anlamda özne / fail kendi eyleminden doğrudan etkilenen konumda ise, ikincil anlamlarda dolaylı olarak etkilenen ve yararlanandır.

4. Bölüm İşteş çatı

4.1. İşteş Çatı

Türkoloji ve Mongolistikte işteş çatı, çeşitli bilim adamları tarafından incelenmiş bir konu olmakla beraber, yapılan araştırmalar, yazılan kitap ve makalelerin aralarında büyük görüş farklılıklarının bulunmadığı ve hatta bu çalışmaların birbirini **desteklediği ve tamamladığı nitelikte** olduğu görülmektedir.

Gencan 1979’de, *bülbüller ötüşüyor, kuzular meleşiyor, kadınlar ağlaştılar, kaçıştılar* gibi işi, oluşu, kılışı birlikte yapmayı ifade eden işteş fiillerin, geçişsiz tabanlardan türetildiği, *dostlar sevişir, kucaklaşır, düşmanlar dövüşür, boğazlaşırlar* gibi eylemi karşılıklı yapmayı bildiren işteş fiillerin ise geçişli tabanlardan teşkil edildiği bildirilmektedir. Aynı eserde işteşlik ekiyle kurulan, fakat işteşlik anlamını vermeyen fiillerden örnekler verilmektedir: *gelişmek, yatışmak, kalkışmak* (1979: 285, 340-341).

Ergin, *işteş çatı* terimini kullanmadan işteşliği “fiilden fiil yapan ekler” başlığı altında incelerken, -ş- ekinin ortaklaşma veya bir oluş ifade eden fiilleri türettiğini ileri sürmektedir. Ortaklık ona göre iki çeşittir: Karşılıklı yapılma, birlikte yapılma. Karşılıklı yapılmayı ifade eden fiiller umumiyetle geçişli fiillerden yapılırken, birlikte yapılmayı ifade eden fiiller genelde geçişsiz fiillerden teşkil edilir. Bazı fiiller hem karşılıklı yapılma, hem birlikte yapılma anlamlarını taşıyabilmektedir: Ms. *kap-ış-mak*. Ergin, oluşu ifade eden fiillerin, dönüşlü ve pasif fiillere benzer şekilde bir kendi kendine olmayı bildirdiğini ve gizli bir ortaklaşma ifadesini taşıdığını ileri sürmektedir (Ergin, 1984: 207- 208).

Banguoğlu, işteş çatının karşıladığı anlamları *karşılıklı görünüş* (aspect réciproque), *işbirliği görünüşü* (aspect collaboratif) adı altında incelerken, karşılıklı görünüşteki fiillerin, iki kişi veya iki tarafın birbirleri üzerinde karşılıklı yaptığı eylemleri karşıladığını ve söz konusu fiillerin, hem geçişli (*Ali ile Veli bu tarlayı bölüştüler*), hem geçişsiz (*Ali ile Veli dövüştüler*) olabildiğini ileri sürmektedir. İşbirliği görünüşündeki fiillerin ise bir topluluk tarafından yapılan eylemleri karşıladığını bildirmektedir (Banguoğlu, 2000: 416- 417).

Mongolistik geleneğinde işteş çatının karşıladığı “müşterek yapılma” ile “karşılıklı yapılma” anlamları iki ayrı çatı olarak görülüp bu anlamlar sırasıyla *müşterek çatı* (hamtran üyldeh hev) ve *karşılıklı çatı* (harıltsan üyldeh hev) başlıkları altında araştırılıyorsa da, biz işteş çatının bu iki temel anlamını farklı “çatılar” olarak kabul etmiyoruz (Bkz. Önörbayan, 1987: 64- 68). Bize göre Moğolcada da sadece bir işteş çatı vardır.

Türk ve Moğol dillerindeki işteş çatıyı genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, bu çatı aynı eylemin birden çok fail tarafından yapıldığını gösteren bir çatıdır, diyebiliriz. Aynı zaman dilimi ve mekân içinde bulunan eylemcilerin yaptıkları aynı eylem ya etkileyecek nesnesi olmayan, müşterek yapılan eylemler olabilir ya da söz konusu topluluğu teşkil eden mensupların (= eylemcilerin) birbirine yönelik yaptıkları eylemler olabilir. Topluluğu teşkil eden mensupların yaptıkları aynı eylemin yönü (müşterek ya da karşılıklı) bağlamdan anlaşılır. İşteşlik ekinin getirildiği fiil tabanının geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin de eylemin yönünün belirlenmesinde belli bir ölçüde rol oynadığı söylenebilir.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında işteşlik ekleri (TTü. -ş-, HMo. -lts-, -ld-), diğer çatı ekleri gibi çatıyı kurarken aynı zamanda yeni leksikal birimleri de kurmaktadır: TTü. *görüſmek* “bir araya gelmek, konuşmak” (< *görmek*), *buluſmak* “bir araya gelmek” (< *bulmak*), *konuſmak* “konuşmak” (< *kon-*); HMo. *barild-* “güreſmek” (< *bari-* “tutmak”), *bayld-* “savaſmak” (< *bay-* “bulunmak”). *Konuſmak* fiilinin etimolojisi ſöyle de izah edilebilir: Göçer-konar bir halk olan Türklerin, davarını otlatırken bir yerden baſka bir yere sürekli taſınmaları ve konmaları bir göçebe yaſam tarzıdır. Topluca yapılan bu eylem, *kon-* fiiline eylemin karſılıklı ya da müſterek yapıldığını gösteren -ş- ekinin getirilmesiyle ifade edilebilir. İlkın “beraber konmak” anlamındaki *konuſ-* fiilinin sonradan anlam deęiſtirerek “beraber bulunduğu mekânda muhabbet etmek” anlamını kazanmış olmalıdır.

Söz konusu dillerdeki işteşlik ekleri bunun yanı sıra işteş çatı ile ilgisi olmayan sırf yapım eki işlevini üstlenerek oluſu bildiren fiillerin teſkilinde de kullanılmaktadır: TTü. *geliſmek*, *alıſmak*, *dönüſmek*; HMo. *hürelts-* “yetmek” (< *hüre-* “varmak, yetmek”).

ſimdi Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasındaki işteş çatının özelliklerini inceleyelim.

4.2. Türkiye Türkçesinde İşteş Çatı ve Karſıladıęı Anlamlar

Türkologlar, Türkiye Türkçesinde işteş çatının, aynı eylemin birkaç fail tarafından karſılıklı ya da müſterek esasında yapıldığını bildiren bir çatı olduğu konusunda hemfikirlerdir. İşteş çatıyı araſtırmış bilim adamlarının çoğu, -ş- ekinin karſıladıęı anlamları, bu ekin getirildiği fiil tabanının geçiſlilik-geçiſsizlik özelliğiyle iliſkilendirip açıklamaya çalışmışlardır. Buna göre eğer işteşlik ekinin getirildiği fiil

geçişli ise, umumiyetle “karşılıklı yapılma”, geçişsiz ise “müşterek yapılma” anlamı ortaya çıkmaktadır.

Şimdi söz konusu anlamları inceleyelim.

4.2.1. Müşterek Yapılma Anlamı

İşteş çatının söz konusu anlamında aynı eylemin birden çok kimse tarafından müşterek esasında yapılması söz konusudur. Eylemin yapılış biçimini anlatan “müşterek” anlamı, bir yandan bazen de çokluk anlamıyla karışarak (Sevortyan, 1962: 531) çokluk anlamından farksız gibi görünüyorsa da, diğer yandan asıl olan çokluk anlamının sınırlanmış bir hâli olup ondan farklı olarak, sayıları belirli olan kimseleri (belirsiz çokluğu değil) tasavvur etmektedir. Eylemi müşterek yapanlar ise aynı mekânda ve zaman dilimi içinde aynı eylemi yapan bir topluluk olarak algılanmaktadır. Hâlbuki, belirsiz çokluk, *-lar* ekiyle de ifade edilebilmektedir.

(200)

a. *Kış gelir. Göğüs boyu kar alır ortalığı. Ne ot, ne bir şey. Keçiler, aç aç meleşir kapıda* (Y.Kemal, BDB, 383).

b. *O devrin particileri politikayı birbirini asmak, vurdurmak derecesine götürürlerdi, vahşice hareket ederlerdi...*(BÖB 18).

İşteşlik ekiyle genişletilmiş (200a) **meleşir** fiili kapıda bir topluluk / sürü hâlinde bulunan keçilerin melemeyi müşterek yaptıklarını anlatırken, çokluk ekiyle genişletilmiş (200b) **götürürlerdi, hareket ederlerdi** fiilleri sadece eylemin birçok fail tarafından yapıldığını bildirmektedir. *-lar* eki eylemi yapanların aynı yerde aynı zamanda eylemi yaptıklarını bildirmez, sadece failerin sayısını gösterir.

İşteşlik eki eylemin bir topluluk tarafından yapıldığını bildirdiği için, işteşlik ekiyle genişletilmiş fiile çokluk eki de getirilebilir. Başka bir deyişle -ş- eki eylemin aynı yerde, aynı zamanda bulunanlar tarafından yapıldığı bilgisini sunarken, -lar eki eylemi yapanların sayısını bildirmektedir. Bu bakımdan “yerdeşlik” ve “zamandaşlık” kriterleri işteş çatıyı şekillendiren önemli etkenlerden biridir, diyebiliriz:

(201)

*Gün kuşluktur, denizin rengi iyice maviye dönüşmüş, martılar uzaktan, denizin ötelerinden Hayırsızada'ya kadar bir sıra olmuşlar, aşağı yukarı aynı aralıklarla çok alçaktan **uçuşuyorlardı*** (Y.Kemal, DK, 304).

Hem işteşlik hem çokluk ekini almış (201) **uçuşuyorlardı** fiilinde -ş- eki topluluğu (aynı yerde, aynı zamanda eylemi yapanları) bildirirken, -lar eki çokluğu bildirmektedir.

İşteşlik ekiyle genişletilmiş bazı fiiller, hem müşterek hem de karşılıklı yapılma anlamlarında kullanılabilir. Başka bir deyişle, cümlede eylemin müşterek mi yoksa karşılıklı mı yapıldığı anlaşılmaz, sadece aynı eylemin birden çok kimse tarafından aynı yerde, aynı zaman dilimi içinde yapıldığı bilinir. Tarihsel Türkçeye bakıldığında da -ş- ekinden teşkil edilen fiillerde bir işin birden fazla kişi tarafından karşılıklı olarak yapılması ile birden fazla kimse tarafından müşterek yapılması hususunun umumiyetle karıştırılmakta olduğu ve bu karışıklığın daha sonraki devirlerde de devam ettiği görülmektedir (Hacıeminoğlu, 1991: 39). Bir cümle inceleyelim:

(202)

*Karşı kıyıda horozlar üstüste **ötüşüyorlar**, köpekler **ürüşüyorlardı*** (Y.Kemal, DK, 415).

(202) **ötüşüyorlardı** ile **ürüşüyorlardı** eylemlerinin müşterek mi yoksa karşılıklı mı yapıldığı net olarak anlaşılmamaktadır. Bu cümlede sadece bir topluluk hâlinde bulunan horozların ötüştüğü, bir topluluk hâlinde bulunan köpeklerin havladığı bellidir.

Türkiye Türkçesinde, diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi, bir işi müşterek yapmayı ifade eden fiiller umumiyetle geçişsiz aktif fiillerden teşkil edilmektedir (Yuldaşev, 1980: 14):

(203)

*Yukarı akan balıklar, mısır patlağı gibi suların üstünde **sıçraşıyorlar*** (Y.Kemal, BDBB, 634)

Geçişli fiillerden yapılmaları nadirdir (Ergin, 1984: 207-208). Örneğin,

(204)

*Köylüler köyün ortasında bir süre **bekleşip** konuştuktan sonra, güneye, köyün dışına, kasaba yoluna doğru yöneldiler* (Y.Kemal, YDGB, 119).

Türkiye Türkçesinde, işteşlik eki her geçişsiz aktif fiile de getirilemez. İşteşlik ekinin hangi fiillere getirilip hangilerine getirilemediğini belirleyen herhangi bir “kuralın” çıkartılmasının mümkün olmaması, Türk dilinde söz konusu çatının hâlâ gelişmekte olduğu ile ilişkilendirilip izah edilebilir. Diğer Türk lehçelerinde de durumun aynı olduğu, işteş çatının ele alındığı çeşitli makale ve gramer kitaplarında bildirilmektedir. Örneğin, Sevortyan, Azerbaycan Türkçesindeki işteş çatıyı “yeterince gelişmemiş gramer biçimi” olarak tarif etmektedir (Sevortyan, 1962: 530).

Bazı fiillerin bir lehçede işteşlik ekini alırken diğerlerinde alamaması durumu da işteş çatının her lehçede o lehçeye özgü kurallara göre geliştiğini göstermektedir.

Bütün bunlara rağmen, biz Türkiye Türkçesi için hangi fiillerin işteşlik ekini alabildiğini belirleyen bir genel kural tespit etmeye çalışalım.

Türkiye Türkçesinde, müşterek yapılma anlamını ifade eden fiiller, bir iki istisna hariç, geçişsiz fiillerden teşkil edilmektedir. Söz konusu anlamı ifade eden fiiller bu durumlarda teşkil edilmektedir: Eğer tek bir topluluk / bütünlük / sürünün mensupları olarak düşünülen kimseler / canlıların yaptıkları eylemler

a) aynı bir nedenden kaynaklanan eylemler olarak algılanıyorsa:

(205)

a. *Bir iki çocuk ağlamaya başladı. Sonra hep birden **ağlaştılar*** (Y.Kemal, YDGB, 177).

b. *Acıdan çıldıran büyükanne ile anne artık bu zalim adama karşı isyan ediyorlardı, vahşi seslerle “katil, katil” diye **haykırışıyorlardı*** (R.N.Güntekin, A, 34).

c. *Köpek sürüleri şehrin caddelerini doldurmuşlar **hurlaşıyorlardı**. Binlerce kedi kamburlarını çıkarmışlar, tüyleri diken diken, köpeklerin üstlerine atılmaya, gözlerini çıkarmaya hazır bekliyorlardı...* (Y.Kemal, DK, 473)

d. *Tavuklar guruldayarak **kaçıştılar*** (O.Pamuk, SE, 55).

Şunu hemen burada belirtmek gerekiyor ki, Türkiye Türkçesinde işteş çatıyı kuran -ş- eki pasif fiillere getirilmez. Bu sebepten dolayı (206a) **ölüştüler** ve (206b) **bayılıştılar** fiilleri her ne kadar “kaynağı bir olan” eylemleri, daha doğrusu oluşları bildiriyorsa da böyle fiillerin kurulması mümkün değildir:

(206)

a. **Karaya çıkarılan balıklar ölüştüler.*

b. **Zehirlenen mağdurlar bayılıştılar.*

Hâlbuki, Sevortyan'ın bildirdiğine göre Azerbaycan Türkçesinde işteşlik -ş-eki, getirildiği fiil tabanının aktiflik-pasiflik özelliğine duyarlı değildir. Bu sebepten dolayı pasif fiillere de getirilebilmektedir. Örneğin,

(207)

*Eşg oduna **yanışmadığ**, ayrıldığ* (Sevortyan, 1962: 531).

Aşk ateşinde **beraber yanmadık**, ayrıldık.

b) topluluk / sürü tarafından aynı bir amaç için yapılan eylemler olarak algılanıyorsa:

(208)

a. *Teknenin üstünde martılar, üstlerinde kanatlarını germiş **uçuşuyorlar**, Menekşe'den beri onlarla birlikte böyle geliyorlardı* (Y.Kemal, DK, 416).

b. *Sabahın horozları **ötüşmeye** başladı* (Y.Kemal, YDGB, 117).

c) topluluk / sürü perspektifinden bakıldığında topluluk / sürü için herhangi bir amaç ifade etmeyen, sadece onun içinde meydana gelen karmaşık eylemler olarak algılanıyorsa:

(209)

a. *Kocaman kertenkeleler mor kayaların üstünde oradan oraya **kaçıyorlar*** (Y.Kemal BDBB, 298).

b. *Çalgı baygın baygın bir hava çalıyor; garsonlar ellerinde tepsiler, şişelerle masadan masaya **koşuyorlardı*** (R.N.Güntekin, EA, 109).

c. *Birtakım inşaat öğrencisi, **bağırışarak** aşağıda parkın kenarında kartopu oynuyordu* (O.Pamuk, YH, 26).

4.2.2. Karşılıklı Yapılma Anlamı

İşteş çatının karşıladığı bu anlamda, aynı eylemin iki ya da birkaç kimse tarafından karşılıklı olarak yapılması söz konusudur. Eylemin bir yapılış biçimini ifade eden “karşılıklı” anlamı çokluğun sayı bakımından olabileceği en sınırlı hâlidir, diyebiliriz. Cümlede umumiyetle iki fail söz konusudur (211a’ya bkz.), veya eğer ikiden fazla fail eyleme katılıyorsa onlar iki karşılıklı topluluk olarak algılanmaktadır (211b’ye bkz.). *Öpüşmek, dövüşmek* gibi fiiller genelde sadece iki failin arasında gerçekleşebilen eylemleri bildiriyorsa, *oynaşmak, bakışmak* gibi fiiller buna ilâveten bazı durumlarda ikiden fazla, birkaç (birçok değil) failin eyleme katılımına izin vermektedir (211c’ye bkz.).

Aynı eylemi karşılıklı yapanlar iki, üç katılımdan ibaret bir küçük grup olarak düşünülürse, bu gruplar aynı zamanda daha büyük bir birimi / topluluğu / kalabalığı da teşkil edebilmektedir. Örneğin,

(210)

*Kuala-Lumpur’da on binlerce kişi **öpüşerek** yeni Gines rekorunu kırdılar.*

(210)’da eylemi karşılıklı yapanların sayısı iki olduğu bağlamdan anlaşılmaktadır. “On binlerce” rakamı, öpüşen çiftlerin sayısını bildirmektedir.

Türkiye Türkçesinde, karşılıklı yapılmayı ifade eden işteş fiiller umumiyetle geçişli fiillerden yapılmaktadır (Ergin, 1984: 207-208). Cümlede, işi yapan kimseler, yani özne olan failer aynı zamanda birbirinin nesnesidir:

(211)

- a. ***Dövüşürken** birbirlerini öldüren iki dükkâncının hikâyesi hemen ilgimi çekti* (O.Pamuk, SE, 122).
- b. *Kasabanın üç, yahut dört arabası durmadan gidip geliyor, kapıda bekleyen teşrifatçı gençler bunlardan inen kadın ve erkeklere kalabalığın arasından yol açabilmek için âdeta ahali ile **boğuşuyorlardı*** (R.N.Güntekin, AN, 104).
- c. *Damların üstünde koyun, keçi yavrularını **oynaşırken** gördüm* (Y.Kemal, BDBB, 34).

Bazen fiilin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlelerin başka bir nesnesi vardır ve bu iki kimseden biri değildir (Banguoğlu, 2000: 416-417):

(212)

- a. *Onlar **yazışıyorlar** = Onlar birbirlerine (mektup) yazıyorlar.*
- b. *Hırsızlar ganimeti **bölüştüler**.*

(212a) ve (212b)'de karşılıklı eylem yapan kimseler yaptıkları eylemlerden doğrudan değil, dolaylı olarak etkilenenler veya başka bir deyişle yararlananlardır. (212a)'da doğrudan etkilenen *mektup*, (212b)'de ise *ganimettir*.

Karşılıklı yapılmayı ifade eden işteş fiiller nadir olarak geçişsiz (- aktif) fiillerden de teşkil edilebilir (Ergin, 1984: 207-208). Bu geçişsiz fiiller, umumiyetle fail tarafından başkalarına bir “bilgi, mesaj” niteliğinde telâffuz edilen ses taklidi kelimeleri karşılamaktadır (Ms. *havlamak, hırlamak, miyavlamak, bağışmak*). İşteşlik ekiyle genişletilmiş ses taklidi kelimeler, daha önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi, müşterek yapılma anlamında da kullanılabildiği için, bu tür işteş

fiillerin müşterek mi karşılıklı mı yapılan eylemlerin hangilerini karşıladığı, ancak bağlamdan anlaşılabilir. Örneğin,

(213)

*Uzak bir mahalleden bir - iki köpek karşılıklı **havlaştılar** ve yeniden sessizlik başladı* (O.Pamuk, YH, 95).

İşteşlik ekiyle genişletilmiş (213) **havlaştılar** fiilinin karşılıklı yapılan bir eylemi bildirdiği, bu eylemin yapılma biçimini anlatan “karşılıklı” sözcüğünden anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde işteşlik ekinin her fiile getirilemediğine bakarak dilde -ş- ekinin hangi durumlarda hangi fiillere eklenebileceğini belirleyen bazı sınırlayıcı normların mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Bu normları şimdi tespit etmeye çalışalım.

Türkiye Türkçesinde, karşılıklı yapılmayı ifade eden işteş fiiller şu durumlarda kurulmaktadır:

a) Eylemi karşılıklı yapanlar eşit durumda olup birbirinin nesnesi olabiliyorsa. Bu da işteşlik ekinin getirildiği fiilin anlamı ile doğrudan ilgilidir (Bkz. Sevortyan, 1962: 529):

(214)

a. *Bir de bizim köyde Sultan Ağa vardı. Onun da Sofi adında bir atı vardı. Sultan Ağayla Sofi birbirine aşıktı. Her gün **öpüşür koklaşırlardı*** (Y.Kemal, BDBB, 446).

b. *Başını alıp Süphan dağına kaçıyor. Dağda bir eşkıya var... Kardeş olmayı teklif ediyor. Kan **yalaşıp** kardeş oluyorlar* (Y.Kemal, BDBB, 629).

c. *Uzaktaki zeytinlikler içindeki bir değirmeni, bahçenin aşağılarında, incir ağaçları arasından **itişerek** oynayan çocukları, İstanbul'dan Gebze'ye giren tozlu yolu görüyordum* (O.Pamuk, BK, 164).

(214a)'da *ağa* ile *at* eşit durumda bulunmaktadır. Ağa atı öperek kokluyorsa at da ağayı aynen öperek koklamaktadır. İşteşlik ekiyle genişletilmiş (214b) **yalaşmak** fiili, eşit durumda bulunan iki insanoğlunun birbirinin kanını yaladığını bildirmektedir. Aynı şey (214c) **iteşerek** fiili için de söylenebilir. Bu cümlede birbirini iten çocuklar birbirinin nesnesi olmakla beraber, eşit durumda bulunmaktadır.

Öldürmek, avlamak, kovmak gibi fiiller eşit durumda karşılıklı yapılabilen eylemleri bildirmemektedir. Yani öldüren / avlayan / kovan kimse diğerine göre daha üst bir konumda bulunmaktadır. Dolayısıyla, aşağıdaki cümleler Türkiye Türkçesi normlarına göre kurulamaz:

(215)

a. **Askerler haydutlarla öldürüştiler.*

b. **Ali ile Veli kovuştular.*

c. **Savaşçılar avlaştılar.*

Kuular da Tuva Türkçesinde işteşlik ekiyle karşılıklı yapılma anlamının teşkil edilmesinde, aynı eylemi yapan kimselerin eşit durumda bulunmalarının önemli bir şart olduğunu bildirmektedir (Kuular, 1986: 74-75).

b) Bedensel faaliyetleri bildiren aktif fiiller (*bakmak, gülmek, tutmak, dövmek*) -ş- ekini almaya elverişlidir. Buna rağmen zihinsel faaliyetleri (*istemek, düşünmek, anmak*) bildiren fiillere işteşlik eki genelde getirilmez. Bu bakımdan

Türkiye Türkçesinde işteşlik ekinin, getirildiği fiilin bedensel veya zihinsel faaliyetin hangisini karşıladığına duyarlı olduğu söylenebilir.

(216)

a. *Şimdi iki kardeş karşılıklı gülüyorlardı. Birbirlerine **bakışıp bakışıp gülüşüyorlardı**. Muthuluk içindeydiler (Y.Kemal, YDGB, 449).*

b. *Biraz sonra alay yola düzüldü; arkadaşlarım el ele **tutuşarak** ilâhi okumaya, hep bir ağızdan “âmin” diye bağırmaya başladılar (R.N.Güntekin, D, 9).*

(216a) **bakışıp bakışıp gülüşüyorlardı**, (216b) **tutuşarak** fiillerinin hepsi bedensel faaliyetleri karşılamaktadır.

(217)

a. **İki âşık birbirini **düşünüşüyordu**.*

b. **Oğul ile baba birbirini **özleşiyordu**.*

*Düşünmek ile özlemek fiilleri zihinsel faaliyetleri karşıladıklarından, **düşünüşmek** ve **özleşmek** gibi fiillerin kurulması mümkün değildir.*

Türkiye Türkçesinde, bünyesinde birleşik -*laş*- (< -*la*- + -*ş*-) ekini bulunduran ve isimden türeyen birtakım işteş fiiller vardır:

(218)

a. *Her gün bu yoldan köylere doğru açılıyorum. Yolda **selamlaşıyoruz**, yolda **ahbap oluyoruz** (Y.Kemal, BDBB, 47).*

b. *Bir öküzün üstünde de yirmi yirmi bir yaşlarında bir delikanlı binili. **Merhabalaşıyoruz**, hal hatır sorup, konuşuyoruz (Y.Kemal, BDBB, 47).*

c. *Süleyman, yanımızdaki dört kişiye:*

*-Haydi hazırlanın. Gidin evlere... **Helallaşın** (Y.Kemal, BDBB, 111).*

d. *Ötede birkaç kişi bir araya gelmiş **şakalaşıyorlar** (Y.Kemal, BDBB, 157).*

e. *Daha şimdiden bir yaşlı kadınla ana oğul olduk. Ben yanından ayrılısam, hemen aratıp bulduruyor. **Dertleşiyoruz** (Y.Kemal, BDBB, 169).*

Bu fiillerin bünyesinde bulunan *-laş-* eki her ne kadar Türkiye Türkçesinde *-la-* + *-ş-* olarak çözümlenemiyorsa da, bu ekin aslında *-la-* ile *-ş-* eklerinden meydana gelen birleşik bir ek olduğu, işteş fiillerin aşağıda gösterilen bir biçimde çözümlenebilmelerinden açıkça anlaşılmaktadır. *-laş-* ekini alarak fiilleşen isimlerin (*selam, merhaba, helal, şaka, dert*) aynı zamanda bir yardımcı fiille de kullanılarak işteş fiiliyle aynı anlamı ifade edebildiğini görüyoruz:

(219)

a. *selam-LA-ş-mak= **birbirine** selam VER-mek*

b. *merhaba-LA-ş-mak=**birbirine** merhaba DE-mek*

c. *helal-LA-ş-mak=**birbirine** helal olsun DE-mek*

d. *şaka-LA-ş-mak=**birbiriyle** şaka ET-mek*

e. *dert-LE-ş-mek=**birbirine** dert ANLAT-mak.*

İşteş fiilleri kuran *-laş-* eki, sıfatlara getirilerek oluşu bildiren fiilleri türeten *-laş-* ekiyle karıştırılmamalıdır: Ms. *güzel-leş-mek, tombul-laş-mak, iyi-leş-mek.*

Türkiye Türkçesinde, işteş çatının sadece aktif fiillerden teşkil edilebildiğini daha önce de belirtmiştik. Bu “kurala” uymayan istisnalar çok azdır. Örneğin, *benzeşmek, uyuşmak*. Bu fiiller her ne kadar durumu bildiren pasif fiiller ise de,

“yerdeşlik” ile “zamandaşlık” kriterlerini yerine getirmesi bakımından -ş- ekini alabilen diğer aktif fiillere benzemektedir:

(220)

a. *Parmaklarıyla enseme iki yanından sıkıştırdı, beni çekti. “Gel birlikte aynaya bakalım”. Baktım ve lambanın çiğ ışığı altında, bir daha gördüm ne kadar çok **benzeştigimizi** (O.Pamuk, BK, 91).*

b. *Köpeklerle kedi zamanla birbiriyle **uyuştular**.*

Türkiye Türkçesinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, -ş- eki sırf yapım eki işlevini de üstlenebilmektedir. Yapım eki işlevindeki bu ek, genelde pasif fiillere getirilmekle beraber, fiile bir yoğunlaşma, tekerrür ve bir niteliği yavaş yavaş kazanma gibi çokluk anlamıyla uzaktan ilintili anlam inceliklerini katmaktadır (Bkz. 4.4.1. Türkçede İşteşliğin Gelişimi):

(221)

a. *Ay olmasa da yıldızlar yakından **pırıldaşır**; yıldızlar bile örtülse, gene gökte ılık yerine geçen cilâ parlar (R.H.Karay, GHYADV, 6).*

b. *Böcek kabuğu morluğundaki gözlerinin bebeklerinde Noel çamlarına asılmış çok ışıltılı oyuncaklar gibi **titreşen**, dönüp dönüp **pırıldaşan** bir sürü hoş şekilli, çocukça şeyler oynayıyordu; orada bir şenlik vardı (R.H.Karay, GHYADV, 83).*

c. *Ortalık süt limandı. Sağdan soldan da hızla kara bulutlar **birikişiyordu** Marmara'nın üstünde. **Yığılışıp kaynaşıyorlardı** (Y.Kemal, DK, 487).*

(221a) **pırıldaşır**, (221b) **titreşen** fiilleri pırıldama ile titremenin aralıksız, sürekli olduğunu bildirirken, (221c) **birikişiyordu**, **yığılışıp kaynaşıyordu** fiilleri de bir yoğunlaşma, devamlılığı ifade etmektedir.

4.3. Halha Moğolcasında İşteş Çatı ve Karşıladığı Anlamlar

Mongolistik geleneğinde işteş çatı incelenirken, bu çatının iki temel anlamı “çatı” (hev) olarak adlandırılarak araştırıldığı için, iki çatıdan söz edilmektedir: müşterek çatı (hamtran üyldeh hev) ve karşılıklı çatı (hariltsan üyldeh hev). Bu geleneğe göre HMo. *-lts-* (< *-lçe-* / *-lça-*) eki müşterek çatı eki olarak adlandırılırken, HMo. *-ld-* (< *-ldu-* / *-ldü-*) eki karşılıklı çatı eki olarak kabul edilmektedir. Biz işteş çatının “karşılıklı yapılma” ve “müşterek yapılma” anlamlarını tek çatı altında toplamayı uygun bulmuyoruz. Bilindiği gibi, karşılıklı çatı eki *-ldu-* / *-ldü-* “müşterek yapılma” anlamını, müşterek çatı eki *-lçe-* / *-lça-* ise “karşılıklı yapılma” anlamını da ifade edebilmektedirler. Şimdi söz konusu işteşlik eklerinin karşıladığı anlamları inceleyelim.

4.3.1. *-ldu-* / *-ldü-* Ekinin Karşıladığı Anlamlar

4.3.1.1. Karşılıklı Yapılma Anlamı

Halha Moğolcasında, *-ld-* (< *-ldu-* / *-ldü-*) eki eylemin karşılıklı yapıldığını gösterir. Ek, hem geçişli (222a) hem de geçişsiz aktif (222b) fiillere getirilebilir. Pasif fiillere getirilmez:

(222)

- a. *Nögöö ulaan buh hiçneen şoroo tsatslavç mörgöldöh dzürhten irsengüy tul tseelhen dzaluu duugaar uramdan üneenüüdiyn hoynoos yavaad öglöö* (S.Erdene, NT, 273).

Öteki kırmızı boğa her ne kadar toprağı püskürtse de, **çarpişacak** yürekli biri çıkmadığı için, berrak, genç bir sesle keyifle böğürerek ineklerin peşine gitti.

b. *Tamgın gadzar dzargaldval dzalan avgayn gants cins ni, manay hotın gurban aylaas ilüü cintey bolçic medeh l hereg gec ineeltsev* (B.Rinçen, ÜT, 18).

Eğer valilikte (karşılıklı) **dava açsak**, dzalan (eski memur unvanı) beyin tek cinsi (“cins” - memurun derecisini belirten, şapkaya yapıştırılan küçük bir taş) bizim ağılın bütün üç ailesinden daha da ağır basabilir, deyip gülüştüler.

Halha Moğolcasında, Türkiye Türkçesine göre eylemin karşılıklı yapıldığını anlatan anlatımda aynı eylemi karşılıklı yapan kimselerin eşit durumda bulunmaları şart değildir. Farz edelim ki, eğer biri düşmanı öldürebiliyorsa, düşman da onu öldürebilir. Bu sebepten dolayı Halha Moğolcasında *Tsergüüd daysantay alaltsah gec yavlaa* “Askerler düşmanla öldürüşmeye gittiler” cümlesine benzer cümlelerin kurulması mümkündür.

4.3.1.2. Müşterek Yapılma Anlamı

Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, müşterek yapılma anlamında bir “toplucu yapılma” anlamı mevcuttur. Dolayısıyla, bir topluluğun üyeleri olarak algılanan kimselerin aynı zaman ve aynı yerde yaptıkları eylemlerin yönü anlaşılmayabilir:

(223)

a. *Haşaanı dzavsraar bayşin dotor gal süümeldzec, denlüü barisan hün güyliden, aysan sandarsan hüniy dünger dünger duugaraldah çimee garav* (B.Rinçen, ÜT, 233).

Parmaklık aralığından ev içinde ışıklar pırıldıyor, ellerinde mum tutmuş insanlar **koşuşuyor**, korkup telâşa kapılanların hüngür hüngür sesleri (ses **çıkarmaları**) duyuldu.

- b. *Ene urvan terselsen hereg! Dzasgiyn erhe barigçid ulsaa hudaldcee! Bid hyatadtay eregçin emegçnee udzeltsene! Boolın bool bolsnoos ühsen ni deer gec **haşgiralдав*** (B.Rinçen, ÜT, 337).

Bu bir ihanettir! Hükümeti ellerinde bulunduranlar memleketi satmışlar! Biz Çinlilerle sonuna kadar savaşacağız! Kulun kulu olmaktansa ölmek daha iyidir, diye **bağırıştılar**.

- c. *1918 onı tsagaan sar bolc hün amitan targon morını deliyg dzasç unaad **davhildana*** (Ts.Damdinsüren, GH, 170).

1918 yılı Tsagaan Sar bayramı oldu, insanlar semiz atlarının yelelerini kesip (oradan buraya) dörtlü **koşturuyordu**.

Bu cümlelerde müşterek yapılan (223a) **güylden** “koşuşuyor”, **duugaraldah** “ses çıkardılar”, (223b) **haşgiralдав** “bağırıştılar”, (223c) **davhildana** “koşturuyordu” eylemlerin yönü belli değildir. Sadece aynı eylemin birden çok kimse tarafından yapıldığı bellidir.

4.3.1.3. Tekerrür ve Devamlılık Anlamı

Halha Moğolcasında, *-ld-* ekinin başka bir özelliği vardır: *ani-* “göz kırmak”, *erge-* “dönmek, daire çizmek” gibi fiillere getirilen *-ld-* eki tekerrürü bildirmektedir (Otgonsüren, 1982: 81). Bu ek, ses taklidi kelimelere de getirildiğinde tekerrür ve devamlılığı bildirir. Örneğin,

(224)

- a. *Haldzan aray yadan serc nüd **anilduulan** tolgoygoo öndiygösön bolovç butsaс der deeree derlec...* (J.Damdindorc, H).

Haldzan, zorla uyanıp gözlerini **kırıştırarak** her ne kadar başını kaldırmış ise de, yine yastığa gömüldü...

- b. *Zulın gerel harsan erveehey şig **ergeldeed** irehleer ni caahan goridooc zulguydac baygaad...* (Ts.Damdinsüren, ÇYü).

Mum ışığı görmüş bir kelebek gibi **daire çize çize** geldiğinde (onu) birazcık kandırdıktan sonra...

- c. *Ovoon deer modnoos uyanan arhini hooson şil, dzagasni tömör laadz **hanginaldac** baylaa* (Ts.Damdinsüren, Ç, 40).

Tepedeki ağaca bağlanmış boş vodka şişeleri, balık kutuları **tingirdiyordu**.

4.3.2.-lça- / -lçe- Ekinin Karşıladığı Anlamlar

4.3.2.1. Karşılıklı Yapılma Anlamı

Halha Moğolcasında, *-lts-* (< *-lça-* / *-lçe-*) eki aynı eylemin birkaç kişi tarafından karşılıklı olarak yapıldığını gösterir. Bu anlamındaki işteş fiiller hem geçişli (225a) hem de geçişsiz aktif (225b) fiillerden teşkil edilebilir:

(225)

- a. *Ah düügiyn hoorond,etseg hüügiyn hoorond yamar dzörçil bayh bilee?Bid negen sanaltay bayna. Bid hoyşid ç gar garaasaa **bariltsan** yavah bolno gec Buyannemeh öndör duugaar heleed ügee tögsgöv* (L.Tüdev, BNUAO, 204).

Ağabey ile kardeş, baba ile oğul arasında ne gibi anlaşmazlıklar, uyuşmazlıklar olabilir ki? Biz hepimiz aynı fikirdeymişiz! Biz gelecekte de el ele **tutuşarak** yürüyeceğiz, diye Buyannemeh yüksek bir sesle söyleyerek konuşmasını bitirdi.

- b. *Bid hoyorin etseg nayrtay sayhan yavsan uls şüü dee. Odoo bolohod, çi bid hoyor yundaa gec evdren **muudaltsah** bilee?* (B.Rinçen, ÜT, 18).

Bizim babalarımız dostça yaşamış insanlardır. Şimdiyse biz ikimiz ne diye **bozuşup birbirimizle kavga edeceğiz** ki?

4.3.2.2. Müşterek Yapılma Anlamı

Halha Moğolcasında, *-lts-* (< *-lça-* / *-lçe-*) eki aynı eylemin birkaç kişi tarafından müşterek esasında yapıldığını da göstermektedir. Bu ek pasif fiillere getirilmez, sadece aktif fiillere getirilebilir.

(226)

- a. *End tendgüy heseg hesgeeree tasarsan honidıg “çaa çaa” hemeen tsugluulah dzuuraa uruulsan, şarhadsan honi toolon mön l şogsroltsov. Çonıg haraan dzüheltseh ni maş ih: “Alahsan, tsohihson, arısı ni huulah san” gedeg ügiyg dor büree ögüülne* (D.Namdag, HÇU 210).

Oraya buraya bölük bölük dağılan koyunları “çaa çaa” diye çağırarak toplarken, ısırılmış, yaralanmış olanlarını sayarak yine **pişmanlık içinde haykırdılar** [h. cıkcıkladılar]. Kurda **beddua yağdırdılar**. “Gebertsek de, vursak da, derisini soysak da” gibi kelimeleri mırıldayıp söyleniyorlardı.

- b. *Edniyh gec hamgiyn dzüün dzahın bayşingiyn ömnö negen har ger biy. Hediğ ç buusan yüm bilee, lav l buusnaasaa hoyş dzöoc buuc bayhı ni hen ç haraagüy geltsene* (D.Batbayar, DÇ 380).

Onlar en sol köşedeki evin önünde bir çadırdaki yaşıyorlar. Ne zaman buraya taşınmışlar ki, en azından buraya taşınmalı, başka bir yere taşındığını kimse görmemiş **derler**.

4.3.2.3. İşe Katılma, Yardım Etme Anlamı

Halha Moğolcasında, *-lts-* (< *-lça-* / *-lçe-*) eki bir kimsenin yaptığı eyleme diğer kimsenin katıldığını, yardım ettiğini bildiren anlatımında da kullanılmaktadır.

“Müşterek yapılma” anlamına yakın olan “işe katılma, yardım etme” anlamını ifade eden işteş fiiller hem geçişli (227) hem de geçişsiz aktif (228) fiillerden teşkil edilir:

(227)

- a. *Getel Jantsan, Sonomdorcıyn derged suugaad, nomıg unşiltsac garav. Jantsan, hediyeer har hüin bolovç, tuvd nom medeh yüm baycee* (Ts.Damdinsüren, LR, 233).

Ondan sonra Jantsan, Sonomdorc'in yanına oturup ilâhilerin **okunmasına katıldı**. Jantsan her ne kadar sıradan bir adamsa da, Tibetçeyi bilirdi.

- b. *Süren emgen, geriyn ard baysan baraan doroos huuçin mayhan gargaad Şitçing duudac,*

-Hüü mini ene mayhan **damcilts** gev... (B.Rinçen, ÜT, 145).

Süren nine, evin arkasında duran eşyalardan bir eski çadır çıkardıktan sonra Şirçin'i çağırıp,

-Yavrum, bu çadırı **taşımakta yardım et**, dedi...

(228)

- a. *Hoyor dzaluu baahan bişüürhen suuc baysnaa bosoc olıg üylçileh acil oroltsoc öörsdöö duu duulc nargiaand orc ehlev* (Ts.Damdinsüren, HH, 13).

İki genç, bir süre çekinerek oturduktan sonra ayağa kalkıp misafirlere yemek dağıtma **işine katıldılar**, şarkı söyleyerek neşelenmeye başladılar.

- b. *Tegeed Gombın yü helsnees er gardaggüy, Gombın hamag acild tuslaltsdag ih sayn malçin bolcee* (Ts.Damdinsüren, BG, 270).

(O adam) böylece, Gomb'un sözünden hiç çıkmayan, Gomb'un bütün işlerine **yardım eden** çok iyi bir çoban olmuş.

Türkiye Türkçesinde tespit edilmemiş “işe katılmak, yardım etmek” anlamları diğer Türk lehçelerinde bilinmektedir: Ms. Trkm. *bitiriş*- “bitirmekte yardım etmek”, *basgılaş*- “basmakta yardım etmek”; Kaz. *sayıs*- “sağmakta yardım etmek” (Sevortyan, 1962: 532).

4.4. Türk ve Moğol Dillerinde İşteşlik Eklerinin Kökeni

Bu konuya eserlerinde değinen bazı bilim adamları (A.N. Kononov, A.A. Yüldaşev, G.F. Blagova), Türkçedeki işteşlik ekinin temelinde çokluk şeklinin bulunduğunu düşünmektedir.

Kononov, işteşlik eki -ş-'nin arkaik çokluk eki -z (> -s > -ş)'den geliştiğini ileri sürmüştür (Kononov, 1980: 188).

Sovyet dönemi Türkologlarının müşterek yazdıkları *Türk Dillerinin Mukayeseli Tarihsel Grameri*'nde işteşlik ekinin, çokluğu bildiren -ş ekinden geliştiği görüş desteklenirken, bu çokluk -ş ekinin, bazı kelimelerde ve birleşik eklerde “donmuş” vaziyette günümüze kadar gelen eski çokluk eki /'nin alomorfu olduğuna dair varsayım ortaya atılmıştır (Tenişev, 1988: 310- 312).

Yuldaşev de -ş- ekinin /'den meydana geldiğini düşünmekte ve bu varsayımın ispatı olarak / ile ş'nin yer değiştirebildiğini göstermektedir (Yuldaşev, 1980: 8).

Adı geçen bilim adamları işteşlik eki -ş-'nin çokluğu bildiren -ş ekinden geliştiği noktada hemfikir ise de, çokluk eki -ş'nin -z'den mi yoksa -l'den mi meydana geldiği noktasında görüşleri birbirinden farklıdır, diyebiliriz.

Sevortyan, diğer bilim adamlarından farklı olarak oldukça ilgi çekici bir varsayımı ortaya atmıştır. Sevortyan'a göre -ş- ekinin karşıladığı asıl anlam “karşılıklı yapılma” anlamıdır. Diğer anlamlar ise bu asıl anlamdan meydana gelmiştir (Sevortyan, 1962: 531).

Biz Türkçe işteşlik eki -ş-'nin çokluğu bildiren -ş ekinden geliştiğine dair varsayımı destekliyoruz. Bu varsayımın lehine aşağıdaki kanıtlar sunulabilir:

1) -ş- eki modern Türk lehçelerinden Kırgızca, Kazakça ve Özbekçe de çokluğu bildirmektedir. Bu ek Özbekçe de *-lar* eki gibi nazik ifadelerde ve hitaplarda da kullanılmaktadır (Tenişev, 1988: 309-311).

2) -ş- eki birleşik *-şAr* sayı ekinin bünyesinde bulunmaktadır.

3) Tarihsel Türkçe de -ş eki *okuş* “akraba, boy”, *yarmaş* “ekim tanecikleri”, *ekiş* “eritilmiş metalden sonra kalan çöp” gibi kelimelerde çokluğu bildiriyordu (Tenişev, 1988: 310). Türk dilinin tarihsel geçmişine indikçe -ş ekinin çokluğu bildirme fonksiyonu daha da netleşmektedir. Örneğin *DLT*, *KB* gibi eserlerde bu ekin pasif, aktif farketmeksizin bütün fiillere getirildiği ve çokluğu bildirdiği görülmektedir (örnekler için 4.5.1. “Türkçe de İşteşliğin Gelişimi” bölümüne bkz.).

Bu Türkçe -ş ekine hem biçimsel hem de işlevsel bakımdan benzeyen Moğolca çokluk *-s* ekine dikkat çekmek istiyoruz. Bu ek, bilindiği gibi, Moğolcanın tanıklanabilen bütün devirlerinde işlek olarak kullanılmıştır:

(229)

calagu “genç” *calagu-s* “gençler”

yeke “büyük” *yeke-s* “büyükler”

Moğolca *-lça-* / *-lçe-* ve *-ldu-* / *-ldü-* işteşlik eklerini *-l-* + *-ça-* / *-çe-*, *-l-* + *-du-* / *-dü-* olarak çözebiliriz. Bu birleşik eklerin bünyesinde bulunan *-l-*’nin çokluğu bildiren bir ek olduğu varsayılmaktadır. Bu ekin Altay dil ailesine mensup olan diğer dillerde tek başına ya da birleşik eklerin bünyesinde çokluğu bildirdiği örneklerle rastlamak mümkündür: Tunguzca ve Mançucada *-l-* eki çokluğu bildirirken (Kotwicz, 1962: 110), bu ek Türkçe de çokluk eki *-lar*’ın bünyesinde bulunmaktadır. Birleşik *-lça-* / *-lçe-* ekinin bünyesinde bulunan *-ça-* / *-çe-* ekine gelince, Ramstedt,

bu Moğolca *-ça-*‘yı Türkçe işteşlik eki *-ş-* ekiyle bağlamaya çalışmıştır (Ramstedt, 1912). Talat Tekin’in Türkçe *ş*’nin *ç*’den geliştiğine dair görüşü bu bakımdan ilgi çekicidir. Talat Tekin, makalesinde tarihsel Türkçede bünyesinde hem *-ş-* hem de *-ç-* biçimindeki işteşlik ekini bulunduran fiillerden örnekler vermektedir (Tekin, 2003: 235-241). Türkçe *-ş-*‘nin Moğolca *-ça-* / *-çe-*‘ye tekabül edip etmediği ile ilgili sorun tartışıla dursun, söz konusu *-ça-* / *-çe-* ekinin Moğolcada aynı eylemin birçok kişi tarafından yapıldığını bildiren *-çaga-* / *-çege-* (< *-ça-* / *-çe-* + *-ga-* / *-ge-*) birleşik ekinin bünyesinde de karşımıza çıktığını görüyoruz. Yani *-ça-* / *-çe-*‘nin çokluğu bildiren bir ek olduğu şüphesizdir. Bize göre *-lça-* / *-lçe-* eki iki çokluk ekinin üst üste gelmesinden meydana gelmiştir: çokluk eki (*-l-*) + çokluk eki (*-ça-* / *-çe-*). İşteşlik eki *-ldu-* / *-ldü-*‘nün bünyesinde bulunan *-du-* / *-dü-*‘yü izah etmek oldukça zordur. Bu sebepten dolayı biz söz konusu ekin sadece yapılışını göstermekle yetineceğiz: çokluk eki (*-l-*) + *-du-* / *-dü-*.

4.5. Türk ve Moğol Dillerinde İşteşliğin Gelişimi

4.5.1. Türkçede İşteşliğin Gelişimi

-ş- ekinin çeşitli tarihsel ve modern Türk lehçelerinde pek çok anlamı karşıladığı bilinmektedir. Türkçenin bütün devirlerinde işlek olan bu ekin tespit edilen başlıca anlamları şunlardır:

- çokluk bildirir,
- tekerrür, devamlılık, eylemin yoğunlaştığını bildirir,
- oluşu bildirir,
- pekiştirme fonksiyonunda kullanılır,

- eylemin karşılıklı yapıldığını gösterir,
- eylemin müşterek yapıldığını gösterir,
- eyleme katılma, yardımlaşma, yarışı bildirir.

Bu ek tarihsel Türkçede fiillere getirilerek çokluğu bildiriyordu:

(230)

- a. *suwlar kamuğ **siñişt*** (DLT III, 394) (< siñ- “sinmek, girmek, saklamak”, bkz. Mo. siñge- “sinmek (sıvı hakkında)”)

Sular bütün **çekildi**.

- b. *tagdın suwlar kamuğ **kuyluşdı*** (DLT III, 195) (< kuy- “dökmek”, bkz. Mo. gooci- “dökülmek (sıvı hakkında)”)

Dağdan bütün sular **döküldü**.

- c. *kışiler bu işig **tañlaşdı*** (DLT III, 398) (bkz. Mo. tangsug “muhteşem”)

İnsanlar bu işe **şaştılar**.

Bu ek modern Türk lehçelerinde de çokluğu bildiren bir ek olarak kullanılmaya devam etmektedir. Uzmanların bildirdiğine göre, modern Türk lehçelerinden özellikle Özbekçe, Kazakça ve Kırgızcada -ş- eki âdetâ çokluk *-lar* ekinin yerinde kullanılmaktadır (Tenişev, 1988: 309-311).

Aslında, -ş- ekinin karşıladığı bütün anlamlarda çokluk anlamının bu veya şu şekilde var olduğu söylenebilir. Eğer “çokluk” kavramına mekân ve zaman açılarından bakılırsa, mekân içinde bu kavram sayı ve miktarı bildirirken, zaman içinde ise tekerrür, kesintisiz var oluş, devamlılığı ifade etmektedir. Nitekim, tarihsel metinlerde -ş- eki tekerrür ve devamlılığı bildiren bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır:

(231)

eki erig udşuru sançdı (KT D 36) (< ud- “uymak, takip etmek, arkasından gitmek”)³.

İki eri **birbirinden sonra** mızrakladı.

Türkçede işteşlik *-(X)ş-* eki ile ettirgenlik *-tXr-* ekinin birleşmesinden meydana gelen birleşik *-(X)ştXr-* eki tekerrür ve devamlılığı bildirmektedir. Ms. *araştır-*, *çek-iştir-*, *kırp-ıştır-*, *dürt-üstür-* fiilleri fiil tabanının ifade ettiği eylemin tekrarlanarak kısa hareketlerle bir fail tarafından yapıldığını göstermektedir (Banguoğlu, 1956: 111-123). Aynı yapıdaki işteşlik+ettirgenlik ekleri birleşmesi ile kurulmuş benzer bir yapı Kül Tigin yazıtında da karşımıza çıkmaktadır: (231) **udşuru**. Bu yapıyı şöyle tahlil edebiliriz: *ud*-Fiil + *-ş-* İşteşlik Eki + *-ur-* Ettirgenlik Eki + *-u* Zarf-fiil Eki. Buradaki birleşik *-şur-* eki tekerrür ve devamlılığı bildirmekte; Kül Tegin’in bir eri mızrakladıktan sonra, ardından mızraklama eylemini devam ettirip tekrar ederek ikinciye mızrakladığını anlatmaktadır. Dolayısıyla *-u* zarf fiilli bu *udşur-* tekerrür eylemi *sanç-* “mızraklamak” fiilinin sınırlayıcısıdır.

Tarihsel Türkçede, *-ş-* eki devamlılık ve tekerrür anlamlarıyla yakından ilgili “bir hâlin oluşması, bir hâlden başka bir hâle geçmesi” anlamını da bildirmekte idi. “Oluş” kavramına felsefî açıdan bakıldığında şöyle bir tespit yapılabilir: Herhangi bir şeyin iç varlığındaki özelliği kesintisiz artarak, tekrarlanarak belli bir seviyeye ulaşınca o şeyin niteliğinin de değişime uğraması muhakkaktır.

Tarihsel Türkçede *-ş-* ekinin “bir hâlden başka bir hâle geçmek, bir nitelik kazanmak” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir:

³ Talat Tekin bu cümleyi şöyle tercüme etmiştir: iki eri (de) kovalayıp mızrakladı (Tekin, 1995: 49)

Oluşu bildiren fiiller:

(232)

a. *bekişdi neğ* (DLT, II, 105) (< bek “pek, sağlam, sıkı”)

Nesne **pekişti, sağlamlaştı**.

b. *süçişdi neğ* (DLT II, 92) (< süçi “tatlı”)

Nesne **tatlılandı**.

c. *torku yorişdı* (DLT III, 72).

İpek kumaş **yol yol oldu**. İpek kumaş yıpranmaya yüz tuttuğu zaman söylenir.

d. *ton kirdin tograşdı* (DLT II, 212).

Elbise kirden **parçalandı**. Herhangi bir şeyde parçalanma ve yarıлма görüldüğü zaman yine böyle denir.

-ř- ekinin karşıladığı bu anlam, aşağıdaki örneklerde gösterilen

kuvvetlendirme anlamıyla yakından ilgilidir:

(233)

a. *ışıştı neğ* (DLT I, 185).

Nesne ısındı, sıcaklık onun bütün parçaları arasına girdi.

b. *sokluşdı neğ* (DLT II, 216).

Bir şey bir şeye sokuldu ve yerleşti.

c. *bulutlar kamug kökreşdi* (DLT II, 223).

Bulutlar bütün gürlledi, kükredi.

Bu ek, Türkiye Türkçesinde de tekerrür, devamlılık, bir niteliği yavaş yavaş kazanma gibi anlamları ifade etmekle beraber, umumiyetle pasif fiillere getirilmektedir:

(234)

a. *Böcek kabuğu morluğundaki gözlerinin bebeklerinde Noel çamlarına asılmış çok ışıltılı oyuncaklar gibi **titreşen**, dönüp dönüp pırıldaşan bir sürü hoş şekilli, çocukça şeyler oynaşıyordu; orada bir şenlik vardı* (R.H.Karay, GHYADV, 83).

b. *Ortalık süt limandı. Sağdan soldan da hızla kara bulutlar **birikişiyordu** Marmara'nın üstünde. **Yığılışıp kaynaşıyorlardı*** (Y.Kemal, DK, 487).

Tarihsel Türkçede -ş- ekinin bir de bir pekiştirme fonksiyonunda kullanıldığını görüyoruz. Örneğin,

(235)

a. *kuru-* “kurumak” = *kuruş-* “kurumak, kuru olmak”

*etmek kamug **kuruşdı*** (DLT II, 98).

Ekmek büsbütün **kurudu**.

b. *ad-* “ayırma” = *adış-* “ayırma”

*yana alma tırınak **adışma** butun* (KB 4115).

Ayrıca, tırnağını kesme ve bacaklarını **ayırma**.

c. *kişe-* “danışmak” = *kişüş-* “sormak, danışmak”

*negü teg **kişüşür** sen emdi maña* (KB 3488).

Sen şimdi bana nasıl bir şey **sorarsın**?

Tarihsel Moğolcada da karşılıklı çatı eki *-ldu-* / *-ldü-*’nün benzer bir pekiştirme fonksiyonunda kullanıldığı, Orta Moğolcayı temsil eden *Moğolların Gizli Tarihi* ’nde tespit edilmiştir.

Şimdi, çokluk kavramının mekân içindeki özelliğine bakalım. -ş- ekiyle kurulan işteş çatının belirttiği karşılıklı, müşterek, yardımlaşma, işe katılma ve yarış etme anlamları, bir bakımdan çokluğun sınırlanmış hâllerini bildirmektedir, yani aynı eylemi yapan failerin sayısına getirilmiş bir “sınırlama”yı ifade etmektedir, diyebiliriz. İşe katılma, yardımlaşma, işi karşılıklı yapma gibi anlatımlarda umumiyetle iki kişi ya da iki grup hâlinde bulunan kişiler söz konusu iken, işi müşterek yapma, yarış etme anlatımlarında ikiden fazla kişinin eyleme katılmalarına izin verilmektedir. Fakat, yine de, bu kimseler belirsiz bir çokluk değil, aynı yerde bulunan belli bir topluluk olarak tasavvur edilmektedir.

Bilindiği gibi, işteşlik ekinin getirildiği fiilin geçişli ya da geçişsiz olması, veya başka bir deyişle nesneyi isteyip istememesi, -ş- ekinin karşıladığı anlamın belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır: fiil geçişli ise, umumiyetle karşılıklı, geçişsiz ise müşterek anlamı ortaya çıkar. Fakat bu kural “umumî” bir kural olduğu için, tarihsel eserlerde bu kurala uymayan örneklere sıkça rastlanmaktadır. Bu da, işteşlik ekinin karşıladığı anlamın belirlemede fiil tabanının anlamının da önemli olduğunu bize göstermektedir.

Geçişli fiillerden teşkil edilmiş, “karşılıklı yapılma” anlamını ifade eden işteş fiiller:

(236)

a. *boy ikki bile **alkıştı*** (DLT I, 237) (< alk- “bozmak, mahvetmek“, bkz. Mo. ala- “öldürmek, yok etmek“)

İki boy **birbirini yok etti**.

- b. *begler **pusuşdı*** (DLT II, 101) (< pus- “pusu kurmak”).

Beyler **birbirine pusu kurdular**.

- c. bir birige wa’da **beriştiler** (ME-Mo, 1015).

Bir birine vade **verdiler**.

Geçişsiz fiil tabanlarından teşkil edilmiş, “karşılıklı yapılma” anlamını ifade eden işteş fiiller:

(237)

- a. *kiçik ulug birle **turuşdı*** (DLT II, 95).

Küçük, büyüğe **karşı durdu**, mukavemet etti.

- b. *olar ikki **korkuşdılar*** (DLT II, 221).

Onlar ikisi **birbirinden korktular**.

Geçişsiz fiil tabanlarından teşkil edilmiş, “iş müsterek yapma” anlamını ifade eden işteş fiiller:

(238)

- a. *oglan **yügrüşdi*** (DLT III, 102) (< yügür- “koşmak, geçmek”).

Çocuklar **koşuştu**.

- b. *ol anıy birle **yatgaşdı*** (DLT III, 103).

Onlar birbiriyle **yatıştılar**, ikisi birlikte yattı.

- c. *oglan **çarlaşdı*** (DLT II, 210) (< çarla- “ağlamak”, bkz. Mo. çarla- “bağırarak, ağlamak”).

Çocuklar **ağlaştı**.

Geçişli fiil tabanlarından teşkil edilmiş, “işî müşterek yapma” anlamını ifade eden işteş fiiller:

(239)

a. *ol meniñ birle süt içişdi* (DLT I, 181).

O benimle **beraber** süt içti.

b. *eren kamug tawar küşeşdi* (DLT II, 101) (bkz. Mo. hüse- “istemek”).

Adamlar mal **istediler**.

c. *okuştılar kitāblarını* (ME-Mo, 1008).

Kitaplarını **beraber okudular**.

Birbirine oldukça yakın olan “işe katılmak” ile “yardım etmek” anlamları aslında “işî müşterek yapmak” anlamının iki farklı çeşidi denilebilir. Başka bir deyişle, aynı olaya iki farklı yönden bakış açısını bildirmektedir. Birinci anlamda işe katılarak işî müşterek yapma, ikincisinde ise işe yardım ederek müşterek yapma söz konusudur. Gerçi bu iki anlamı kesin olarak birbirinden ayırmak her zaman mümkün değildir. Çünkü “yardım etme” eylemi işe katılarak yapılıyorsa, işe katılan kimse de çoğu zaman diğerine yardım etmiş olmaktadır.

Tarihsel Türkçeden örnekler:

(240)

a. *ol ikki tarıg yüdüşdi* (DLT III ,71) (< yüd- “yüklemek”).

O ikisi buğday **yüklemekte birbirine yardım etti**.

b. *o maña bitig bitişdi* (DLT II, 104) (< biti-“yazmak”).

O, bana kitap / yazı **yazmakta yardım etti**.

Modern Türk lehçelerinden Tatarca, Başkurtça, Yakutça, Kırgızca, Kazakça, Özbekçe ve Uygurcada işteşlik eki -ş- yardım etmek anlamında kullanılmaktadır (Tenişev, 1988: 321). Türkiye Türkçesinde -ş- ekinin bu anlamı tespit edilmemiştir.

-ş- ekinin karşıladığı “işî müşterek yapmak” anlamı, “işî karşılıklı yapmak” anlamıyla birleşerek ortaya “yarış etmek” gibi yeni bir anlam çıkmıştır (Tenişev, 1988: 317). Bu anlamdaki işteş fiiller *Divanü Lûgati't-Türk*'te bol tespit edilmiştir. Örneğin,

(241)

- a. *ol meniñ birle tagka ağışdı* (DLT I, 185) (< ag- “çıkmaq, yükselmek”, bkz. Mo. ahi- “yükselmek, ilerlemek”).

O, benimle dağa **çıkmakta yarış etti**.

- b. *olar ikki süt sağışdı* (DLT II, 101) (bkz. Mo. saga- “sağmak”).

Onlar ikisi süt **sağmakta yarış etti**.

- c. *ol meniñ birle söz tıñlaşdı* (DLT III, 398) (< tıñla- “dinlemek” bkz. Mo. çingna- “dinlemek”).

O, benimle söz **dinlemekte yarış etti**.

- d. *ol meniñ birle ok attı kızlaşu* (DLT II, 221) (bkz. kızlaş- “bahse bir kız, cariye koymak”).

O, ortaya ödül olmak üzere kız, cariye koyarak benimle ok attı.

Modern Türkçede, “yarış etme” anlamı, bazı lehçelerde muhafaza edilmiş birkaç eski biçim ve onlardan esinlenerek ortaya çıkmış birkaç yeni fiil haricinde artık kullanılmamaktadır (Yuldaşev, 1980: 14).

4.5.2. Moğolcada İşteşliğin Gelişimi

4.5.2.1. *-ldu-* / *-ldü-* Eki

Tarihsel ve modern Moğolcada *-ldu-* / *-ldü-* eki birden çok anlamı karşılayan bir işteşlik eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ekin tespit edilen başlıca fonksiyonları şunlardır:

- eylemin karşılıklı yapıldığını gösterir,
- eylemin müşterek yapıldığını gösterir,
- yardımlaşma, işe katılmayı ifade eder,
- pekiştirme fonksiyonunda kullanılır.

Tarihsel Moğolcada işin karşılıklı yapıldığını ifade eden ve *-ldu-* / *-ldü-* ekiyle genişletilmiş işteş fiiller hem geçişli hem de geçişsiz fiil tabanlarından teşkil ediliyordu.

Geçişli fiillerden teşkil edilmiş örnekler:

(242)

a. *aka-nar de'ü-ner yekin kildümüi ta* (MGT § 76).

Ağabeyler küçük kardeşler nasıl öyle birşeyi **birbirinize yaptınız** siz?

b. *nim nikendü mulaldubalar* (ME-Mo, 1008).

Birbirine **kötü ad verdiler**.

c. *senşhinudun egil haran lu' 'eugulelduk'un 'euges* (Hpags- K, 31-32).

Taoist rahiplerinin sıradan halk ile **söyleşeceği** sözler.

Geçişsiz fiillerden teşkil edilmiş örnekler:

(243)

a. *nim nikendü **cokilduba*** (ME-Mo, 542).

Birbiriyle **uyuştular**.

b. *nim nikese **kagaçaldubalar*** (ME-Mo, 1009).

Birbirinden **ayrıldılar**.

Halha Moğolcasında da söz konusu anlamı ifade eden işteş fiiller hem geçişli hem de geçişsiz fiil tabanlarından teşkil edilmektedir.

Eylemin karşılıklı yapıldığını ifade eden işteş fiillerin kalıplaşmaya, yani yeni sözlük anlamını kazanmaya oldukça elverişli oldukları tespit edilmiştir:

(244)

a. *barilda-* “güreşmek“ (HMo) < *barildu-* “birbirini tutmak, birleşmek“ (ME-Mo) < *bari-* “tutmak“ (UMo).

b. *katguldu-* “savaşmak“ (MGT § 58) < *katguldu-* “birbirini sokmak“ < *katgu-* “sokmak” (UMo).

c. *tanılça-* “tanışmak” (HMo) < *tanılça-* “birbirini tanımak” (HMo) < *tani-* “tanımak, ayırt etmek” (UMo).

d. *bayilda-* “savaşmak” (HMo) < *bayildu-* “karşılıklı durmak” < *bayi-* “durmak, olmak”(UMo).

Tarihsel Moğolcada *-ldu-* / *-ldü-* eki, modern Moğolcada da olduğu gibi, eylemin müşterek yapıldığının ifade edilmesinde de kullanılırdı. Ek, hem geçişli hem de geçişsiz fiillere getiriliyordu.

Geçişsiz fiillerden teşkil edilmiş örnekler:

(245)

a. *noyitan nobsilduju köyiten köbsildüjü yabuba-je ci* (MGT § 213).

Yağmurda (benimle beraber) **ıslanıp**, soğukta (benimle beraber) **üşüyerek**
(hep yanımda) oldun sen.

b. *nim nikendü saguldubalar* (ME-Mo, 550).

Birbiriyle / birlikte **oturdular**.

Geçişli fiillerden teşkil edilmiş örnekler:

(246)

a. *erildübe tünle* (ME-Mo, 525).

Onlarla beraber aradı.

b. *nim nikenle defter ungşildubalar* (ME-Mo, 1008).

Beraber kitabı **okudular**.

c. *to'alalduba tünle* (ME-Mo, 565).

Onunla **beraber saydı**.

Tarihsel Moğolcada *-ldu-* / *-ldü-* eki “yardımlaşma” ve “işe katılma” anlamlarında da kullanılmaktaydı:

(247)

a. *butaragsan ulus bügütgeldüksen tusas-un kulus-i cinu kamtutgalduju öksü*
(MGT).

Parçalanmış ulusu **birleştirmekte yardımcı olduğun** için, (terkeden
ulusunu sana) **toplamakta yardım edivereyim**.

b. *ulus bayi 'ululcagsat joboldugsad-i mingad-un noyat bolgaju* (MGT § 224).

Ulus kurmakta yardımcı olan, **beraber zorlukları çekenlere** binbaşı bey unvanını verip

Moğolların Gizli Tarihi'nde *-ldu-* / *-ldü-* ekinin birkaç örnekte pekiştirme fonksiyonunda kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ek ile genişletilmiş fiil sadece bir kişinin eylemi olarak algılanmaktadır:

(248)

a. *saki-* “korumak” = *sakildu-* “korumak”

böglegsen cisun-i jelme simin ama-a'an cisudaju jelme busu gü'ünülü itegen sakilduju sa'uju (MGT § 145).

(Cengiz Han'ın boynundaki yaranın) pıhtılaşmış kanını Jelme eme eme ağzını kana bulaştırıp, diğer insanlara güvenmeden (Cengiz Hanı) **koruyarak** oturdu.

b. *sa'a-* “sağmak” = *sa'aldu-* “sağmak”

ong-kan...tabun ima'at sirgü'elejü sa'alduju teme'en-ü cisun kanaju ide'et yadaju güse'ür-na'ur-a ire'esu (MGT § 151).

Wan Han... baktığı beş keçiyi **sağarak**, devenin kanını akıtıp içerek, türlü zorlukları çekerek Güsegür gölüne vardığında.

c. *bawu-* “oturmak, inmek” = *bawuldu-* “inmek, üzerine oturmak”

ögödey suji'asu-ban sumun-a tusda'asu una'asu borogul de're bawulduju (MGT § 214).

Ögedey oka vurulup düştüğünde Borogul üzerine **atlayıp**

4.5.2.2. -lça- / -lçe- Eki

Tarihsel Moğolcada -lça- / -lçe- eki de birden çok anlamı karşılıyordu. Bu ekin başlıca fonksiyonları şunlardır:

- eylemin müşterek yapıldığını gösterir,
- eylemin karşılıklı yapıldığını gösterir,
- yardımlaşma ve işe katılmayı ifade eder.

Eylemin müşterek yapıldığını gösteren -lça- / -lçe- eki hem geçişli (249a) hem de geçişsiz (249b) fiil tabanlarına getiriliyordu:

(249)

a. *cinggis kagan ong-kan hoyar tende tatar-i da'uliju hubiyalduju **abulcaju** geit-tür-iyen hariju bawuba* (MGT).

Cengiz Han ve Wan Han ikisi orada Tatar (halkına) hücum edip (ganimetlerini) paylaşarak **aldıktan** sonra evlerine geri döndüler.

b. *ede üges-i eke-te ügülejü bügüdeger **bayasulçabai*** (AT 23a).

Bu sözleri annelerine söyleyip hep birlikte **neşelendiler**.

Tarihsel Moğolcada -lça- / -lçe- ekiyle kurulan ve eylemin karşılıklı yapıldığını ifade eden işteş fiiller geçişli tabanlardan teşkil edilirdi:

(250)

a. *börte-üjin-i taniju teberildun **tusulcaba*** (MGT).

(Temüjin) Börte-Üjin'i tanıyıp (onunla) kucaklaşarak **buluştular**.

b. *nim nikeni asagulçabalar* (ME-Mo, 1015).

Birbirine birşey **sordular**.

Orta Moğolcayı temsil eden *Moğolların Gizli Tarihi*'nde “yardımlaşma” ve “işe katılma” anlamlarını ifade eden işteş fiiller hem *-ldu-* / *-ldü-* hem de *-lça-* / *-lçe-* eklerinin yardımıyla kurulmaktaydı:

(251)

ulus bayi'ululçagsat joboldugsad-i mingad-un noyat bolgaju (MGT § 224).

Ulus **kurmakta yardımcı olanları**, beraber zorlukları çekenlere binbaşı bey unvanını verip

Hâlbuki, Halha Moğolcasında “yardımlaşma” ile “işe katılma” anlamları sadece *-lts-* (< *-lça-* / *-lçe-*) eki ile ifade edilebilmektedir:

(252)

a. *Eecdee hool hiyltsec* ög döö.

Annene yemek **pişirmekte yardım** etsene.

b. *Vagonı suudald yüm humı ni oruulaltsac* öglöö.

Tren içine eşyalarını **taşımakta yardımcı oldu**.

5. Bölüm Etken Çatı

5.1. Türk ve Moğol Dillerinde Etken Çatı

Herhangi bir çatı ilişkisini sunmayan fiiller, türkologlar tarafından geleneksel olarak *etken çatı* (osnovnoy, deystvitel'niy zalog) biçimi olarak kabul edilmektedir (Guzev, 1986: 59). Başka bir deyişle, edilgen, işteş, dönüşlü ve edilgen çatıda olmayan fiiller etken çatılı sayılmaktadır. Bu tanımlamaya göre herhangi bir çatı ekini almamış yalın fiiller doğrudan etken çatılı olarak kabul edilmektedir.

Daha önce, çatı eklerinin hem çatıyı kurma hem de yeni fiilleri türetme olmak üzere iki işlevi olduğunu belirtmiştik. Çatı ekleri birinci işlevinde çatıyı kurarken, ikincisinde ise sadece yeni sözlük anlamını kazanmış fiilleri türetmektedir. Bu bakımdan, çatı ekini almış, fakat ekin öngördüğü çatı ilişkisini sunmayan fiiller de etken çatıda sayılmalıdır. Örneğin,

(253)

TTü.

a. *Teknoloji son zamanlarda çok hızlı **gelişiyor**.*

b. *Öğretmen öğrencilere ders **anlattı**.*

c. *Çocuk hediye alınca **sevindi**.*

(254)

HMo.

a. *Dza hoyuulaa sayhan **barildana** aa.*

Hadi, güzel bir **güreş yapalım**.

b. Bitamin **dutagdahad** biye sulidana.

Vitamin **eksildiğinde** beden yorulur.

c. Ta ene asuudlig saytar **bodoltson** üzne üü.

Siz bu meseleyi bir iyice **düşünür müsünüz**.

TTü. (253a) **gelişmek** fiili -ş- ekinin getirildiği *gelmek* fiilinden anlam olarak farklılaşmıştır. -ş- eki burada işteş çatıyı kurmamakta, sadece yeni bir fiil türetmektedir. TTü. (253b) **anlattı** fiili “öğretti, izah etti” anlamında kullanılmaktadır. Eğer ettirgen çatıda işi yaptıran ve işi asıl yapan iki fail mevcut ise, **anlattı** fiili sadece bir failin baştan sonuna kadar tek başına yaptığı eylemi bildirmektedir. -n- ekini *sevmek* fiiline getirmek suretiyle türemiş (253c) **sevindi** fiili “mutlu, bahtiyar olmak” anlamında kullanılmaktadır. Bu fiil dönüşlü bir fiil değildir. -n- eki burada sadece yapım eki fonksiyonunu üstlenmiştir. HMo. (254a) **barildana** “güreşelim” fiili, işteşlik eki -ld-‘nun getirildiği *bari-* “tutmak” fiilinden anlam olarak farklılaşmıştır. HMo. (254b) **dutagdahad** “eksildiğinde” fiilinin de **duta-** “eksik olmak” fiilinden anlam olarak farksız olduğu görülmektedir. Burada edilgenlik -gd- eki, getirildiği fiil tabanına sadece bir nüans (anlam inceliği) katmıştır. HMo. (254c) **bodoltsoc** “düşünürsünüz” fiili işteşlik -lts- ekli olsa da olmasa da anlamı değişmez. Çünkü işteşlik eki -lts- burada bir pekiştirme fonksiyonunu üstlenmektedir.

Edilgenlik ekiyle kurulan “kendiliğinden oluş” türünde bulunan cümleler de edilgen çatıda olmadığına göre etken çatıda sayılmalıdır (Bkz. 2.2.1 Kendiliğinden Meydana Gelen Oluş). Bu tür cümlelerde edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil öznenin içinde bulunduğu durumu anlatan sıradan pasif fiil niteliğindedir, diyebiliriz. Nitekim

Moğolcada edilgenlik ekini alarak kurulmuş “kendiliğinden oluşu” bildiren fiiller, Türkçeye tercüme edilirken sıradan pasif fiillerle de karşılanabilirler. Tersine de mümkündür. Örneğin,

(255)

a. TTü. *Kadıncağız, beni dinlerken, gözlerinden, buruşuk yüzüne minnet yaşları **dökülüyor**, ellerimi öpüyordu* (R.N.Güntekin, HÇ, 52).

HMo. *Höörhiy emegtey, namayg sonsoc bayhdaa nüdnees ni atirsan nüüreer ni talarhalın nulmis **ursac**, garıg min ümsec bayv.*

b. HMo. *Miniy sonssonoor bol Ar Halh ih l **öörçlödöc** bayh bololtoy* (L.Tüdev, BNUAO, 47).

TTü. *Duyduğum kadarıyla, Halha memleketi çok **değişiyormuş**.*

-/- ekiyle genişletilmiş TTü. (255a) **dökülüyordu** fiili, öznesi olan *gözyaşlarının* durumunu bildirmektedir. Bu fiil Moğolcaya pasif olan **ursac** “akıyordu” fiili ile karşılanır. HMo. (255b) **öörçlödöc** “değişiyormuş” fiili **öörçlö-** “değiştirmek” aktif geçişli fiil tabanına edilgenlik **-gd-** ekinin getirilmesinden meydana gelmiştir. Moğolcada “kendiliğinden oluşu” bildiren bu fiil Türkçeye basit pasif *değişmek* fiili ile tercüme edilir.

Bilindiği gibi, etken çatıda özne hem işi yapan kimseyi, yani eyleyiciyi hem de bir durum, süreç içinde bulunanı karşılayabilmektedir. Cümlede yüklem aktif bir fiil ise özne iş yapanı karşılar, yüklem pasif bir fiil ise bir durum, süreç içinde bulunanı bildirir.

Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, etken çatıda bulunan aktif fiillerin bir kısmı geçişli, diğeri geçişsizdir (Bkz. 0.4. “Fiilin Aktiflik-Pasiflik Kategorisinin Geçişlilik-Geçişsizlik Kategorisiyle Olan İlişkisi):

(256)

TTü.

Çocuk bahçede oynuyor.

HMo.

Oyutan dzohion biçleg biçic bayna.

Öğrenci kompozisyon yazıyor.

TTü. ve HMo. (256)'te *çocuk* ve *öğrenci*, “oynama” ile “yazma” işini yapanlar, yani eyleyicilerdir. İkisi de aktif olan bu fiillerden TTü. **oynuyor** geçişsiz, HMo. **biçic baina** “yazıyor” ise geçişlidir.

Etken çatıda bulunan pasif fiillerin hepsi, birkaç istisna hariç, geçişsizdir (Bkz. 0.4. Fiilin Aktiflik-Pasiflik Kategorisinin Geçişlilik-Geçişsizlik Kategorisiyle Olan İlişkisi). Bu tür cümlelerde özne eyleyici değil, bir durum ve süreç içinde bulunan kimse / şeydir:

(257)

TTü.

Çocuk yere düştü.

HMo.

Baarand baygaa tsetsegnüüd hatsan bayna.

Vazodaki çiçekler kurumuş.

TTü. ve HMo. (257)'te *çocuk* ve *çiçekler*, işi yapan değil, sadece düşme ve kuruma süreçleri içinde bulunanlardır.

Çatı ekiyle genişletilmiş olmasına rağmen ekin öngördüğü çatı ilişkisini sunmayan fiillerin de etken çatıda bulunarak anlamına göre ya aktif ya da pasif olabileceğini yukarıda belirtmiştik. Buna göre TTü. (253b) *anlattı*, HMo. (254a)

barıldana “güreşelim”, HMo. (254c) *bodoltson* “düşünür müsünüz” fiilleri sadece aktif, TTü. (253a) *gelişiyor*, TTü. (253c) *sevindi*, TTü. (255a) *dökülüyor*, HMo. (254b) *dutagdahad* “eksildiğinde”, HMo. (255b) *öörçlögdc* “değişiyormuş” fiilleri durumu bildirdiği için pasif sayılmaktadır.

5.2. Türk ve Moğol Dillerinde Etken Çatının Gelişimi

Etken çatı, Türk ve Moğol dillerinde tanıklanabilen devirler boyunca, tespit edebildiğimiz kadarıyla, herhangi mühim bir değişmeye uğramış değildir. Etken çatı tarihsel Türkçe ve Moğolcada nasıl idi ise, özellik bakımından modern dillerde de aynıdır, diyebiliriz. Hatta diğer çatı eklerini bünyesinde bulunduran ve zamanla anlamca farklılaşmış fiillerin sayesinde bu çatının gittikçe “yeni” fiillerle zenginleştiği söylenebilir. Çünkü bir zamanlar bir çatıda bulunan bazı fiiller kalıplaşınca o çatıya özgü özelliklerini kaybederek, sıradan pasif ya da aktif fiillere dönüşebilmektedirler.

Türk ve Moğol dillerinde isimden ya da fiilden teşkil edilmiş ve ettirgen, dönüşlü, edilgen, işteş çatıda bulunmayan bütün fiiller etken çatıda bulunmaktadır. Bu dillerde eklemeli yollarla sürekli türeyen, çatı (daha doğrusu edilgen, ettirgen, işteş, dönüşlü çatı) özelliklerini taşımayan yeni fiiller etken çatının kullanma alanını genişleten ana etken olarak düşünülebilir.

6. Bölüm Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Biçimsel Çatı İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi

Türk ve Moğol dillerinde aynı fiile üst üste birden çok çatı eki gelebilir. Bu dillerde çatı eklerinin üst üste eklenmesi, düzenli, kurallı bir olaydır, diyebiliriz. Fiilin çatısı en son eklenen eke göre belirlenmektedir.

Türkiye Türkçesinde, fiil tabanına ilk dönüşlülük ya da işteşlik eklerinden biri gelebilir. Yani, bu eklerden önce diğer çatı ekleri gelmez. Bu iki ek aynı fiilde beraber bulunmaz. Özne tarafından kendi kendisine yapılan bir eylemin tekrar karşılıklı veya toplu hâlde yapılması Türkçede mantıklı bulunmuyor. Aynı fiile üst üste birden fazla dönüşlülük ya da işteşlik eki getirilmez.

Dönüşlü çatının bulunmadığı Halha Moğolcasında fiil tabanına ilk getirilebilen ek, işteşlik *-ld-*, *-lts-* ekleridir. Bu ekler de aynı fiile birden fazla, üst üste getirilmez.

Türkiye Türkçesinde, işteşlik veya dönüşlülük eklerine eklenebilen ek, ettirgenlik ekidir. Ettirgenlik eki fiile üst üste birkaç kere getirilebilir. Bu ekin üst üste iki kere gelmesi yaygındır, dört kere getirilmesi oldukça seyrektir (daha detaylı bilgi için 1.3.4. “Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi Meselesi” bölümüne bkz.).

Halha Moğolcasında, işteşlik ekine getirilebilen ek, edilgenlik ekidir. Bu ek aynı fiile sadece bir kere gelebilir.

Türkiye Türkçesinde, ettirgenlik ekinden sonra gelebilen ek, edilgenlik *-n-*, *-l-* ekleridir. Bu ekler kendilerinden sonra hiçbir çatı eki almazlar. Türkiye Türkçesinde, edilgenlik eki fiile üst üste iki kere gelebilir (daha detaylı bilgi için 2.2.5. “Şahıssız Edilgen Yapı” bölümüne bkz.).

Halha Moğolcasında, edilgenlik ekinden sonra gelebilen ek, ettirgenlik ekidir. Bu ek fiile en fazla iki kere getirilebilir (Bkz. 1.3.4. Türk ve Moğol Dillerinde Biçimsel Ettirgenlik İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi Meselesi). Ettirgenlik ekinden sonra herhangi bir çatı eki gelmez.

Bunları şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

Şema 11. Türkiye Türkçesinde fiil içinde çatı eklerinin üst üste gelmesi

İşteşlik eki	Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki
Dönüşlülük eki	Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki

Şema 12. Halha Moğolcasında fiil içinde çatı eklerinin üst üste gelmesi

İşteşlik eki	Edilgenlik eki	Ettirgenlik eki

Türkiye Türkçesinde, çatı ekleri fiilde sıralarını bozmadan aşağıda gösterilen ikili ve üçlü varyasyonlarla (çeşitlemelerle) boy gösterebilir:

İşteşlik eki	Ettirgenlik eki

Örnek,

(256)

Çocuklar horozları döv-üş-tür-yor-du.

İşteşlik eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(257)

*Sokakta gece **bağır-ış-ıl-dı**.*

Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(258)

*Köyde bu sene bir ilk okul **yap-tır-ıl-dı**..*

Dönüşlülük eki	Ettirgenlik eki

Örnek,

(259)

*Hem kendisi dileniyor hem de çocuklarını **dile-n-dir-iyor**.*

Dönüşlülük eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(260)

*Böyle bir çarşıyla **ört-ün-ül-ür** mü?*

İşteşlik eki	Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(261)

*Horozlar **döv-üş-tür-ül-dü**.*

Dönüşlülük eki	Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(262)

*Kanunlara aykırı olmasına rağmen çocuklar **dile-n-dir-il-iyor**.*

Halha Moğolcasında, çatı ekleri fiilde eklenme sıralarını bozmadan aşağıdaki ikili varyasyonlarla kullanılabilirler.

İşteşlik eki (- <i>lts</i> -)	Ettirgenlik eki

Örnek,

(263)

*Ah aa, ta naadah çemodanaa **damci-lts-uul-ah** uu?*

Ağabey, siz çantanızı taşımakta yardımcı olmama müsaade eder misiniz?

İşteşlik eki (- <i>ld</i> -)	Ettirgenlik eki

Örnek,

(264)

*Hüühdүүд tahia **dzodo-ld-uul-c** bayv.*

Çocuklar horoz **dövüştürüyordu**.

Edilgenlik eki	Ettirgenlik eki

Örnek,

(265)

*Ene huuçin tsunh бага насıg min **bodo-gd-uul-na**.*

Bu eski okul çantasını (görünce) çocukluk yıllarım **aklıma gelir**.

Halha Moğolcasında sadece bu durumda ettirgenlik ekinden sonra edilgenlik eki gelebilir: Pasif fiil tabanlarına ettirgenlik ekini getirmek suretiyle teşkil edilmiş oldurgan (= aktif) fiillere edilgenlik eki getirilebilir.

Ettirgenlik eki	Edilgenlik eki

Örnek,

(266)

Daysnı ongots sön-öö-gd-öv.

Düşman uçağı **yok edildi**

Yok edilmek fiilini şöyle çözebiliriz: (sön- “yok ol” + -öö- “ETTİR” =) sönöö- “yok et-” + -gd- “ED”.

Sonuç

1) Öznenin çeşitli görünümdeki (yapan / yaptıran / müşterek ya da karşılıklı yapan / etkilenen) biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, özel eklerle oluşturulan biçimlenmeye *çatı* denir.

2) Modern Türkolojideki çatı meselesine yaklaşımın, orta ve yeni dönem Türk gramerciliğindeki çatı konusunu araştırma geleneğinin devamı olduğu söylenebilir. Bu gelenek Arap ve Yunan / Latin başta olmak üzere birbirinden farklı iki betimleyici model esas alınarak oluşturulmuştur. Mongolistikte çatı konusu Rus betimleyici modeller esas alınarak XIX. yüzyıldan beri araştırılmaktadır. Türk ve Moğol dillerine uygulanan bu yabancı betimleyici modellerin bir ortak özelliği, **çatı meselesine yaklaşımlarının morfo-sentaktik kriterlere dayalı** olmalarıdır.

3) Fiiller kontrol edilip edilemediğine göre iki çeşittir: ya aktif ya da pasiftir. Fiilin aktiflik-pasiflik özelliği hem fiilin semantiği hem de öznenin canlı-cansız oluşu ile doğrudan ilgilidir.

4) Geçişli fiiller, iki üye (eyleyici ile etkilenen) arasındaki çeşitli bağları bildiren fiiller olarak tanımlanabilir. Bu bağ üç çeşittir: 1) Fiziksel bağ, 2) Zihinsel bağ, 3) Duyusal bağ.

5) Fiilin aktiflik-pasiflik kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle sıkı bir ilişki içinde bulunmaktadır. Durumu bildiren ve dolayısıyla pasif sayılan birkaç geçişli fiil hariç, bütün geçişli fiiller aktiftir. Geçişsiz fiiller kontrol edilip edilmediğine göre ya aktif ya da pasiftir.

6) Aktiflik-pasifliğin çatı ile olan ilişkisi şöyledir: İşteş, ettirgen ve dönüşlü çatılarda bulunan fiiller aktiftir; etken çatıdaki fiiller anlamlarına göre ya aktif ya da pasiftir; edilgen çatıda bulunan fiiller ya aktif ya edilgendir.

7) Türk ve Moğol dillerinde çatı kurmanın iki yöntemi vardır: çözümlemeli ve biçimsel. Başka bir deyişle, fiil ile özne arasındaki çeşitli ilişkileri ve durumları kuran işaretleyiciler çözümlemeli veya biçimsel yöntemle ifade edilebilmektedir. Etken çatıda bulunan *oldurgan fiiller* bunun yanı sıra sözcüksel yöntemle de ifade edilebilmektedir.

8) Türk ve Moğol dillerinde ettirgenlik işaretleyicisi ile kurulan iki yapı mevcuttur: oldurgan ve ettirgen yapı. Oldurgan yapı pasif fiilden, ettirgen yapı ise aktif fiilden teşkil edilmektedir. Oldurgan yapıda işi yapan sadece **bir fail** söz konusu ise, ettirgen yapıda işi yaptıran ve işi asıl yapan olmak üzere **iki fail** mevcuttur.

9) Türk ve Moğol dillerinde ettirgen-oldurgan yapıları şekillendiren güç, ettirgenlik işaretleyicisinin getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği değil, aktiflik-pasiflik özelliğidir.

10) Türk ve Moğol dillerinde üç çözümlemeli ettirgenlik işaretleyicisi vardır: 1) *sağlamak*, 2) *sebep olmak*, 3) *izin vermek*. Ettirgen yapı bu üç işaretleyici ile kurulurken, oldurgan yapı iki işaretleyici (*sağlamak* ve *sebep olmak*) ile kurulur. Çözümlemeli olarak verilen bu üç işaretleyici biçimsel yöntemle, yani bir ek biçiminde de ifade edilebilir. Ettirgenlik ekinin (= biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin) hangi anlamı veya başka bir deyişle hangi çözümlemeli işaretleyiciyi karşıladığı, bağlamdan anlaşılır.

11) Modern Türk ve Moğol dillerinde yapısal bakımından farklı, fakat anlamsal olarak aynı olan iki çeşit ettirgen (çözümlemeli ettirgen, biçimsel ettirgen), üç çeşit oldurgan (çözümlemeli oldurgan, sözcüksel oldurgan, biçimsel oldurgan) yapı mevcuttur. Bu dillerde tespit edilen ettirgen ve oldurgan yapılar şöyle gelişmiş olmalıdır: Türk ve Moğol dillerinde, başka birçok dillerde de olduğu gibi ettirgen ve oldurgan yapılar çözümlemeli yöntemle ifade ediliyordu. Başka bir deyişle bu dillerde ilk başlangıçta *çözümlemeli ettirgen* ve *çözümlemeli oldurgan* yapılar mevcut idi. Oldurganlık bunun yanı sıra, modern dillerde de olduğu gibi, *sözcüksel* olarak da ifade edilebiliyordu. Eklemeli olan bu dillerde ettirgenlik işaretleyicisi ek ile ifade edilmeye başlandığında ilk etapta biçimsel ettirgen yapı, ondan sonra biçimsel oldurgan yapı sırasıyla meydana gelmişlerdir. Bu gelişmeyi şöyle bir hiyerarşi içinde gösterebiliriz:

çözümlemeli ettirgen > biçimsel ettirgen > biçimsel oldurgan
çözümlemeli oldurgan
sözcüksel oldurgan

12) Türk ve Moğol dillerinde, edilgen çatı birkaç yapıdan ibaret bir çatıdır. Türkiye Türkçesinde tespit edilen edilgen yapılar: 1) durumu bildiren edilgen yapı, 2) arkaik gerçek edilgen yapı, 3) yeni gerçek edilgen yapı, 4) şahıssız edilgen yapı. Halha Moğolcasında tespit edilen edilgen yapılar: 1) durumu bildiren edilgen yapı, 2) arkaik gerçek edilgen yapı.

13) Türk ve Moğol dillerinde, edilgenleşme sürecinin (passivization) asıl amacı ve işlevi öznenin **etkilenmişliğini** bildirmektir. Bu kuralla açıklanan edilgen yapılar şunlardır: 1) durumu bildiren edilgen yapı, 2) dolaylı edilgen yapı, 3) arkaik gerçek edilgen yapı. Türk dilinde yabancı dillerin etkisi altında sonradan failin dışlanması (= failsizleştirme) süreci gelişince, bununla beraber ilerleme (promotion),

yani dışlanan faili edilgen cümleye geri getirme işlemi mümkün olmuştur. Bu kuralla açıklanan edilgen yapılar şunlardır: 1) yeni gerçek edilgen yapı, 2) şahıssız edilgen yapı.

14) Türkiye Türkçesindeki *şahıssız edilgen yapı* kiplik/modalite ile beraber ele alınıp araştırılması gerektiğinden diğer edilgen yapılardan ayrı, özel bir konumda bulunmaktadır. Söz konusu yapıda modalite ile ilgili çeşitli anlamların, edilgen fiile getirilen zaman eki ile cümlede söz konusu olan “genelleme”den kaynaklandığı varsayılmaktadır.

15) Hem tarihsel hem de modern Türk ve Moğol dillerinde tespit edilen edilgen yapılar şunlardır: *durumu bildiren edilgen yapı*, *arkaik gerçek edilgen yapı*, *dolaylı edilgen yapı* (dolaylı edilgen yapı *DLT* ve *KB* gibi tarihsel eserlerde tespit edilmiştir). Söz konusu dillerdeki edilgen çatının en eski özelliklerini yansıtan bu yapılar, Türk ve Moğol dillerinin tanıklanabilen bütün devirlerinde özelliklerini değiştirmeden muhafaza etmişlerdir. Türkçeye büyük ihtimalle Arap ve İran dillerinin etkisiyle giren ve yerleşen *yeni gerçek edilgen yapı* ile *şahıssız edilgen yapı* Türkçeye yabancı yapılardır. Bu edilgen yapılara Orhun ve Yenisey yazıtları, Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheit çevrelerine ait eserlerinde rastlanmamaktadır. Bu iki yapı Moğolcada da tespit edilmemiştir.

16) Türkiye Türkçesindeki dönüşlü çatının karşıladığı anlamlar şunlardır: 1) kendini etkilemek, kendi üzerinde etki yapmak anlamı, 2) kendi için, kendi yararına eylem yapmak anlamı, 3) kendine kendine söylemek, ses çıkarmak anlamı.

17) Türk dilinde dönüşlü çatı edilgen çatı ile beraber “kendiliğinden meydana gelen oluşu bildiren tür / yapı”dan gelişmiş olabilir. Bu varsayımın lehine söz konusu dilde güçlü ipucular bulunmaktadır.

18) Türk dilinde dönüşlü çatı oluşurken bu çatının karşıladığı asıl anlam “kendini doğrudan etkilemek” anlamı olmalıdır. Tarihsel ve modern Türkçede tespit edilmiş “kendisine / kendisi için eylem yapmak”, “kendi başına / tek başına eylem yapmak”, “bir eylemi yapar gibi görünmek”, “kendine kendine söylemek, ses çıkarmak” gibi anlamlar ikincil, yani sonradan ortaya çıkmış anlamlardır. Dönüşlü çatının belirttiği asıl anlamda özne / fail kendi eyleminden doğrudan etkilenen ise, ikincil anlamlarda dolaylı olarak etkilenen ve yararlananıdır.

Türk dilinde dönüşlü çatının karşıladığı anlamların gelişmesini gösteren hiyerarşi:

kendini doğrudan etkilemek > kendini dolaylı etkilemek

kendisine/kendisi için eylem yapmak

kendi başına/tek başına eylem yapmak

bir eylemi yapar gibi görünmek

kendine kendine söylemek, ses çıkarmak

19) Türk ve Moğol dillerinde işteş çatının kurulması için aynı eylemi, karşılıklı, müşterek, yardımlaşarak, işe katılarak yapanlar bir **topluluk** olarak algılanmalıdır. Söz konusu dillerde işteşlik eki (= biçimsel işteşlik işaretleyicisi) bir topluluğu ve bu topluluğu teşkil eden üyelerin yaptığı aynı eylemi bildirirken, işteşlik ekiyle genişletilmiş fiile getirilen çokluk eki (Tü. *-lar*) eylemi yapanların sayısını bildirme işlevini üstlenmektedir.

20) Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında, çatı ekiyle genişletilmiş olmasına rağmen ekin öngördüğü çatıyı kurmayan fiiller etken çatıda sayılmalıdır.

21) Türk ve Moğol dillerinin karşılaştırmalı araştırması, soyca akrabalığı iddia edilen ve tipolojik bakımdan birbirine benzeyen bu iki dildeki çatının işleyiş tarzının benzer olduğunu göstermektedir. Tanıklanabilen dönemlerden çok daha eskilerde oluşmuş çatı kategorisinin bir dilde pek kolay tahlil edilip açıklanamayan bazı karanlık noktalarının ancak diğer dilin verilerine dayandırılarak aydınlığa kavuşturulması mümkündür. Bu karşılaştırmalı çalışma, çok eski zamanlarda bu dillerde ortak bir düşünce ve mantık sisteminin var olduğunu ve çatı kategorisinin bu ortak kalıptan geliştiğini göstermektedir. Söz konusu dillerde biçimsel olarak farklı işaretleyicilerle kurulan oldurgan ve ettirgen yapıların fiil tabanının aktiflik-pasiflik özelliğine göre şekillenmesi, bu iki dilde farklı edilgenlik işaretleyicileriyle kurulan edilgen çatının tarihî geçmişe indikçe ortak yönlerin daha da çoğalması, edilgen ve dönüşlü çatıların bir ortak yapıdan ortaya çıkışı, bu iki dilde işteş çatıyı kuran işteşlik eklerinin karşıladıkları anlamlar itibarıyla birbirine benzemesi gibi dayanaklar bu varsayımı destekler niteliktedirler.

Terimler Sözlüğü

aktif fiiller (active verbs) Eylemi veya hareketi bildiren fiildir. Aktif fiiller failce kontrol edilebilen eylemleri bildirmektedir (*koşmak, gülmek, yazmak*).

arkaik gerçek edilgen yapı (archaic real passive construction) Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatının arkaik özelliğini yansıtan bir yapıdır. Bu yapının işlevi, öznenin biri tarafından yapılan eyleme maruz kaldığını, baş edemediğini göstermektir. Başka bir deyişle, bu yapı öznenin bir çeşit etkilenmişliğini bildirmektedir. Özneyi etkileyen fail Türk ve Moğol dillerinde yönelme-bulunma hâli ekini alarak cümlede belirtilmektedir.

biçimsel çatı işaretleyicisi (morphological voice marker) Bir ek biçiminde ifade edilen çatı işaretleyicisidir. Bkz. **biçimsel ettirgenlik işaretleyicisi**, **biçimsel dönüşlülük işaretleyicisi**, **biçimsel işteşlik işaretleyicisi**.

biçimsel dönüşlülük işaretleyicisi (morphological reflexive marker) Bkz. **dönüşlülük eki**.

biçimsel ettirgenlik (causative construction the result mikro-situation of which is represented by an active verb and the cause mikro-situation by a causative suffix) İşi yaptıranın eyleminin biçimsel ettirgenlik işaretleyicisi (= ettirgenlik eki) ile ifade edildiği ettirgen yapıdır (*Çavuş askerleri koşturdu* = *Çavuş askerlerin koşmalarına izin verdi / sağladı / sebep oldu*). Bkz. **ettirgen yapı**.

biçimsel ettirgenlik işaretleyicisi (morphological causative marker) Bkz. **ettirgenlik eki**.

biçimsel işteşlik işaretleyicisi (reciprocal morphological marker) Bkz. **işteşlik eki**.

biçimsel oldurganlık (causative construction the result mikro-situation of which is represented by a passive verb and the cause mikro-situation by a causative suffix) Cümlede işi yapan tek bir failin yaptığı eylemin pasif fiil tabanı + ettirgenlik eki yapısındaki fiille karşılandığı oldurgan yapıdır. İşi yapanın yaptığı eylemde derin ve karmaşık bir yapı

bulunmaktadır. Örneğin, *Aşçı yemeği pişirdi* (> *yemek pişti*) cümlesindeki *pişirdi* fiilinde eylemden etkilenenin (= yemeğin) durumunu bildiren bir bilgi pasif fiil tabanında kaydedilmiş bulunmaktadır.

Türk ve Moğol dillerindeki pasif fiil tabanı + ettirgenlik eki yapılı oldurgan fiiller İngilizce, Rusça gibi bükümlü dillere genelde sıradan geçişli bir fiil ile tercüme edilmektedir. Pasif fiile getirilen biçimsel ettirgenlik işaretleyicisi (= ettirgenlik eki) ettirgen çatıyı kurmamakta, sadece aktif bir fiili kurarak yapım eki işlevini üstlenmektedir.

biçimsel yöntem (morphological method) Çatı işaretleyicisinin bir ek biçiminde ifade edilmesidir.

çatı (voice) Öznenin çeşitli görünümdeki (yapan / yaptıran / müşterek ya da karşılıklı yapan / etkilenen) biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, özel eklerle vücuda getirilen biçimlenmeye *çatı* denir.

çatı işaretleyicisi (voice marker) Özne ile yüklem arasında çeşitli ilişki ve durumları kuran işaretlerdir. Bu işaretler ya da işaretleyiciler çözümlemeli ya da biçimsel yöntemlerle ifade edilebilir. Bkz. **biçimsel çatı işaretleyicisi, çözümlemeli çatı işaretleyicisi.**

çözümlemeli çatı işaretleyicisi (analytical voice marker) Müstakil bir sözcük ile ifade edilen çatı işaretleyicisidir. Bkz. **çözümlemeli ettirgenlik işaretleyicisi, çözümlemeli işteşlik işaretleyicisi, çözümlemeli dönüşlülük işaretleyicisi.**

çözümlemeli dönüşlülük işaretleyicisi. (analytical reflexive marker) Müstakil bir sözcük ile ifade edilen dönüşlü çatı işaretleyicisidir. TTü. *kendi için, kendi üzerinde, kendi içinde / kendi kendine.*

çözümlemeli ettirgenlik (causative construction the result mikro-situation of which is represented by an active verb and the cause mikro-situation by the following verbs: 1) to have someone make an action, 2) to cause, 3) to permit) Ettirgenlik işaretleyicisinin

çözümlemeli olarak ifade edildiği ettirgen yapıdır (*Babası çocuğunun dışarıda oynamasına izin verdi* = *Babası çocuğunu dışarıda oynattı*).

çözümlemeli ettirgenlik işaretleyicisi (analytical causative marker) Ettirgenlik işaretleyicisinin müstakil bir sözcük ile ifade edildiği biçimdir. TTü. *sağlamak*, TTü. *sebepten* (neden) olmak / yol açmak = HMo. *şaltgaan boloh*, TTü. *izin vermek* / *müsaade etmek* = HMo. *dzövşööröh*.

çözümlemeli işteşlik işaretleyicisi (analytical reciprocal marker) İşteşlik işaretleyicisinin müstakil bir sözcükle ifade edildiği biçimdir. TTü. *(ile) beraber* / *birlikte* / *ile* / *müşterek* = HMo. *hamt(daa)* / *tsugtaa*, TTü. *karşılıklı*, *birbirine* / *birbiriyle* / *birbirini* = HMo. *neg negniygee* / *neg negendee* / *öör hoorondoo* / *neg negenrüügee* / *neg negenteygee*, HMo. *tuslah* “yardım etmek”, HMo. *oroltsoh* “katılmak”.

çözümlemeli oldurganlık (causative construction the result mikro-situation of which is represented by a passive verb and the cause mikro situation by the following verbs: 1) to make someone or something enter a certain state, 2) to cause) Biçimsel oldurganlığın çözümlemeli varyantıdır. Başka bir deyişle, pasif fiil + ettirgenlik eki yapıli oldurgan fiildeki ettirgenlik ekinin müstakil bir sözcük ile ifade edildiği biçimdir (*Bekçi ateşi söndürdü* = *Bekçi ateşin sönmesini sağladı*). Bkz. **biçimsel oldurganlık**.

çözümlemeli yöntem (analytical method) Çatı işaretleyicisinin müstakil bir sözcük ile ifade edildiği yöntem. Bkz. **çözümlemeli ettirgenlik işaretleyicisi**, **çözümlemeli dönüşlülük işaretleyicisi**, **çözümlemeli işteşlik işaretleyicisi**.

direkt nesne (direct object) Bkz. **nesne**.

dolaylı edilgen yapı (indirect passive construction) Öznenin bir olaydan veya birinin yaptığı eylemden dolaylı olarak etkilendiğini gösteren yapıdır. Tarihsel Türkçede *DLT*, *KB* gibi eserlerde tespit edilmiştir. Tarihsel Moğolcada, örneğin *MGT*’de çok sık rastlanan söz konusu yapı, Modern Moğolcada çok nadir kullanılmaktadır.

dönüşlü çatı (reflexive voice) Cümlede özne konumundaki işi yapanın / failin yaptığı eylemin kendisine doğrudan ya da dolaylı olarak döndüğünü gösteren çatıdır.

dönüşlülük eki (reflexive suffix) Dönüşlü çatıyı kuran eklerdir. TTü.: *-l-*, *-n-*.

durumu bildiren edilgen yapı (stative passive construction) Türk ve Moğol dillerindeki edilgen çatının en arkaik özelliğini yansıtan bir yapıdır. Edilgenlik ekinin getirildiği fiil tabanının karşıladığı eylemin kimin tarafından yapıldığı ise, önemli olmayan ve dolayısıyla sorgulanmayan bir bilgidir. Bu yapının işlevi, öznenin etkilenmişliğini ve içinde bulunduğu durumu bildirmektir.

duyusal bağ (sensual tie) Geçişli fiillerle ilgili olarak kullanılan bir terimdir. Bir üyenin duyu organlarınca diğer üyenin varlığı algılanması söz konusu bağı oluşturmaktadır (*duymak, hissetmek, görmek*).

edilgen çatı (passive voice) Türk ve Moğol dillerinde esasen öznenin sadece etkilenmişliğini bildiren ve birkaç yapıdan (*durumu bildiren edilgen yapı, dolaylı edilgen yapı, arkaik gerçek edilgen yapı*) ibaret bir çatı türüdür. Türkçede *yeni gerçek edilgen yapı, şahıssız edilen yapı* gibi yapıların meydana gelmesiyle birlikte, failin cümleden gizlenmesi, silinmesi gibi işlemler mümkün olmuştur. Türkçede yaygın kullanılan, fakat Moğolcada gelişmeyen söz konusu iki yapıdaki (*yeni gerçek edilgen yapı, şahıssız edilen yapı*) edilgenlik eki, failin cümleden silindiğini bildirmektedir.

edilgenleş(tir)me süreci (passivization) Türk ve Moğol dillerindeki bu sürecin asıl amacı öznenin etkilenmişliğini bildirmektir. Söz konusu dillerdeki edilgen çatının türleri olan *durumu bildiren edilgen yapı, dolaylı edilgen yapı* ve *arkaik gerçek edilgen yapı*da öznenin çeşitli etkilenmişlik durumları bildirilmektedir. Türk dilinde bu sürecin amacı yabancı dillerin etkisi altında zamanla değişime uğrayıp “ilerle(t)me” ve “gerile(t)me” gibi süreçlerden ibaret olmuştur. Bu biçimde izah edilebilen edilgen yapılar şunlardır: *yeni gerçek edilgen yapı, şahıssız edilen yapı*. Bkz. **ilerle(t)me** ve **gerile(t)me**.

ettirgenlik (causative construction the result mikro-situation of wich is represented by an active verb) Bkz. **ettirgen yapı**.

edilgenlik eki (passive suffix) Edilgen çatıyı kuran eklerdir. TTü.: *-l-*, *-n-*. HMo.: *-gd-*, *-t-*.

etken çatı (active voice) Yüklemin belirttiği işin veya oluşun özneye ait olduğunu gösteren çatıdır. Herhangi bir çatı ekini almayan fiiller doğrudan etken çatıda sayılmaktadır. Çatı ekini almasına rağmen ekin öngördüğü çatıyı kurmayan fiiller de etken çatıda bulunmaktadır.

ettirgen çatı (causative voice) Birine bir eylemin başkası tarafından yaptırttığını gösteren çatıdır. Bkz. **ettirgen yapı**.

ettirgen yapı (causative construction the result mikro-situation of which is represented by an active verb) İş yaptıran ve işi asıl yapan olmak üzere iki failin bulunduğu yapıdır. İş asıl yapanın eylemi çözümlemeli yöntemle müstakil bir fiil ile ya da biçimsel olarak ettirgenlik eki ile ifade edilebilir. Bkz. **çözümlemeli ettirgenlik, biçimsel ettirgenlik**.

ettirgenlik eki (causative suffix) Ettirgen ve oldurgan yapıları kuran eklerdir. TTü.: *-(X)r-*, *-(A)r-*, *-(X)t-*, *-tXr-*, *-dXr-*. HMo.: *-aa-* / *-ee-* / *-oo-* / *-öö-*, *-ga-* / *-ge-* / *-go-* / *-gö-*, *-uul-* / *-üül-*, *-lga-* / *-lge-* / *-lgo-* / *-lgö-*.

eyleyici (agent) Geniş bir anlamda anlaşılması gereken bir terimdir. İki üyeyi birbirine bağlayan üç çeşit bağın (fiziksel bağ, zihinsel bağ ve duyusal bağ) bir ucundaki üyedir. Bağın diğer ucunda *işten etkilenen* bulunmaktadır. Bu bakımdan eyleyici hem eylemi yapan (fiziksel bağ) hem zihninde birisine karşı bir duygu tasavvur eden (zihinsel bağ) hem de duyu organlarınca bir şeyi hisseden (duyusal bağ) biri olabilmektedir.

fail (agent) Bkz. **eyleyici**.

fiziksel bağ (physical tie) Geçişli fiillerle ilgili olarak kullanılan bir terimdir. Söz konusu bağ, fiziksel temastan daha geniş bir biçimde anlaşılmalıdır. Burada, “etkiyi” doğuran, iki

üye arasındaki temas hem maddî (*yazmak, vurmak, içmek*) hem manevî olabilir (*öğretmek, söylemek, yönlendirmek*).

geçişli fiil (transitive verb) Üç çeşit bağı, yani 1) fiziksel bağ, 2) zihinsel bağ, 3) duyusal bağ kuran ve nesne isteyen fiildir. Karşıtı **geçişsiz fiildir**.

geçişsiz fiil (intransitive verb) 1) Fiziksel bağ, 2) zihinsel bağ, 3) duyusal bağ olmak üzere bu üç çeşit bağı kurmayan ve nesne istemeyen fiil. Karşıtı **geçişli fiildir**.

gerile(t)me (demotion) Edilgenleş(tir)me sürecinin bir parçasıdır. Etken çatıdaki öznenin edilgen çatıda konumunu kaybederek gerilemesi ve silinmesi olarak tarif edilebilir.

ilerle(t)me (promotion) Edilgenleş(tir)me sürecinin bir parçasıdır. Etken çatıda özne olmayan bir üyenin (= nesnenin) edilgen çatıda özne konumuna yükselmesi olarak tarif edilebilir. Örneğin, *Polis hırsızı yakaladı* cümlesinde nesne olan *hırsız* bu cümlemin edilgen versiyonunda, görüldüğü gibi, özne konumuna geçmiştir: *Hırsız polis tarafından yakalandı*.

işi yapan (agent) Bkz. **eyleyici**.

işten etkilenen (patient) Geniş bir anlamda anlaşılması gereken bir terimdir. İki üyeyi birbirine bağlayan üç çeşit bağı (fiziksel bağ, zihinsel bağ ve duyusal bağ) bir ucunda bulunan üyedir. Diğer ucunda *işi yapan / fail* bulunmaktadır.

Söz konusu terim cümleye katılan üyenin dil bilgisel rolünü bildiren bir terimdir. Bilindiği gibi, bir üyenin dil bilgisel rolü değişmemekte, fakat dil bilgisel ilişkisi değişebilmektedir. Örneğin, *Savcılık, tutukluyu Sivas'a gönderecek* cümlesinde *tutuklu* bildirdiği dil bilgisel rolü bakımından *işten etkilenen*dir, fakat dil bilgisel ilişkisi bakımından *nesne*dir. Bu cümlemin edilgen çatıdaki versiyonu olan *Tutuklu (savcılıkça) Sivas'a gönderilecek* cümlesinde *tutuklu* özne konumuna geçtiyse de, dil bilgisel rolü bakımından *işten etkilenen* olarak kalmaktadır. Bkz. **fiziksel bağ, zihinsel bağ, duyusal bağ, nesne**.

işteş çatı (reciprocal voice) Fiilin karşıladığı eylemin birden fazla kişi (= özne) tarafından karşılıklı, müşterek, işe katılarak, yardımlaşarak, yarışarak yapıldığını gösteren çatıdır.

işteşlik eki (reciprocal suffix) İşteş çatıyı kuran eklerdir. TTü.: -ş-, HMo.: -ld-, -lts-.

kiplik (modality) Olayı anlatanın olay hakkındaki fikrini, bakışını ve ilgisini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir.

meçhul (passive) Orta ve yenim dönem Türk gramerciliğinde *edilgen çatı* teriminin karşılığıdır. Bazı modern dilciler söz konusu terimi ile *şahıssız edilgen yapıyı* zikretmektedirler.

nesne (object) Dil bilgisel ilişkiyi bildiren bir terimdir. Etken çatıda *nesne* = *işten etkilenen* diyebiliriz. Cümle edilgen çatıya geçince bu denklem de bozulmaktadır. Örneğin, *Polis hırsız yakaladı* cümlesinde nesne olan *hırsız*, bu cümlede edilgen versiyonunda özne konumuna geçmektedir: *Hırsız (polis tarafından) yakalandı*. Etken çatıdaki nesne ile edilgen çatıdaki özne aynı bir üye, yani işten etkilenenin iki farklı görünüşüdür. Bkz. **işten etkilenen**.

oldurgan yapı (causative construction the result mikro-situation of which is represented by a passive verb) Bu yapıda sadece bir fail, yani işi yapan ve onun eyleminden etkilenen kimse / şey anlatılmaktadır (*Aşçı yemeği pişirdi* = *Aşçı yemeğin pişmesini sağladı*). Bu bakımdan söz konusu yapıda bulunan cümle sıradan geçişli bir cümleye benzediğinden etken çatıda sayılmaktadır. Bu yapının bir özelliği, cümlede etkilenen kimse / şeyin içinde bulunduğu durumun da anlatılmasıdır. Bu durum ya oldurgan fiilin bünyesinde bulunan pasif fiil tabanı (*piş-ir-di*) ya da çözümlemeli yöntemle pasif bir fiil (*pişmesini sağladı*) ile ifade edilmektedir. Bkz. **biçimsel oldurganlık, çözümlemeli oldurganlık**.

oldurganlık (causative construction the result mikro-situation of which is represented by a passive verb) Bkz. **oldurgan yapı**.

özne (subject) Dil bilgisel ilişkiyi bildiren bir terimdir. Cümlede hâl ekini almamış ve yüklem ile bir uyum içinde bulunan isim cinsinden bir üyedir. Bilindiği gibi, bir üyenin bildirdiği dil bilgisel ilişkisi değişebilir. Örneğin, *Savcılık, tutukluyu Sivas'a gönderecek* cümlesinde *savcılık* öznedir. Bu cümlemin edilgen versiyonu olan *Tutuklu (savcılıkça) Sivas'a gönderilecek* cümlesinde etken çatıda nesne olan üyenin, yani *tutuklu*'nun özne konumuna geçtiği görülmektedir. Etken cümlede özne olan *savcılık* ise *-ça* ekinin alıp başka bir dil bilgisel rolünü üstlenerek edilgen cümleye katılabilir.

pasif fiiller (passive verbs) Oluş ve durumu bildiren fiillerdir.

sebeplemeli makro-durumu (causative macro-situation) Batı dil biliminde çözümlemeli ettirgen ve çözümlemeli oldurgan yapıların araştırılmasında kullanılan bir terimdir. Bu makro-durum iki mikro-durumdan ibarettir: sebep mikro-durumu ve sonuç mikro-durumu. Örneğin, *Mühendis dinamitin patlamını sağladı* cümlesindeki *patladı* fiili sonuç mikro-durumunu karşılarken, *sağladı* fiili sebep mikro-durumunu karşılamaktadır. *Patlamasını sağladı* ise bir oldurgan makro-durumu olarak düşünülebilir. Söz konusu terimin Türkçe iki karşılığı vardır: **oldurgan makro-durumu** ve **ettirgen makro-durumu**.

sözcüksel oldurganlık (lexical causative construction) Oldurgan yapının sıradan bir fiile sığınmış hâlidir.

sözcüksel yöntem (lexical method) Oldurgan fiiller ile ilgili kullanılan bir terimdir. Oldurgan makro-durumu ile Sebep mikro-durumunun aynı bir fiil ile gösterildiği yöntem. Örneğin,

Oldurgan makro-durumu: sokmak

Sebep mikro-durumu

Sonuç mikro-durumu

sokmak (yani girmesini sağlamak)

(girmek)

şahıssız edilgen yapı (impersonal passive construction) Failin belirtilmediği edilgen yapıdır. Söz konusu yapının iki işlevi vardır: 1) Hem cümlede belirtilmemiş faili belirtisiz olan hem de modalite ile ilgili çeşitli anlamları taşıyan edilgen cümleleri kurmak. Cümledeki modalite ile ilgili çeşitli anlamlar, fiile getirilen edilgenlik ekiyle izlenen belirtisiz failin mevcudiyeti ile edilgenlik fiile getirilen zaman ekinden kaynaklanmaktadır. Edilgen fiil hem geçişli hem de geçişsiz fiil tabanlarından teşkil edilebilir. Edilgen fiil geçişli fiil tabanından teşkil edildiyse cümlede özne bulunur (*Sigara içilmez*), eğer geçişsiz fiil tabanından teşkil edildiyse cümlede özne bulunmaz (*Yüksek sesle konuşulmaz*). 2) Modalite ile ilgili anlamları taşımayan öznesiz edilgen cümleleri kurmak. Bu tür cümleler geçişsiz fiil tabanlarından kurulur (*Ormana gidildi*).

yeni gerçek edilgen yapı (new real passive construction) Türkçede yabancı dillerin etkisi altında gelişen bir yapıdır. Söz konusu yapıda fail *tarafından* sözcüğünü ya da *-ca / -ce* ekini alarak cümlede belirtilebilir (*Arabanın penceresi çocuklar tarafından kırıldı*). Bu yapı Moğolcada gelişmemiştir.

zihinsel bağ (mental tie) Geçişli fiillerle ilgili olarak kullanılan bir terimdir. Bir üyenin zihninde diğer üyeye yönelik tasavvur edilen bağıdır (*düşünmek, kıskanmak, istemek*). Zihinsel olarak deneyenin, başka iki veyahut birkaç varlık arasındaki ilişkiye dair düşüncesi de söz konusu bağı oluşturmaktadır (*Bana göre Ahmet'in giysisi uzay adamlarınıninkini andırıyor*).

Kaynaklar

- Ahmetov, M.A., (1978), “Zalogi Glagola v Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov i İh Otnoşeniye k Sovremennomu Başkirskomu Yazıku”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.4, s. 9-20.
- Aksan, D., (1980), **Her Yönüyle Dil**, Ankara, TDK Yayınları: 439.
- Alimova, M.N., (1981), “Klassifikatsiya Kauzativnih Glagolov v Uzbekskom Yazıke”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.6, s. 67-71.
- Arat, R.R., (1979), **Kutadgu Bilig**, Ankara, TDK Yayınları: 458.
- Atalay, B., (1939-1986), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi**, C.1-4, Ankara.
- Atalay, B., (1945), **Ettuhfet-Üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye**, İstanbul.
- Baskakov, N.A., (1979), **İstoriko-Tipologičeskaya Morfologiya Tyurkskih Yazıkov**, Moskva-Leningrad.
- Baskakov, N.A., (1986), “O Granitsah Slovoobrazovaniya i Slovoizmeneniya v Tyurskih Yazıkah”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, s.3-9.
- Banguoğlu, T., (1956), “Türkçede Tekerrür Fiilleri”, **TDAY**, s. 111-123.
- Banguoğlu, T., (2000), **Türkçenin Grameri**, Ankara, DTK Yayınları.
- Blagova, G.F., (1976), “Zametki o Vzaimno-Sovmestnom Zaloge”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.6, s. 46-59.
- Biktimir, T., (1986), “İmpersonal Passives and the ArAk Construction in Turkish”, **Studies in Turkish Linguistics**, Amsterdam/Philadelphia, s. 53-77.
- Borsley, R.D., (1996), **Modern Phrase Structure Grammar**, Massachusetts.
- Büker, A.C., (1989), “Türkçede Edilgenlik”, **Çağdaş Türk Dili**, C.2, s. 244-246.
- Caferoğlu, A., (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 3. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A., (1931), **Kitâb al-İdrak li-lisan al-Atrâk**, İstanbul, Evkaf Matbaası.
- Carbognano (1794), **Primi Princip Della Gramatica Turca**, Constantinopol.

- Chino, N., (1999), **Language & Communication**, 19, s. 387-400.
- Clauson, G., (1972), **An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.
- Comrie, B., (1989), **Language Universals and Linguistic Typology, Syntax and Morphology**, England.
- Çoymaa, Ş., (2002), **Mongolin Nuuts Tovçoon, Luvsandadzam Altan Tovç, Ehiyn Haritsuulsan Sudalgaa**, Ulaanbaatar.
- Dankoff, R., Kelly, J., (1985), **Mahmud al-Kâşgarî, Compendium of the Turkic Dialects**, Part III, Harvard University Office of the University Publisher.
- Dauids, A.L., (1836), **Grammaire Turke**, Paris.
- Demircan, Ö., (2003), **Türk Dilinde Çatı**, İstanbul, Papatya Yayıncılık.
- Dény, J., (1941), **Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi**, Tercüme: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul.
- Dik, S.C., (1989), **The Theory of Functional Grammar, Part 1: the Structure of the Clause**, Dordrecht.
- Dilaçar, A., (1971), "Gramer", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, TDK Yay., Ankara.
- Eckmann, J., (1996), **Chagatay Manual**, Bloomington.
- Eckmann, J., (1996), **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Yayına hazırlayan Osman Fikri Sertkaya, TDK Yay., Ankara.
- Ediskun, H., (1992), **Yeni Türk Dilbilgisi**, İstanbul.
- Ediskun, H., (1996), **Türk Dilbilgisi: Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Cümlebilgisi**, İstanbul.
- Ercilasun, A.B., (1984), **Kutadgu Bilig Grameri. Fiil**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayın: 33.
- Erdal, M., (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, Vol.I-II, Wiesbaden.

- Erdal, M., (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Boston.
- Erdem, M., (1998), “Türkçede Fiillerin Geçişlilik Derecesi”, **Dil Dergisi**, sayı: 71, s. 5-9.
- Ergin, M., (1984), **Türk Dil Bilgisi**, 12. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Ermers, R., (1999), **Arabic Grammar of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abu Hayyam al-Adlusî's Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, Leiden.
- Fazılov, E.İ. (1965), “Materialı Po İstorii Uzbekskogo Yazıka”, **Voprosı Tyürkologii**, Taşkent, s. 94.
- Gabain, A., (1974), **Alttürkische Grammatik**, 3. Auflage, Wiesbaden.
- Gencan, T.N., (1979), **Dilbilgisi**, 4. baskı, Ankara, TDK Yayınları: 418.
- Gilson, E.H., (1987), **The Turkish Grammar of Thomas Vaughan**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Grönbech, K., (1992), **Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini**, Çeviren: Kemal Aytaç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Guzev, V.G., (1986), “Znaçeniye Form Stradatel'nogo i Vozvratnogo Zalogo. Sostav Kategorii Zaloga”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.3, s. 5-12.
- Guzev, V.G., Nasilov, D.M., (1981), “Slovoizmenitel'niye Kategorii v Tyurskih Yazıkah i Ponyatiye Grammatičeskaya Kategoriya”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.3, s. 25-26.
- Gülsevin, G., (1997), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yay: 673.
- Gülsevin, G., (1999), “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay:718.
- Hacıeminoğlu, N., (1991), **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Ankara, Kültür Bak.Yayınları: 1348.
- Hacıeminoğlu, N., (1996), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları: 638.

- Hacıeminoğlu, N., (1997), **Harezmi Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No: 3405.
- Haenish, E., (1937), **Monghol-un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao-pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen, Aus der Chin. Transkription im Mongolischen Wortlaut Wiederhergestellt**, Harrasowiz, Leipzig.
- Haenish, E., (1956), **Sino-Mongolische Glossare, I. Das Hua-I Ih-Yü**, Berlin.
- Haritonov, L.N., (1963), **Zalogoviye Formı Glagola v Yakutskom Yazıke**, Moskva-Leningrad.
- Houtsma, M.T., (1894), **Ein Türkisch-Arabisches Glossar**, Leiden.
- Hrakovskiy, V.S., (1989), Tyurskiy Zalog S Pozitsii Universal'noy Kontseptsii Diatez i Zalogov", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.5, s. 22-25.
- İvanov, S.N., (1977), **Kurs Turetskoy Grammatiki**, Çast' II, Leningrad.
- İvçenkov, K.S., (1958), "Sub'ektivno-Ob'ektivniye Otnoşeniya v Mongol'skom Pobuditel'nom Oborote", **Filologiya i İstoriya Mongol'skih Narodov**, Moskva.
- İzbudak, V., (1936), **El-İdrâk Haşiyesi**, İstanbul, Devlet Basımevi.
- İwamura, Sh., (1961), **The Zirni Manuscript, A Persian-Mongolian Glossari and Grammer**, Kyoto.
- Jançiv, Yo., (2002), **Dörvölcin Üsgiyn Mongol Dursgal**, Ulaanbaatar.
- Klaiman, M.N., (1991), **Grammatical Voice**, Cambridge University Press.
- Klyukin, İ., (1927), Drevneyşaya Mongol'skaya Nadpis' na Çingisovom Kamne, **Trudi Gosudarstvennogo Del'nevostoçnogo Universiteta, Seriya VI**, Vladivostok.
- Knecht, L., (1986), "Lexical Causatives in Turkish", **Studies in Turkish Linguistics**, Amsterdam/Philadelphia, s. 93-123.
- Koç, N., (1996), **Yeni Dilbilgisi**, İstanbul, İnkılap Kitap Evi.
- Kononov, A.N., (1960), **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad.

- Kononov, A.N., (1956), **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad.
- Korkmaz, Z., (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z., (1996), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binası)”, **TDAY**, s. 159-165.
- Kotwicz, V., (1962), **İsledovaniya po Altayskim yazıkam**, Moskva, s. 194-221.
- Kozin, C.A., (1941), **Sokrovennoye Skazaniye. Mongol'skaya Hronika 1240 g. Pod Nazvaniyem Mongyol-un Niyuča Tobčıyan, t. I**, Moskva-Leningrad.
- Kuular, K.B., (1986), “Sovmestno-Vzaimniy Zalog v Tuvinskom Yazıke”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, s. 73-82.
- Lemmens, M., (1998), **Lexical Perspectives on Transitivity and Ergativity, Causative Constructions in English**, Amsterdam/Philadelphia.
- Letyagina, N.İ., Nasilov, D.M., (1974), “Passiv v Tuvinskom yazıke”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.1, s. 13-24.
- Lewis, G.L., (1967), **Turkish Grammar**, Oxford.
- Ligeti, L., (1971), **Histoire Secrete des Mongols**, Budapest.
- Luvsanvandan, Ş., (1961), **Orçin Tsagin Mongol Hel**, Pekin.
- Luvsanvandan, Ş., (1968), **Orçin Tsagin Mongol Helniy Bütets, Mongol Helniy Üg Nöhtsöl Hoyor ni**, Ulaanbaatar.
- Lübimov, K.M., (1963), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, **Türk Dili**, s. 150-155.
- Mansuroğlu, M., (1998), “EskiOsmanlıca”, **Tarihi Türk Şiveleri**, Hazırlayan: Akalın, M., Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay.: 161, 3. baskı, Ankara, s. 247-276.
- Melioranskiy (1900), **Arab Filolog o Turetskom Yazıke**. St. Petersburg.
- Myhill, J., (1992), **Typological Discourse Analysis**, Massachusetts.

- Nakipoğlu-Demiralp, M., (2001), "The Referential Properties of the Implicit Arguments of Impersonal Passive Constructions", **Studies in Turkish Linguistics**, Amsterdam / Philadelphia, s. 129-151.
- Nigmatov, H.G., (1973), "Zalogi Glagola v Vostočno-Tyurskom Yazıke XI-XII Vekov", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.1, s. 49.
- Nigmatov, H.G., Tsalkalamanidze, A.A., (1979), "Semantiko-Sentakşieskiye Grupı Glagolov i Znaçeniye Zalogovıh Affıksov v Uzbekskom Yazıke", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.3, s.54.
- Otgonsüren, D., (1982), **Orçin Tsaiyn Mongol Helniy Ügiyn Hev, Baydahn Dagvarın Nayruulgın Üüreg**, Ulaanbaatar.
- Önörbayan, Ts., (1987), **Orçin Tsagin Mongol Helni Üg Dzüyn Bayguulalt**, Ulaanbaatar.
- Önörbayan, Ts., (2000), **Orçin Tsagiyn Mongol Helni Üyl Üg Büteh Yos**, Ulaanbaatar.
- Özkaragöz, İ., (1986), "Monoclausal Double Passives in Turkish", **Studies in Turkish Linguistics**, Amsterdam/Philadelphia, s. 77-93.
- Özyetgin, M., (2001), **Ebū Hayyān, Kitābul'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara, KÖKSAV: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3.
- Palmer, F.R., (1994), **Grammatical Roles and Relations**, Cambridge.
- Popova, N.İ., (1983), "Zalogi v Yakutskih Priçastiyah", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.5, s. 73-76.
- Poppe, N., (1927), "Das Mongolische Spachmaterial Einer Leidener Handschrift", **Bull. De l'Acad. Des Sc. De l'USSR**.
- Poppe, N., (1937), **Grammatika Pis'mennogo Mongol'skogo Yazıka**, Moskva-Leningrad.
- Poppe, N., (1938), **Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-Adab**, Moskva-Leningrad.

- Poppe, N., (1965), "The Passive Constructions in the Language of the Secret History", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Volumen 36, s. 365-377.
- Poppe, N., (1957), **The Mongolian Monuments in Hp'ags-pa Script**, Wiesbaden.
- Poppe, N., (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, Çeviren: Günay Karaağaç, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 68.
- Rachewiltz, İ., (1976), Some Remarks on the Stele of Yisüngge, **Tractata Altaica**, Wiesbaden, s. 487-508.
- Ramstedt, G.J., (1957), **Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya**, Çeviren: Slonim, L.S., Moskva-Leningrad.
- Rasulov, R., (1986), "Agentnaya Valentnost' Zalogovıh Form Glagolov Sostoyaniya (Na Materiale Uzbekskogo Yazıka)", **Sovetskaya Tyurkologiya**,
- Redhouse, J.W., (1846), **Grammaire Raisonnée De La Langue Ottomane**, Paris.
- Rinçen, B., (1956), **Mongol Helniy Züyn Biçig. Udirtgal. Avia, Üg, Ögüülberiyñ Züyl. Deed Dood Devter**, Budapeşt.
- Rinçine, A.R., (1952), **Uçebnik Mongol'skogo Yazıka**, Moskva.
- Sanceyev, G.D., (1963), **Sravnitel'naya Grammatika Mongol'skih Yazıkov**, Moskva.
- Sadıkova, M., (1976), "Sredsstva Virajeniya Stepni Deysviya i Sostoyaniya v Sovremennom Uzbekskom Yazıke", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.2, s. 68-73.
- Saruul-Erdene, M., (2002), **Mongol Helniy Nöhtsöl Bütteevriyn Ügdzüyn Tüühen Huv'sgal (Ayanda Tsegtsreh Togtoltsoonı Onol bolon Evolyutsiyn Surgaalaar)**, Ulaanbaatar.
- Sevortyan, E.V., (1962), **Affiksı Glagoloobrazovaniya v Azerbaydcanskom Yazıke (Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya)**, Moskva, s. 448-545.
- Serebrennikov, B.A., (1976), "K Probleme Proishocdeniya Affiksov Stradatel'nogo Zaloga -ıl/-ıl-, -ın/-ın- v Tyurkskih Yazıkah", **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.2, s. 29-34.

- Serebrennikov, B.A., Gadcieva, N.Z., (1986), **Sravnitel'no-İstoricheskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov**, Moskva.
- Siewierska, A., (1984), **The Passive, A Comporative Linguistic Analysis**, New Hampshire.
- Şçerbak, A.M., (1981), **Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyukskih Yazıkıv, Glagol**, Leningrad.
- Şervaşidze, İ.N., (1986), **Formı Glagola v Yazıke Tyurkskih Runıçeskih Nadpısey**, Tbilisi.
- Taksubayeva, A.İ., (1966), "K Voprosu o Kategori Zaloga v Mongol'skom Yazıke", **İssledovaniya po Filologii Stran Azii i Afriki**, Leningrad, s. 114-221.
- Taylor, J.R., (1991), **Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory**, Oxford.
- Tekin, T., (2003), "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/", **Makaleler I Altayistik**, Ankara, s. 235-241.
- Tekin, T., (1995), **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul, Simurg Yay.
- Tekin, T., (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara, TDAD: 9.
- Temir, A., (1959), **Kırşehir Emiri Calaoğlu Nur ed-Din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, Ankara.
- Tenişev, E.R. (ve diğerleri), (1988), **Sravnitel'no İstoricheskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov. Morfologiya**, Akademiya Nauk SSSR, Moskva.
- Timurtaş, F., (1964), **Osmanlıca Grameri**, İstanbul.
- Timurtaş, F., (1977), **Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük**, İstanbul.
- Toparlı, R., (1999), **El-Kavânînü'l-Küllıye Li-Zabtı'l-Lügati't-Türkiyye**, Türk Dil Kurumu Yay: 728.
- Toparlı, R., (2000), **Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî**, Türk Dil Kurumu Yay: 763.

- Tuna, O.N., (1986), “Türkçede Transitive-Causative, Geçişli-Geçişsiz Fiiller Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, s. 381-426.
- Underhill, R., (1990), **Turkish Grammar**, 6th Print.
- Ülken, F., (1981), “Türkçe Eylemlerde Çatı-Bir Örnekleme Girişimi”, **Bağlam**, s. 71-81.
- Viguer, M., (1790), **Elemens De La Langue Turque**, A Constantinople, De L'imprimerie Du Palais De France.
- Yaman, E., (1999), **Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları**, TDK Yay., Ankara.
- Yavuzarslan, P., (2004), “Türk Dilinde Öznesiz Edilgen Yapılar. Türkçe ve Tatarcada Cümle Semantiği Açısından Öznesiz Edilgen Yapılar”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, C.2, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay, s. 3163-3174.
- Yılmaz, E., (2001), “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, **TDAY**, s. 251-289.
- Yüce, N., (1993), **Mukaddimetü'l-Edeb**, Türk Dil Kurumu Yay.: 535, Ankara.
- Yücel, B., (1999), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 718, s. 156-190.
- Yuldaşev, A.A., (1980), “İstoričeskoye Razvitiye Zaloga Tyurskogo Glagola”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, C.4, s. 7-21.
- Jackson, H., (1985), **Discovering Grammar**, England.
- Jirannige, B., (1982), “Monggol Töröl Helen-ü Üyle-iyn Hev-un Helebüri Nügüd-un Hariçagulul”, **Sudulun Surugçı-iyn Tegüsülte-iyn Ögüel**, Hühe-Hota.

Özet

BAASANJAV, Terbish, Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, XIX + 348 s.

“Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı” adlı bu tez *Giriş, 1. Bölüm: Türk ve Moğol Dillerinde Ettirgenlik ve Oldurganlık, 2. Bölüm: Edilgenlik, 3. Bölüm: Dönüslü Çatı, 4. Bölüm: İşteş Çatı, 5. Bölüm: Etken Çatı, 6. Bölüm: Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Biçimsel Çatı İşaretleyicilerinin Üst Üste Gelmesi* bölümlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmada tarihsel ve modern Türk ve Moğol dillerinden toplanan çatı ile ilgili cümleler irdelenerek ettirgen, edilgen, dönüslü, işteş ve etken çatıların özelliği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tezin “Giriş” bölümünde Türk ve Moğol gramerciliğinde “çatı” kavramına bakış, Orta ve Yeni dönemleri de kapsayacak biçimde değerlendirmiş, tezin “çatı”ya bakışı ifade edilmiştir. Aynı bölümde fiilin aktiflik-pasiflik kategorisi, geçişlilik-geçişsizlik kategorisi ve çatı kategorisinin tanımı verildikten sonra bu kategorilerin aralarındaki bağlantı tespit edilmeye çalışılmıştır. Eylemin kontrol edilip edilememe meselesi ile doğrudan ilintili canlılık-cansızlık kavramının da bu kategorilerdeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Türk ve Moğol dillerindeki çatı kategorisi, çatı işaretleyicisinin getirildiği fiilin aktiflik-pasiflik özelliği, geçişlilik-geçişsizlik özelliği, işi yapan veya işten etkilenenin canlı olup olmaması, failin sorgulanıp sorgulanmaması, sorgulanan failin cümlede belirtilmesinin mümkün olup olmaması gibi çatı türlerini ve onların anlamlarını biçimlendiren etkenlerle beraber ele alınıp araştırılmıştır.

Yazar, ettirgenlik ve oldurganlık meselelerini ele aldığı Birinci Bölümde söz konusu dillerde ettirgen ve oldurgan fiilleri biçimlendiren gücün, ettirgenlik işaretleyicisinin getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizliği değil de, aktiflik-pasiflik özelliği olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşün ispatı için tarihsel ve modern dillerden örnekler verilmiş, ettirgen ve oldurgan yapıların özellikleri tespit edilmiştir. Bu bölümde biçimsel ettirgenlik işaretleyicisinin (= ettirgenlik eki) getirildiği fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin ettirgen veya oldurgan yapı üzerindeki etkisi nedir? biçimsel ettirgenlik işaretleyicilerinin karşıladığı anlamlar nelerdir? soruları da cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Edilgen çatının araştırıldığı sonraki bölümde Türk ve Moğol dillerindeki edilgenleş(tir)me sürecinin amacı ve özelliği ile ilgili meseleler ele alınarak söz konusu dillerdeki edilgen yapılar tasvir edilmiştir. Edilgenlik türlerini / yapılarını biçimlendiren etkenlerin cümlede failin sorgulanıp sorgulanmaması ve failin cümlede belirtilip belirtilmemesiyle doğrudan ilintili olduğuna dair görüş ileri sürülmüştür.

Tezin Üçüncü Bölümünde Türk ve Moğol dillerindeki işteş çatı, işteşlik eklerinin işlevleri, Dördüncü Bölümünde ise Türkçenin tanıklanabilen bütün dönemlerinde işlek kullanılmış dönüşlü çatı ve dönüşlülük eklerinin işlevi üzerinde durulmuştur. Moğolcada dönüşlülük, biçimsel işaretleyicilerle sağlanmadığı için çatı olarak kabul edilmemektedir.

Bu çalışmada, herhangi bir çatı ekini almamış yalın fiiller ile çatı ekini aldığı hâlde ekin öngördüğü çatı ilişkisini sunmayan fiiller de etken çatıda değerlendirilmiştir. Tezin son bölümünde modern Türk ve Moğol dillerinde çatı eklerinin üst üste gelmesi meselesi üzerinde durulmuştur.

Summary

BAASANJAV, Terbish, The Voice in Turkey Turkish and Khalkha Mongolian, Doctorate Thesis, Advisor: Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, XIX + 348 s.

In this thesis called “The Voice in Turkey Turkish and Halha Mongolian”, grammatical voice are investigated according to written materials of historical and modern Turkish and Mongolian languages and characteristics of causative, passive, cooperative-reciprocal, reflexive and active voices are determined. This thesis consists of the following sections: Introduction, Chapter 1. Causatives in Turkish and Mongolian Languages, Chapter 2. Passives, Chapter 3. Reflexive Voice, Chapter 4. Cooperative-Reciprocal Voice, Chapter 5. Active Voice, Chapter 6. The Combinations of Morphological Voice Markers.

“Introduction” deals with the problems how “voice” was interpreted in Mongolian and Turkish grammarian schools of Middle and New periods. In this section of the thesis, definitions of the following categories namely “activity-passivity”, “transitivity-intransitivity” and “voice” are given and the ties that connect them are determined. The place of “animacy” within these categories is also fixed. In this way, the category of voice is researched in connection with the factors that give a shape to voice types and determine their meanings. These factors are as following: animacy of agent and patient, questionability of agent and possibility of showing it (e.g. agent) in the sentence.

In the first chapter, the author investigates two kinds of causative constructions named “ettirgenlik” and “oldurganlık” and sets forth a new idea concerning the factor that shapes them. According him the factor that shapes these

causative constructions is not transitivity or intransitivity of verb stem, but its active or passive property. In order to prove his idea, the author presents different examples collected from historical and modern Turkish and Mongolian materials. In this chapter, the answers are given to questions concerning the influence of transitive-intransitive feature of verb stem upon causative verbs and the meaning of morphological causative voice markers (e.g. causative suffixes).

In the next chapter, the problems concerning passivization are handled and the passive constructions are described. It is suggested here that in these languages the factors that shape different types of passive constructions are directly connected with the questionability of agent and the possibility of showing it in the sentence.

Cooperative-reciprocal voice and its markers are investigated in the Third Chapter, while reflexive voice that was attested in Turkish in all the periods is handled in the Forth Chapter. It is considered that Mongolian doesn't have "reflexive voice", as reflexivity in this language is not expressed by means of morphological markers, but in this language reflexivity is expressed analytically.

In this thesis, both root verbs and verbs with voice suffixes that don't establish voice relations are classified as "verbs in active voice". The last chapter investigates the combination of the voice suffixes in Turkish and Mongolian languages.